2

yeni

ÜLKE

1978

MUZAFFER ERDOST
ASYA ÜRETİM BİÇİMİ VE KAPİTALİST ÜRETİME GEÇİŞ KOŞULLARI, OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN FEODAL NİTELİĞİ VE SONUÇLARI

İ. AREL
TÜRK PLANCILIK DENEYİMİ VE MC İKTİDARININ 1978 PROGRAM BÜTÇESİ

VAHAP ERDOĞDU
EMPERYALİZMİN GÜNCEL ÇELİŞKİLERİ VE TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN BUNALIMI

SEYHAN ERDOĞDU
EV KİRASI VE ARSA RANTI ÜZERİNE

AUGUSTE CORNU
MARX, RICARDO'NUN DEĞER TEORİSİNİN YADSINMASI VE HEGEL'İN YAPITLARINDAKİ EMEK KAVRAMININ ELEŞTİRİSİ

İÇİNDEKİLER

yeni ÜLKE

SAYI 2 OCAK ŞUBAT MART 1978

BÜTÜNLEŞME ÖZLEMİ VE GEÇMİŞİ BÖLMEK

Bir özlem: bütünleşmek. Ama Türkiye devrimci hareketi, güncel bölünmüşlüğüne yeni bir boyut kazandırmış bulunuyor. Bölünme, bu kez, proleter devrimci hareketin tarihine yöneltilmiştir, ve güncel bölünmüşlük, kendisine, tarihsel bir taban aramakta, ve devrimci hareketin tarihsel derinliğine doğru yaygınlaştırılmaktadır.

Kuşku yok ki, devrimci hareketimizin tarihsel bakımdan ilk halkaları, uzun yıllar, bir çekirdek kadronun oluşturulmasıyla sınırlı kalmış, sağlıklı bir kitle hareketine dönüşememiştir. Bunun nedenlerini, toplumun nesnel koşullarında değil, yaşamını devrimci harekete adamış insanların öznel davranışlarında aramak, elbette doğru bir tutum değildir.

Ve gene kuşku yok ki, devrimci hareketimizin tarihi, Türkiye'ye uyarlanmış teorik bir tahlil derinliğinden de önem-

li ölçüde yoksundur. Genel, kalın çizgileriyle doğru teorik tahlillerdir bunlar. Bu kalın çizgileri bakımından da yer yer eleştirilebilir nitelikte olmasına karşın, devrimci pratiğimizin temel taslak halkalarıdır. Zaman aralıklarıyla birbirinden kopuk kalmış halkaların, Türkiye'nin sorunlarının önemli ölçüde değişmesi sonucu, bütünleşmesi güçleşmiş olabilir. Ulusal Kurtuluş Savaşının koşullarından doğan proleter devrimci tahlillerin, Ikinci Dünya Savaşı dönemindeki proleter devrimcilerin sorunlarına ışık tutmayacağı anlaşılır bir şeydir. Ama, devrimci hareketin strateji ve taktiğini değişikliğe uğratan nesnel koşullar, görünürde birbirlerinden farklı olsalar da, özünde sınıf savaşımına ve toplumun sınıfsal yapısının değişmesine dayandıkları için, sınıfsal tahliller de, birbirlerine o denli bağlıdırlar. Bugün, devrimci hareketimiz açısından, sorunlar daha da değişiktir. Yeni sorunların çözümünün teorik tahlillerini, Türkiye devrimcisi, yeniden yaratmak zorundadır. Ve bu anlamda, yeni bir halka yaratacağı için bağımsız, ama devrimci hareketimizin zincirinin bir halkası olacağı için de, tarihine bağlıdır.

Türkiye devrimcisinin, 1961 Anayasasıyla, bir ölçüde yasal olarak ortaya çıkışının kökleri, Türkiye devrimci hareketinin tarihinin derinliklerine uzanır. Ve bu tarihsel kalıttan kaynaklanarak kendi tarihini yaratmaya devam edecektir.

Her şey, kendi içinde, tezini ve antitezini taşır ve her nicel gelişme tez ile antitez arasında kerteli bir savaşım, her nitel değişme tezin antiteze dönüşmesidir. Her tez antitezine dönüştüğü zaman, antitez, yeni bir tez haline gelir ve kendi antitezini de yaratmaya başlar. Bu diyalektik gelişmenin halkalarından en üstteki, elbette ki, en alttakine göre daha ilerde durmaktadır, daha yenidir, ve kuşku yok ki canlı olandır, geleceği doğuracak olandır. Proleter devrimci hareketimizin tarihini, ister bir nicel gelişmeler zinciri, ister bir nitel değişmeler zinciri olarak ele alalım, ve ister bu zincir zaman aralıklarıyla birbirinden kopmuş olsun, ister olmasın, her gelişme ya da her değişme, kaynağını, az ya da çok, hareketin tarihsel varlığından alır. Kuşku yok ki, devrimci hareket, devrimci hareketin teorik ve pratik evrensel kaynaklarından ve deneyimlerinden daha büyük ölçüde beslendiği ve kendisine, kendi toplumu içersinde, daha bü-

yük bir canlılık katacak toplumsal değişmeleri hazır bulduğu ölçüde, daha büyük boyutlara ulaşma olanağına kavuşur. Zaman içersinde, tarihsel kalıtın etkisi azalır görünse de, bugün, yarının tarihi olarak, devrimci hareketin tarihini zenginleştirir. Devrimci hareketi, kimi zaman canlı tutarak, kimi zaman bir adım geriye de düşse ayakta tutarak, onun varlığını korumuş, sade proleterler, militanlar, liderler, erdemleriyle ve kusurlarıyla, başarılarıyla ve başarısızlıklarıyla bu hareketin tarihinin *bütününü* oluştururlar. Kuşku yok ki, proleter devrimci her hareket, her zaman, mutlak olarak kusursuz değildir. Bazı hareket vardır ki, bunların kusurları, başarılarına ağır basabilir. Ama, proleter devrimci hareket niteliğini korudukça, başarısız da olsa, her proleter devrimci hareketin, olumlu bir yanı da vardır — başarılı hareketlerin olumsuz yanları olabileceği gibi.

Türkiye devrimcisi, geçmişe, uzak tarihine olduğu kadar, yakın tarihine, bu anlayışla, olumlu ve olumsuz iki yönü açısından bakmalıdır. Olumlu yön ile olumsuz yön, kimi zaman birbirlerine ağır basmışlardır, kimi zaman birbirini dengelemişlerdir. Kişi ya da kuruluşları tüm olarak kusursuzlaştırmak ya da tüm olarak yadsımak yerine, onların olumsuz yönlerini eleştirmek ve olumlu yönlerini almak, doğru devrimci tutum olmak gerekir. Olumsuz yönleri eleştirmek ve orada bırakmak, olumlu yönleri almak ve onu hareketin yeni adımları için geliştirmek, yaşatmak. Olumsuz yönleri eleştirmek ama abartmamak; olumlu yönleri almak, ama onu yeni koşullara doğru bir biçimde uyarlayarak zenginleştirmek. Olumsuz yönleri abartarak —olumlu yönleri de yadsımaya varacak ölçüde— eleştirmek, eleştirinin olumsuz amaçlar için kullanılmasından başka bir şey değildir. Ve bunun tersi de o denli doğrudur. Kişi ya da kuruluşların —olumlu yönlerinin abartılarak— kusursuzlaştırılması, onların olumsuz yönlerinin eleştirisini engellediği gibi, o kişi ve kuruluşlarla birlikte, olumsuz yönleri de, olumlu bir görünüşe büründürür.

Böyle bir tutum, bizi, şu noktaya götürür: yeterince bölünmüş bulunan güncel devrimci hareketi, bölünmüş bir tarihsel temel üzerinde bir kez daha bölünmeye. Geçmişe göre bölünmek, güncel bölünmeyi, katılaştırmak ve süreklilen-

dirmekten başka bir şeye yaramaz. Geleceği bütünleştirmek için, geçmişi, kişi ya da kuruluşlara göre bölmek, olumlu bir tutum değildir. Yaşamını devrimci hareket uğruna tüketmiş, bu uğurda canını vermiş, sade proleterden liderlerine kadar, tüm geçmişe saygılı olmak, kişi ve kuruluş olarak, hareketteki olumsuz yönleri eleştirmek ve orada bırakmak, olumlu yönleri geliştirmek ve yaşatmak, geleceği bütünleştirmenin ilk koşullarından biri olduğu kadar, proleter devrimci hareketin öz deneyimlerinden, doğru bir biçimde yararlanabilmenin de koşullarından biridir.

ÜLKE

VAHAP ERDOĞDU

EMPERYALİZMİN GÜNCEL ÇELİŞKİLERİ VE TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN BUNALIMI

BİRİNCİ BÖLÜM

TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ

a) *Tekelci Devlet Kapitalizminin Özellikleri*

Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*[1] adlı yapıtını 1916'da yazmıştı. Bu yapıtında Lenin, emperyalizmin kapitalizmin son aşaması olduğunu ve bu nedenle de çürüyen kapitalizm olduğunu vurgulamıştı. O günden bugüne yarım yüzyılı aşan bir süre geçtiği halde, emperyalizmin hâlâ varlığını sürdürmesine ve hele de bazı ülkelerde gelişerek varlığını sürdürmesine bakarak, Lenin'in Marx ve Engels'e dayanarak öne sürdüğü tezlerin gerçekliğini yitirdiğini savunan burjuva ideologların yanısıra, yeni emperyalizm teorileri yaratan marksologlara da yaygın bir biçimde raslanmaktadır. Oysa kapitalizmin, emperyalizm evresine geçmesiyle birlikte, çok kısa bir altın çağ yaşadıktan sonra, sınırsız egemenliği, Sovyetler iktidarı ile beklemediği

[1] V. İ. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Sol Yayınları, Ankara 1977.

bir anda kısılmış, emperyalist zincirin halkası en zayıf yerinden kopmuştur.

Lenin'in emperyalizm konusundaki teorisi, aslında gene kendisinin marksist öğretiye bir katkısı olan, kapitalizmin eşit olmayan gelişme yasası ile birbirini bütünlemektedir. Bu yasa gereği emperyalizm, bir yerde güçlenirken, bir başka yerde zayıflamakta ve bir bütün olarak sürekli bir gerileme içinde bulunmaktadır. Lenin'in kitabı yayınlandığında emperyalizm zinciri bütün dünyayı kucaklamış bulunuyordu. Oysa bugün dünyanın üçte-biri sosyalist bir düzen içinde emperyalizmin karşısında, onunla boy ölçüşecek boyutlara ulaşmıştır. Bunun yanısıra, emperyalizm, artık sömürgeciliğini de eski ölçüler içersinde yürütememektedir. Anti-emperyalist ulusal bağımsızlık hareketleri, emperyalizmin sınırlarını her gün biraz daha daraltmakta, onu kendi sınırları içine sıkıştırmaktadır. Bu durum, emperyalizmin kendi iç çelişkilerini artırmakta ve varlığını koruyabilmek, sömürüsünü eski düzeyde tutabilmek için yeni yöntemler aramak, yeni önlemler almak zorunda bırakmaktadır.

Kapitalizmin serbest rekabetçi dönemden tekelci döneme geçişi, ardından da tekelci devlet kapitalizmine geçişi, Lenin'in emperyalizm teorisinin dün olduğu kadar, bugün de geçerliğini kanıtlamaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra, bilimsel ve teknolojik devrimin üretici güçlerde sağladığı büyük ilerleme, devletin belirleyici bir unsur olarak tekelciliğin içinde yeralmasını sağlamıştır. Bugün Batı Avrupa'nın toplam sanayi üretiminde devletin payı yüzde 30'a ulasmış bulunmaktadır. İngiltere, Federal Alman Cumhuriyeti, Fransa, İtalya basta olmak üzere, öteki kapitalist ülkeler, önemli sanayi kollarını devlet denetimi altına almışlardır. ABD'de ise ulusal zenginliğin yüzde 23'ü devlet mülkiyetindedir. Atom enerjisi, uzay sanayii ve enerji şebekesi devletin elinde bulunmaktadır. Bugün ABD, İngiltere, Japonya, Fransa, Federal Almanya ve İtalya, ulusal gelirin yüzde 40-55'ini devlet harcamalarına ayırmıştır. Bu oran giderek de artmaktadır. Devlet özel tekellerin en büyük alıcısı durumundadır. Örneğin, son on yılda ABD özel sektöre 300 milyar dolarlık askerî sipariş vermiştir.[2] Devlet ile te-

keller içiçe girmiş, tekeller devleti devlet de tekelleri güçlendirmiştir. Devlet, tekellerin bankeri durumundadır. *Fortune* dergisinin Mayıs 1976 sayısına göre, ABD'nin en büyük 500 firmasının 1975 yılı gayri safi gelirleri 865 milyar 234 milyon dolardır, ki bu, aynı yıldaki tüm dünya ülkelerinin ihracatını (789 milyar dolar) aşmaktadır. 1975 yılındaki Exxon, General Motors, Royal Dutch, Shell, Ford Motors ve Texaco'nun satışları, İtalya'nın 1975 yılındaki gayri safi ulusal gelirinden fazladır.

Tekelci devlet kapitalizminin gelişmesiyle birlikte, tekellerin de boyutları genişlemiş, kendi alanlarındaki rekabeti ortadan kaldırmışlardır. ABD'de "Üç Büyükler", otomobil sanayiinin yüzde 97,8'ini (General Motors, Ford Motors, Chrysler); petrol sanayiinin yüzde 48'ini (Exxon, Mobil Oil ve Texaco); çelik sanayiinin yüzde 44'ünü (US Steel, Bethlehem Steel ve Republic Steel); elektrik ve radyo sanayiinin yüzde 37,8'ini (General Electric, International Business Machines ve Western Electric); uçak ve uzay sanayinin yüzde 49,3'ünü (MacDonnel Douglas, Lockheed Aircraft ve Boeing Airplane) ellerinde tutmaktadır.

Japonya'da beş büyük şirket 1967 yılında bilgisayar üretiminin yüzde 96,6'sını, pik demirin yüzde 86,2'sini, çeliğin yüzde 70,9'unu, otomobilin yüzde 79,2'sini üretmiştir. Federal Almanya'da beş şirket 1968 yılında otomobil üretiminin yüzde 98'ini, üç şirket uçak sanayiinin yüzde 93,8'ini, yedi şirket çelik üretiminin yüzde 80'ini üretmiştir. İngiltere'de 1968'de çelik üretiminin yüzde 90'ını bir sirket, otomobil üretiminin yüzde-yüzünü dört şirket, elektrikli ev aletlerinin ise yüzde 54'ünü üç şirket elinde tutuyordu. Fransa'da otomobil sanayii dört şirketin elinde, çelik üretiminin ise yüzde 70'i iki şirketin elindedir.[3]

Bu tekeller yalnızca kendi ülkelerinin bellibaslı sanayi kollarını ellerinde bulundurmakla kalmıyorlar, dünyanın dörtbir yanına yayılmış bulunuyorlar. Örneğin General Electric'in 1971'de ABD içinde 160, Batı Avrupa ve Orta Doğu'-

[2] S. Vladimirov, L. Teplov, *NATO A Bleak Picture*, Progress Publishers, Moscow 1977, s. 117.

[3] N. Inozemtsev, *Contemporary Capitalism: New Developments and Contradictions*, Progress Publishers, Moscow 1974, s. 67-68.

da 35, Kanada'da 25, Latin Amerika'da 24, Güneydoğu Asya'da 9 ve Güney Afrika'da 3 kuruluşu vardır ve nükleer reaktörden, atom bombasından, elektrikli diş fırçası ve elektrikli çakmağa kadar, 250 bin tür mal üretmektedir. General Motors'un 18 ülkede, ITT'nin 60 ülkede kuruluşları vardır.[4] Çokuluslu şirketler adı altında toplanan bu tekeller, sosyalist ülkeler de dahil dünyanın her köşesine uzanmışlardır.

Tekelci devlet kapitalizminin bir özelliği de ekonominin askerileştirilmesi olmuştur. En büyük tüketim alanı olarak silahlanma yarışı büyük tekellerin başlıca kâr kaynağıdır. Bu nedenle sürekli savaş kışkırtıcılığı, emperyalist politikanın temel yönlendiricisi olmaktadır. NATO, CENTO gibi uluslarası askerî ittifaklar yanında, tek tek ülkelerde yapılan ikili ittifaklar, bu politikanın büyük tekeller adına kapitalist devletlerin uygulama alanına aktarılmasından başka bir şey değildir. Dünyanın 1976 yılındaki askerî harcamalarının 300 milyar dolara ulaştığı ve bunun yarısının NATO ülkelerinin payına düştüğü gözönünde tutulacak olursa, büyük silah tekellerinin ne büyük kârlar sağladığını kestirmek mümkündür. Büyük Amerikan tekellerinin devletle içiçeliği, özellikle de Pentagon üzerindeki egemenlikleri, ABD'nin dış politikasını olduğu kadar, iç politikasını da belirlemektedir. Bu tekeller, kendi yönetimlerini de askerileştirmişlerdir. Pentagon'un bütün emeklileri bu tekellerde çalışmaktadır. Örneğin Lockheed, 1 Şubat 1965 tarihinde 210 eski yüksek rütbeli subay çalıştırıyordu. Boeing 169, McDonnel Douglas 141 yüksek rütbeli subay çalıştırıyordu.[5] Emperyalizmin saldırganlığının, savaş kışkırtıcılığının arkasında büyük tekeller bulunduğu sürece, tam bir dünya barışının sağlanması olasılığı da tekelci devlet kapitalizminin niteliğiyle yakından ilişkilidir.

Tekelci devlet kapitalizminin bir başka özelliği de, II. Dünya Savaşından sonra bilimde ve teknolojide sağlanan büyük sıçramalar ile üretici güçlerde görülen büyük ilerlemedir. Bilim ve teknolojide bir "devrim" olarak nitelendirilen bu gelişmenin esas kaynağı, emperyalizmin kendisidir. Bu devrim, 18. yüzyılın ortalarında başlayan ve 19. yüzyılın baş-

[4] Inozmetsev, *agy*, s. 69, 72.
[5] S. Vladimirov, L. Teplov, *agy*, s. 119.

larına kadar süren sanayi devriminden farklıdır. Bu devrim, makineden ya da yeni makinelerin bulunması ve yaygınlaşmasından değil, bizzat bilimden kaynaklanmaktadır. Matematik ve fizikteki gelişmeler, nükleer parçalanma ve atom sanayiinin temellerini atmış ve elektronik beyinlerin gelişmesini sağlamıştır. Kimya bilimindeki gelişmeler pek çok yapay maddenin üretimi sanayiini geliştirmiş, sanayiinin hammadde gereksinmesini önemli ölçüde karşılamıştır. Biyolojideki gelişmeler, tarım ve tıp alanında büyük ilerlemeler getirmiştir. *Bilim, üretici güçlerin yardımcı bir öğesi olmaktan çıkmış, doğrudan bir üretici güç haline gelmiştir.*

Buna paralel olarak, bilim de başlıbaşına bir sanayi haline gelmiştir. Bilimin sanayileşmesiyle birlikte, bu alana yatırılan sermaye de o ölçüde artmış bulunmaktadır. Örneğin ABD'nin Araştırma ve Geliştirme harcamaları 1953'te 5 milyar dolarken, bu rakam 1970'lerde 27 milyar dolara ulaşmıştır.[6] Öteki kapitalist ülkelerde de ABD ölçüsünde olmasa bile, bu alana yapılan harcamalar yıldan yıla artmaktadır. Böylesine milyarlarla ifadesini bulan harcamalar, ancak tekelci devlet kapitalizminin üstesinden gelebileceği bir iştir. Ancak devletin yanında tek tek tekeller de bu alanda büyük harcamalar yapmaktadır. IBM'ın araştırmaya yatırımı 1 milyar dolardır.[7] General Electric şirketinin araştırma ve geliştirmeye harcadığı yıllık tutar ise 1965'lerde 300-350 milyon dolardır. Bu şirket salt bu amaç için 27.000 personel çalıştırmaktadır ve bunların önemli bir bölümü kendi dallarında uzmanlaşmış bilim adamı, daha doğrusu *bilim işçileri* niteliğindedir. Bu durum, bilimin sanayileşmesinin yoğunlaşmasına paralel olarak, bilim işçilerinin de bu merkezlerde yoğunlaşmasını getirmiştir. Kapitalist dünyanın sanayileşmiş ülkeleri, dünya bilim işçilerinin aşağı yukarı dörtte-üçünü ellerinde bulundurmaktadırlar.[8]

Bilimsel ve teknolojik devrim emeğin araçlarını ve nesnelerini değişikliğe uğratmıştır. Nükleer enerji, elektronik beyinler, sibernetik gibi unsurların üretim güçleri arasına girmesi ile *emek araçları* büyük bir değişiklik göstermiştir.

[6] N. Inozemtsev, *agy*, s. 45.
[7] *The Economist Survey*, September 10, 1977, s. 12.
[8] Inozemtsev, *agy*, s. 39.

Otomasyon ve sibernetik, insanın fiziksel gücünün yerini almakla kalmamış, zihinsel gücünün yerini de almaya başlamıştır. Doğanın giderek azalan hammadde kaynaklarının yerini alan sentetik hammaddeler, *emeğin nesnelerinde* de değişiklik yaratmıştır. Bunların sonucu olarak da *emek faaliyetinin niteliğini* değiştirmiş, *kol emeğinin* alanı daralırken *kafa emeğinin* alanı genişlemiştir, *vasıfsız emeğin* etkinliği azalırken, *vasıflı emeğin* etkinliği artmıştır. Böylece de emeğin üretkenliği, yani sömürü oranı artmıştır.

Emeğin niteliğindeki bu değişme, *eğitimin* de önemini artırmıştır. Bilim doğrudan bir üretici güç haline dönüşünce, eğitim üretimin önemli bir unsuru haline gelmiş ve eğitime yapılan yatırımlar büyük ölçüde artmıştır. Gerek bilim işçilerinin geliştirilmesine olan gereksinmenin artması, gerekse de vasıflı emeğe olan talebin büyümesiyle, bu işçilerin yetiştirilmesi için gereken eğitimi, temel yatırım alanlarından biri haline getirmiştir. Bu alanda da başı çeken ABD, kapitalist dünyanın eğitim harcamalarının yarısından fazlasını yapmaktadır. 1950'de eğitimin ulusal gelir içindeki payı yüzde 3,7'yken 1970'te yüzde 8,2'ye çıkmış bulunmaktadır. ABD'nin eğitime yaptığı harcama 1973 yılında 86,6 milyar dolara ulaşmıştır.[9] Benzer durum, öteki kapitalist ülkelerde de gözlemlenmektedir.

Son yirmi yılda dünya sanayi üretimi dört kat artmıştır. Bu, bilimsel ve teknolojik devrimle üretici güçlerde sağlanan büyük sıçramayı ve ona paralel olarak üretimdeki artışı simgeler. ABD'nin 1951-1970 dönemi arasında üretim kapasitesi yüzde 160 oranında, üretim hacmi ise yüzde 120 oranında artmıştır. Buna karşılık üretimde bulunan işçilerin sayısında yüzde 10,6'lık bir artış görülmüştür.[10] Bu gelişme, emeğin verimliliğinin ne ölçüde arttığını göstermektedir.

Öte yandan bu gelişme yalnızca ABD'ye özgü değildir. Kapitalist dünyada 1950-1972 arasında sanayideki büyüme, yılda ortalama yüzde 5,4 olmuştur. Özellikle Japonya bu dönem içinde ortalama yüzde 15,1 oranında, Federal Almanya yüzde 7,1 ve İtalya ise yüzde 7,2 oranında bir artış kaydet-

[9] *Statistical Yearbook 1975*, United Nations, New York 1976, s. 871.
[10] N. Inozemtsev, *agy*, s. 50.

mişlerdir.[11] Japonya ve Federal Almanya'da görülen bu büyük gelişme, iki ülkenin de savaş sonrasında 10-15 yıl askerî harcamalara ve silahlanmaya yatırım yapmayıp, öteki temel sanayi dallarına ağırlık vermeleri sonucu olmuştur. Japonya'nın çelik üretimi 1960'tan bu yana yüzde 400 artarken, ABD'nin artışı yüzde 30, Ortak Pazarın ise yüzde 38 olmuştur. Japonya'nın 1975'teki gemi sanayiindeki satışı 16 milyar dolara ulaşmıştır ve ihracatta ise çelik ve otomobilden sonra üçüncü sırayı almıştır.[12]

Nihayet tekelci devlet kapitalizmi döneminde toplumun sınıfsal yapısı da büyük değişikliklere uğramıştır. Gelişmiş ülkelerde küçük mülkiyet, özellikle tarımda, hemen hemen yokolmuştur, ya da yokolma yolundadır. Kişisel emeğe dayanan küçük işletmeler, çoğu kez, bir işçinin aldığı ücretin altında bir kazanç sağlayabilmektedir. Tekel-dışı burjuvazi, her bunalımda iflâsla karşı karşıya kalmaktadır. Aydın tabaka, gerek köken yönünden, gerekse maddî koşullar yönünden işçi sınıfı ve orta tabakalara daha çok yaklaşmıştır. Mühendis, teknik personel gibi aydın kesimin büyük bir bölümünün yaşam koşulları, bir işçinin maddî koşullarından pek de farklı değildir. Emek-gücü içersinde kafa emeğinin oranı giderek artmıştır. Kapitalist ülkelerdeki bu oran yüzde 30-45 arasındadır. Bu değişikliğin sonuçlarından biri de emek-gücü göçü olmuştur. Gerek bilim adamı ve teknisyenler, gerekse de vasıfsız işçiler, kapitalist ülkelere yığınlar halinde göçetmektedirler. Batı Avrupa ülkelerinde 17,5 milyon yabancı işçi dolaşmaktadır.

b) *Tekelci Devlet Kapitalizminin Çelişkileri*

Kapitalizmin böylesine bir büyüme göstermesi, kapitalizmin savunucuları tarafından, Lenin'in emperyalizm teorisinin geçersizliğini kanıtladığına tanıt olarak gösterilmektedir. Oysa yukarda da belirtildiği gibi, tam tersine, bu gelişmeler, Lenin'in görüşlerini doğrular niteliktedir. Lenin, emperyalizmi şöyle tanımlamaktadır: "Eğer emperyalizmin olabilecek en kısa tanımını vermek gerekirse; emperyalizmin

[11] Inozemtsev, *agy*, s. 51-52.
[12] *Business Week*, September 19, 1977, s. 78, 100.

kapitalizmin tekelci aşaması olduğunu söylememiz gerekir."[13] Bu tanımdan emperyalizmin genel niteliğinin, *tekelci niteliğinin* bugün de değişmediği sonucu çıkar. Ancak dünyanın değişen koşulları içinde bazı yeni özellikler kazandığı da bir gerçektir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde altı büyük emperyalist ülke 16,5 milyon km. karelik bir alanda 437,2 milyonluk toplam nüfusları ile 65 milyon km. karelik bir alanı ve 523,4 milyonluk bir nüfusu sömürge olarak elde tutuyorlardı. Öteki sömürgeci ülkeler (Belçika, Hollanda vb.) 9,9 milyon km. karelik bir alan ile 45,3 milyonluk bir nüfusu sömürge olarak tutuyorlardı. Yarı-sömürge durumunda bulunanlar (İran, Çin ve Türkiye) 14,5 milyon km. karelik bir alana yayılmış 361,2 milyonluk nüfusa sahiptiler.[14] Bugün ise bu bölünme temelden değişmiş bulunmaktadır. Sosyalist ülkeler 35,2 milyon km. karelik bir alana yayılmış ve 1.274 milyon nüfusa sahiptirler. Büyük emperyalist güçler (ABD, İngiltere, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Japonya) 11,7 milyon km. karelik bir alana ve 567 milyonluk bir nüfusa sahiptirler. Buna karşılık o günün sömürge ve yarı-sömürgeleri, bugün siyasal anlamda da olsa, bağımsız ülkeler olarak 82,4 milyon km. karelik bir alana ve 1.938 milyonluk bir nüfusa sahiptirler.[15] Bugün artık eski anlamıyla sömürgecilik hemen hemen tarihe karışmıştır. Emperyalizm, sömürgelerinde sağladığı sınırsız sömürü payını, tekeller kanalıyla aşırı kârlarla karşılamaya çalışmaktadır. Tekelci kapitalizmin tekelci devlet kapitalizmine dönüşmesinde, sanayide sömürünün yoğunlaştırılması, fiyat ve vergi mekanizması yoluyla tekellerin güçlendirilmesi ve gerikalmış ülkelerle yapılan dengesiz ticaret yoluyla bu ülkelerin halklarının ve ulusal kaynaklarının soyulması ve böylece eski sömürgeciliğin kazanımlarının yeni sömürgecilikle karşılanması yatmaktadır. Bu nedenledir ki Lenin, kapitalist toplumdaki devlet tekelinin esas işlevinin, "şu ya da bu sanayi dalındaki iflâs sınırına gelmiş milyonerlerin gelirlerini artırmak ve güvence altına almak için kullanılan bir araçtan başka bir şey ifade"[16] et-

[13] V. İ. Lenin, *agy*, s. 105.
[14] V. İ. Lenin, *agy*, s. 95.
[15] I. Kuzminov, "Lenin's Theory of Emperyalism and the Modern World", *International Affairs*, n° 6, June 1977, Moscow, s. 97-98.
[16] V. İ. Lenin, *agy*, s. 45.

mediğini söylemektedir.

Emperyalizmin kapitalizmin en son aşaması olması olgusu, emperyalizmin artık çürümeye yüz tuttuğu, yokolma aşamasına ulaştığını vurgulamaktadır. Nitekim emperyalizmle birlikte kapitalizmin iç çelişkisi yeni üretim ilişkilerini de birlikte getirmiştir. Kapitalizmin eşit olmayan gelişmesi yasası gereğince, emperyalizm zinciri en zayıf halkalarında bir bir kopmaya başlamış, sosyalizm yeni bir üretim ilişkisi olarak gün geçtikçe gelişmiştir. Hemen belirtelim ki, emperyalizm çürüyen kapitalizmdir derken, Lenin, emperyalizmin bir anda çürüyüp yokolacağını söylememiştir. Tersine, kapitalizmin bir bütün olarak eskisine göre daha fazla gelişmekte olduğunu vurgulamıştır: "bu çürüme eğiliminin, kapitalizmin hızlı gelişimini önleyeceğini sanmak yanlış olur. Önlemez. Emperyalist dönemde, bazı sanayi kolları, burjuvazinin bazı tabakaları, bazı ülkeler, bu eğilimlerden birini ya da ötekini, küçük ya da büyük ölçüde ortaya koyar. Bütünüyle kapitalizm, eskiye göre çok daha büyük bir hızla gelişmektedir."[17]

Tekelci devlet kapitalizmi koşullarında, üretici güçler ve onun sonucu olarak üretim, büyük boyutlarda arttığına göre, bundan, kapitalizmin üretici güçlerin engeli haline geldiği sonucu çıkarılabilir mi? Hiç duraksamadan bu sorunun yanıtının olumlu olduğunu belirtelim. Çünkü, kapitalizm, sömürü, baskı ve insanın köleleştirilmesine dayalı niteliğiyle, önce üretici güçlerin en başta geleni olan insanın gelişmesini engellemektedir. Çağın, insanoğlunun önüne serdiği geniş alanlardan ancak çok sınırlı bir kesim yararlanırken, büyük yığınlar, açlık, sefalet, işsizlik, kötü yaşam koşulları içindedir. Daha çok kâr, daha çok sömürü hırsı, toplumun bütün değerlerini altüst etmektedir. Yolsuzluk, rüşvet, ahlâksızlık, hırsızlık, cinayet, kapitalist toplumu kökünden sarsmıştır, insanların devlete, düzene ve geleceğine olan güvenlerini altüst etmektedir. Böylece kapitalist düzenin insanı, fiziksel yönden olduğu kadar, moral yönden de çöküntü içersinde, bireyci bir yalnızlığın karanlık çukuruna itilmiştir. Ruh ve sinir hastalıklarının, uyuşturucu maddele-

[17] V. İ. Lenin, *agy*, s. 147.

rin, akılalmaz cinayetlerin Batı dünyasını önü alınmaz bir âfet gibi sardığı, herkesin bildiği bir olgudur. Dünya nüfusunun yüzde 6'sını oluşturduğu halde, dünyadaki kaynakların yüzde 40'ını kullanan ABD'de 7 milyon insan işsizdir. Ve bunların büyük bir kısmı siyah derilidir. İkinci olarak, salt kâr amacına yönelik olduğu için, üretici güçler tam kapasiteleri ile çalıştırılmamaktadır. Kapasitesi en yüksek olan Federal Almanya'da bile sanayi yüzde 80 kapasite ile çalıştırılmaktadır. Gene bu nedenle, üretici güçleri geliştirecek yeni yöntemler, buluşlar, yeni teknoloji ancak kârlı olabildiği ölçüde kullanılmakta ya da hiç kullanılmamaktadır.

Kapitalizmin üretici güçlerin engeli haline gelişinin en çarpıcı örneği, bütün zenginliklerin anası olan doğada yarattığı yıkımdır. Daha çok kâr, daha yoğun sömürü hırsıyla emperyalizm, doğal kaynakları savurgan bir biçimde tüketmektedir. Çevre kirlenmesi denilen olay, bitki örtüsünü, hayvanları olduğu kadar, insan sağlığını da felâketle sonuçlanacak kadar tehdit etmektedir. Son 150 yıl içinde dünyanın nüfusu aşağı yukarı üç kat artarken, bitki alanları ve oksijen kaynakları üçte-bir oranında azalmıştır. Su kaynakları sürekli olarak kirletilmekte, denizler, göller birer ölü su birikintisi haline dönüştürülmektedir. Son yüzyılda atmosferdeki karbondioksit miktarı on kat artmıştır. Büyük kentlerin havası toplu ölümlerle sonuçlanabilecek boyutlarda kirlenmiştir. Doğadaki hammadde kaynaklarının hesapsız bir biçimde kurutulmasının yanısıra, doğanın insanın yaşamasını olanaksızlaştıracak ölçüde kirletilmesi, kapitalizmin yarattığı, insanlığın yalnızca bugününü ve yarınını değil, uzak geleceğini de karartan en ivedi sorunlardan biridir.

Tekelci kapitalizmin en temel özelliklerinden biri de savaşçı ve saldırgan olmasıdır. Lenin tekelci kapitalizmin "temel *ekonomik* özellikleri nedeniyle, barış ve özgürlükten en az hoşlanmasıyla, ve militarizmin evrensel olarak gelişmesinden en çok hoşlanmasıyla ayırdedildiği"ni[18] söylemektedir. Aslında savaş özel mülkiyetin bir ürünüdür. Özel mülkiyet geliştikçe savaşlar hem yoğunlaşmış, hem de boyutları

[18] V. İ. Lenin, *Marx-Engels-Marksizm*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 448.

genişlemiştir. Özel mülkiyetin en yüksek biçimi aldığı emperyalist aşamada, savaşlar insanlık için daha yıkıcı olmuştur. İnsanlığın bugüne kadar kaydettiği 14.513 savaşta 3.640 milyon (bugünkü dünya nüfusuna yaklaşık) insan hayatını kaybetmiştir.[19] Emperyalist dönemlerdeki savaşlarda ise gerek can kaybı yönünden, gerekse maddî kayıp yönünden, ölçekler, öncekilerle kıyaslanmayacak kadar büyümüştür. Emperyalist güçler arasında dünyanın paylaşılması amacından doğan Birinci Dünya Savaşında 10 milyon can kaybı ve 20 milyon sakat insan yanında, savaş harcamaları 208 milyar dolardır. İkinci paylaşım savaşında (1939-1945) ise 50 milyon can kaybı, 35 milyon sakat yanında doğrudan yapılan savaş harcamaları ise (Sovyetler Birliği dışında[20]) 925 milyar dolardır.[21] İkinci Dünya Savaşından bu yana ise salt NATO ülkeleri 1949-1976 dönemi içinde toplam 2.218 milyar dolar askerî amaçlarla harcama yapmıştır.[22] Bütün dünyanın askerî harcamalara yılda 200 milyar dolar ayırdığı gözönünde tutulduğunda, emperyalizmin savaşçı niteliğinin ne ölçüde maddî değer kaybına yolaçtığını kestirmek mümkündür. Bu harcamaların dışında, askerî amaçlarla bilimsel araştırmalara yapılan harcamalar, bu alanda kullanılan emek-gücü de hesaba katıldığında, kapitalizmin üretici güçlerin gelişmesini engellediği açıkça görülür.

Kapitalizmin üretici güçlerin engeli haline gelmesi nedeniyledir ki, emperyalist dünyada bunalımlar bunalımları kovalamaktadır. Çelişkiler hızlanmakta, yoğunlaşan sınıf savaşımlarının yanısıra, anti-tekelci, anti-emperyalist savaşımlar hızlanmaktadır. Para bunalımı, onun ardından enerji bunalımı ve bunların sonucu olarak toplumsal bunalımlar,

[19] S. Vladimirov, L. Teplov, *agy*, s. 142.

[20] Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşındaki kayıpları öteki hiç bir ülke ile kıyaslanamayacak kadar büyük olmuştur. Savaşta 50 milyona ulaşan can kaybının 20 milyonu Sovyet yurttaşıdır. Nazi saldırganları 1.710 kasabayı, 70.000 köyü yakıp yıkmışlardır. Altı milyon konutu yıkmışlar, 20 milyon insanı evsiz bırakmışlardır; 31.850 sanayi kuruluşunu, 65.000 kilometre tren yolunu ve 4.100 tren istasyonunu tahrip etmişler, 98.000 kolektif çiftliği, 1.876 devlet çiftliğini, 2.890 makine ve traktör istasyonunu yağma etmiş ve yıkmışlardır. Bu saldırılarda toplam maddî kayıp 2.569 milyon ruble olarak hesaplanmaktadır. (Bkz: S. Vladimirov, L. Teplov, *NATO A Bleak Picture*, s. 32.)

[21] N. Inozemtsev, *agy*, s. 56.

[22] A. Migolatev, "Who is Speeding up the Arm Race and Why?", *International Affairs*, n° 11, November 1977, s. 91.

1960'ların ortalarında başlayan ve günümüze kadar giderek yeğinleşen bir biçimde sürüp gelen bu ardarda çevrimsel bunalımlar, emperyalist dünyanın günlük yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bir önceki bunalım 1974'te son bulurken, 1975'te ikinci bir bunalım kapitalist dünyayı sarsmaya başlamış ve aynı yıl toplam sanayi üretim hacmi, sanayileşmiş ülkelerde yüzde 7,6 oranında düşmüştür. Enflasyon, onun getirdiği fiyat artışları ve işsizlik, 1929-30 bunalımlarına ulaşan boyutlara, bazı yönlerden de onu aşan boyutlara varmıştır. Özellikle, İngiltere'de sterlin, tarihinde görmediği bir değer kaybına uğramış, İngiliz ekonomisi tam bir çöküş içine girmiş, uluslararası kısa vadeli kredilerle, ve IMF'nin verdiği uzun vadeli 3,9 milyar dolar tutarındaki kredi ve Amerikan, Alman bankalarının sağladığı 1,5 milyar dolarlık kredi ile iflâstan kurtulmuş, İtalya aynı şekilde yüksek faizli kısa vadeli kredilerle bunalımdan çıkmaya çalışmaktadır.

1975'teki sanayileşmiş ülkelerdeki işsizler sayısı 17,1 milyona (aktif nüfusun yüzde 5,2'sine) çıkmış, fiyatlar ortalama yüzde 15 oranında artmıştır. ABD Federal bütçesinin 1976 yılındaki açığı 56,8 milyar dolar olmuştur. Devletin borcu ise 1975 yılında 741 milyar dolara (ulusal gelirin yarısı) ulaşmıştır.[23] Para bunalımının sonucu, kapitalist dünyanın her şeye kadir tanrısı Dolar ve onun elçisi Sterlin, yerlerini Japon Yeni ile Alman Markına bırakmak zorunda kalmıştır. Bu yılın Aralık başında dolar, Alman markı karşısında en düşük değerine ulaşmıştır.

Tekelci kapitalizmin bir o kadar önemli ve hatta uzak geleceğe de yansıması yönünden, ondan da önemli olan bunalımı ise *enerji bunalımı* adı verilen ve bir bütün olarak kapitalist dünyanın panik içinde geleceğini karartan 1973'teki bunalımdır. 1973 yılına dek Batı kapitalizminin son derece ucuza kapatıp savrukça kullandığı petrole OPEC[24] (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ülkelerinin koydukları ambargo ve ardından da fiyat artışları, büyük ölçüde petrole

[23] V. Pankov, "Crises of State-Monopoly Regulation", *International Affairs*, n° 7, July 1977, s. 76, 77.

[24] OPEC'in üyeleri Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Ekvator, Endonezya, Gabon, İran, Irak, Katar, Küveyt, Libya, Nijerya, Suudi Arabistan ve Venezuella'dır.

bağımlı kapitalist ekonomiyi altüst etmiştir. Ambargo salt ABD ve Hollanda'ya uygulandığı halde bundan tüm kapitalist dünya etkilenmiştir.

Kapitalist ülkelerden ABD ve Kanada enerji gereksinmelerinin yüzde 45'ini petrolle karşılamaktadırlar. Kanada bugünkü haliyle kendi gereksinmesini karşıladığı halde, ABD bu gereksinmesinin yüzde 37'sini 1975 yılında ithal yoluyla karşılıyordu. Bu oran her yıl artmaktadır. İngiltere, Batı Almanya, Hollanda ve Belçika, enerji gereksinmelerinin sırasıyla yüzde 48, 55, 44, ve 57'sini petrolle karşılamaktadır. İngiltere'nin 1980'lerde Kuzey Denizi petrolleriyle[25] kendi kendine yeteceği hesaplanmaktadır. Oysa öteki ülkelerin gereksinmeleri de yıldan yıla artan bir ölçüde petrol ithaline dayanmaktadır. Norveç'in, enerji gereksinmesini büyük ölçüde kendi kaynakları ile karşıladığı düşünülse de, Fransa, İtalya ve Japonya gibi kapitalist ülkeler enerji gereksinmelerinin yüzde 70'ini petrol ithali ile karşılamaktadır.[26] OECD'nin 1974'teki rakamlarına göre, Fransa'da sanayiin enerji gereksinmesinin yüzde 61,1'i, elektrik santrallerinin gereksinmesinin yüzde 59,2'si, ısıtmanın yüzde 65,8'i ve taşımanın yüzde 100'ü petrolle karşılanmaktadır. Aynı oranlar Federal Almanya için ise, sırasıyla yüzde 49,6, 8,9, 62,2 ve 100'dür.[27] Bu rakamlar petrol hammaddesinin bu ülkeler için nasıl büyük önem taşıdığını çarpıcı bir biçimde göstermektedir.

ABD Federal Enerji Yönetiminin hazırladığı bir rapora göre, petrole olan gereksinmesi yıldan yıla artan ve buna karşılık kendi iç üretimi azalan ABD'nin, bugünkü gereksinmesini karşılayan petrol miktarında yılda yüzde 12'lik bir azalmanın ulusal ekonomiye getireceği kaybın 30 milyar dolar olacağı, bir yıl süreyle petrol ithalâtının durması halinde ise aynı yıl 150 milyar dolarlık bir kayba yolaçacağı, sonraki yıllarda ise bu kaybın ekonomik bir yıkıma varacağı saptanmıştır.[28]

[25] Bu ülke Kuzey Denizi petrollerinden 1976 yılında 10 milyon dolarlık bir tasarruf sağlamıştır.

[26] Edward N. Krapels, *Oil and Security, Problems and Prospects of Importing Countries*, ADELPHI PAPERS, n° 136, IISS, London, Summer 1977, s. 1, 2, 3.

[27] Edward N. Krapels, *agy*, s. 5.

[28] Edward N. Krapels, *agy*, s. 4.

Kapitalist dünyadaki petrole dayalı enerji savurganlığını ve dünya petrolünü kısa bir sürede kurutmaya dayanan ve kapitalist dünyayı geleceğin çok daha büyük bunalımlarına hazırlayan çelişkili yapıyı ortaya koyabilmek için, sosyalist ülkelerdeki enerji düzenlemesini de belirtmekte yarar var. COMECON ülkelerinin kişi başına düşen enerji miktarı OECD ülkeleri düzeyinde olduğu halde, Doğu Avrupa ülkelerinin toplam petrol tüketimi İtalya'nın tüketimi kadardır. 1975 yılındaki COMECON üyelerinin petrol gereksinmesi yalnızca Abu Dabi'nin o yılki üretimi ile karşılanabilecek ölçüdedir.[29] Kaldı ki bu ülkeler kendi gereksinmelerini (Çin Halk Cumhuriyeti de dahil) kendi kaynakları ile karşıladıkları gibi, kapitalist dünyaya da ihraç etmektedirler.

Bu bunalımlar ve bunalımların yarattığı çelişkiler, tekelci sermayeyi giderek artan bir ölçüde gerici niteliğe büründürmüş, sermaye ile devletin kaynaşması, baskı, terör, ırkçılık, şovenizm ve neo-faşizmi de körüklemiş, ekonominin askerileştirilmesi tekelci devlet kapitalizmi ile başbaşa yürümüştür. Tekelci devlet kapitalizmi evresinde devlet, içerde ve dışarda daha baskıcı, daha gerici ve daha saldırgan bir aygıt haline getirilmiştir. Tekeller, içerde ve dışarda devleti arkalarında görmüşlerdir. Devletin kendisi üretim araçlarının önemli bir bölümünü elinde tutarak, ekonominin tümünü denetim altında bulundurmaktadır. İngiltere, Fransa ve İtalya gibi kapitalist ülkeler önemli sanayi kollarını ellerine geçirmişlerdir. Kapitalist devlet, devlet bütçesi ve vergilendirme yoluyla artı-değerin yeniden dağılımını düzenlemektedir. Ekonominin kapitalist yönde daha çok işlerlik kazanmasını sağlayacak olan, ama kâr getirmeyen yatırımlar (limanlar, hava alanları, yollar, kanalizasyon vb., vb. gibi) devlet eliyle yaptırılmakta, böylece devlet, tekellerin kârlarını artırmaktadır. Devlet, tekellerin içerde ve dışarda rekabet karşısında uğrayacağı zararları karşılamakta, batmak üzere olan tekelleri ayağa kaldırmakta, en güçlü görünen tekelleri batırabilmektedir. Bunun en yakın örneği dünyada 31 ülkede 30 milyon dolar rüşvet[30] dağıttığını resmen açıklayan ünlü Lockheed Şirketidir. Dünyanın en bü-

[29] Krapels, *agy*, s. 14.
[30] Kuşkusuz rüşvet dağıtan tek şirket Lockheed değildir. ABD'nin resmî

yük silah, uçak, füze ve öteki askerî araçlar yapımcısı durumundaki bu tekel, 1970'lerden başlayarak hızlı bir düşüş içersine girmiş ve şirket iflâsa doğru giderken, 1971'de, Amerikan Kongresi kararıyla, milyarlara ulaşan borçları teminat altına alınmış ve geniş kredi olanakları yaratılmıştır. Şirketin henüz tam olarak toparlanamamış olmasına karşın, 1976 yılı satışları 3,2 milyar dolar, kârı ise 38 milyon doları bulmuştur.[31] Hiç kuşkusuz Lockheed'in bu durumu malî grupların devlet içerisindeki egemenlik rekabeti sonucudur. Bu şirket Pentagon içinde ağırlığını yeniden duyurmaya başlayınca, içerde ve dışarda yeni siparişler almış, durumunu düzeltmeye başlamıştır. Şirket yetkililerinin belirttiğine göre, Orta Doğu, şirketin hızla geliştiği bir pazar olmaktadır. Geçtiğimiz yıl (1976) şirket Suudî Arabistan'da hava trafik kontrolü sistemi kurmak için bu ülkeden 627 milyon dolar, İran'dan da askerî eğitim ve malzeme satışı programı için 138 milyon dolar sağlamıştı.[32]

Demek oluyor ki, tekelci devlet kapitalizminde devlet, tekeller arası rekabetin içerisine doğrudan müdahale etmekte ve devleti elinde tutan bir avuç finans oligarşinin denetiminde, yalnızca emekçi sınıfları değil, yalnızca tekel-dışı burjuvaziyi değil, zaman zaman tekellerin bir kesimini de baskı altında tutabilmekte, tekeller arası rekabeti, tekellerin devletle kaynaşma rekabetini büyük boyutlara ulaştırmaktadır. Rüşvet, yolsuzluk, çeşitli skandallar, yüksek konumlarda adam satın almalar, karşılıklı casuslar kullanmak gibi her türden çürümüşlük, devletin niteliğinde meşrulaştırılmaktadır. Watergate olayı, Güney Kore diktatörlüğünün Amerikan Senatosunda ve Temsilciler Meclisinde dağıttığı rüşvetler, Lockheed vb., vb. bu çürümüşlüğün yalnızca su yüzüne çıkmış örnekleridir.

Yeri gelmişken bir gerçeği daha belirtelim. Sosyalist sistemde bireyin olmadığı, her şeyin üzerinde devletin olduğu yolundaki burjuva suçlamalarının ne denli temelsiz olduğunu, tekelci devletin, toplumdaki bireylerin teker teker

açıklamalarına göre 400 ABD şirketi rüşvet dağıtmıştır. (*Business Week*, October 10, 1977, s. 76.)

[31] *Business Week*, October 10, 1977, s. 75.

[32] *Business Week*, *agy*, s. 80.

nasıl bir denetim altına aldığına, nasıl bireyin en gizli yaşamına girdiğine bakarak tanıtlamak için fazla bir çabaya gerek yoktur. Devletin tekelci devlet kapitalizmi dönemindeki gücünün nereye vardığını aynı burjuva ağızlarının burjuva ekonomik düzeninde "Tanrı yoktur, devlet ve onun peygamberi Keynes vardır" sözleri de kanıtlamaktadırlar. Bu sözler devletin yerini, ve tekelci devlet kapitalizminin kuramsal temellerini atan Keynes'in burjuva ekonomi politikasında egemenliğini vurgulamaktadır. Tekelci devlet kapitalizminin bir ürünü olan faşizmin, devleti alabildiğince yüceltmesinin temelinde finans oligarşinin daha çok kâr, daha çok sömürü hırsı yatar.

Çok büyük boyutlara ulaşmış bulunan devlet aygıtının muazzam gücünü arkalarına alan çokuluslu tekeller, kendileriyle birlikte dünyanın dörtbir yanına baskı, terör ve karşı-devrimi de götürmektedirler. Niteliği gereği devrim ihraç edilmediği halde, karşı-devrim, tekelci sermaye ile birlikte, çokuluslu askerî ittifaklar, ikili anlaşmalar şemsiyesi altında yaygınlaştırılmakta, beslenip güçlendirilmektedir. NATO, CENTO, SEATO gibi örgütlenmeler, temelde emperyalizmin sömürü alanlarının, çokuluslu ortaklıkların askerî biçimlerinden başka bir şey değildir. Bu ortaklığın en büyük payı ABD'ye düştüğü için, özellikle ABD tekellerinin çıkarlarını koruma işleviyle donatılmışlardır. Nitekim SEATO, ABD'nin Uzakdoğu'daki yenilgisinden sonra, işlerliğini yitirmiştir. 22 milyon km. karelik bir alanı ve 530 milyonluk bir nüfusu kucaklayan NATO ortaklığı ise, kapitalist dünyanın sanayi üretiminin yüzde-seksenini elinde tutmaktadır. Kapitalist dünyanın sanayi üretiminin yüzde 40'ını elinde bulunduran ABD, baş patron olarak NATO'yu yönlendiren ülke konumundadır. Daha ilk kurulduğu günden (4 Nisan 1949) beri NATO, kurucusu ve örgütleyicisi ABD emperyalizminin çıkarlarını temel hareket noktası almıştır; ama öteki emperyalist ortakların çıkarları da ihmal edilmemiştir. 27 Nisan 1949'da, ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'un Senato Dış İlişkiler Komisyonunda NATO'nun işlevleri arasında, üye ülkelerdeki herhangi bir demokratik hareketin "silahlı saldırı" kabul edilerek bastırılması da bulunduğunu açıklaması, daha başlangıçta NATO'nun dışardan çok, kendi etki alan-

larına dönük olduğunu ortaya koymaktadır. 1968'de Amerika'nın 100-1 sayılı bir planı açığa çıkarılmıştır. Bu plana göre ABD birliklerine, NATO'ya üye ülkelerde ABD'nin "stratejik çıkarlarını" tehlikeye sokacak herhangi bir hareketi bastırma görevi verilmiştir.[33]

NATO bir "Sovyet tehdidine karşı" kurulduğu halde (böyle bir tehdidin somut hiç bir belirtisi bugüne kadar görülmemiştir. Üstelik Varşova Paktı, NATO'dan 6 yıl sonra 14 Mayıs 1955'te kurulmuştur) bütün çabasını emperyalizmin korunması ve emperyalizmin yaygınlaştırılması amacına yöneltmiştir. NATO, Fransa'nın Hindi Çin'deki sömürgeci savaşını, Hollanda'nın Endonezya'da, Fransa'nın Tunus'ta, Fas'ta ve Cezayir'de, Portekiz'in Goa'da ve öteki sömürgelerinde yürüttükleri politikayı doğrudan ya da dolaylı olarak desteklemiştir. İngiltere ve Fransa'nın İsrail desteği ile 1956'da Mısır'daki girişimi NATO içerisinde hazırlanmıştır. Lübnan bunalımı sırasında ABD'nin müdahalesi gene NATO politikası içinde gerçekleştirilmiştir. NATO'nun onbeş üyesinden (ABD, Kanada, İngiltere, Fransa, İtalya, F. Almanya, Portekiz, Belçika, Lüksemburg, Hollanda, Danimarka, Norveç, İzlanda, Yunanistan, Türkiye) çoğunun sömürgeci ülkeler olması hiç de bir raslantı değildir.

Bugünün koşulları içerisinde, bir dünya savaşının, yalnızca saldırılan tarafı değil saldırganı da yokedeceği, sosyalist dünya ile kapitalist dünya arasındaki güçler dengesinin eşit olduğu gözönünde tutulduğunda, böyle bir savaşın, bir çılgınlık dışında, giderek uzaklaşan bir olasılık haline geldiği ortaya çıkar. Özellikle *détente* politikası militarist çevreler dışında, dünya kamuoyunda giderek artan bir ölçüde saygınlık kazanmaktadır. Değişen bu koşullar altında NATO'nun işlevi, sosyalist dünyadan çok, kendi iç çelişkilerine ve dünyanın öteki ülkelerine yönelmektedir. Bu içe dönüş, içerde en gerici rejimleri desteklemek, dışarda en gerici iktidarları oluşturmak biçiminde gerçekleşmektedir. NATO'ya en bağlı üyelerinin en gerici, faşist rejimler olduğunu NATO yetkilileri de sık sık açıklamaktan geri durmuyorlar. Nitekim sola açık iktidarların NATO ile çelişkiye düş-

[33] S. Vladimirov, L. Teplov, *agy*, s. 43.

tükleri, oysa sağ diktatörlüklerin NATO çıkarları ile ters düşmediklerini NATO genel sekreteri Joseph Luns, 1975 Mayısında açıkça söylemiştir.[34] NATO'nun en sadık müttefikleri Salazar Portekiz'i, NATO dışında olduğu halde Franko İspanya'sı olmuştur. Yunan Cuntası yıkılınca, Yunanistan NATO'nun askerî kanadından çekilmiştir. Luns'un 1977 seçimleri öncesi Ecevit'e karşı Demirel'den yana verdiği demeci bu çerçeve içerisinde değerlendirmek gerekir.

NATO'nun saldırganlık stratejisi, değişen dünya koşullarına sık sık uyarlanmaktadır. Sovyetlerin saldırgan bir politika izlemediği, "barış içinde birarada yaşama" stratejisini benimsediği, dünya kamuoyu önünde inandırıcı olmaya başlayınca, NATO bu kez "dolaylı saldırı" adı altında yeni bir strateji benimsedi. Bu stratejiye göre, bir ülkenin mevcut düzene karşı herhangi bir hareketi "dolaylı saldırı" olarak kabul edilecek ve bu hareket NATO güçleri tarafından hemen bastırılacaktır. Nitekim bir NATO üyesi olmadığı halde, 1958 yılında Lübnan'a müdahale, Suriye'deki olaylar nedeniyle 1956'da ABD'nin harekete geçmesi ve bir NATO üyesi olarak Türkiye'nin Güney sınırına yığınak yapması, bu dolaylı saldırı stratejisinin uygulanmasıydı. Özünde NATO'nun temel amacı olan emperyalizmin çıkarlarını koruma stratejisi, uluslararası planda yürütülen anti-komünizm örgütlenmesinin ulusal boyutlara kadar genişletilmesi olmuştur. İçerdeki ilerici, anti-emperyalist, anti-tekelci hareketler komünizm tehlikesi olarak gösteriliyor, bu alanda yoğun bir anti-komünizm havası estiriliyor ve fanatik, anti-komünist fasizan örgütler, el altından besleniyordu. Yunanistan'daki fasist askerî darbenin, NATO'nun *Prometeus* planı ile gerçeklestirildiği, Batı basını tarafından ortaya çıkarılmıştır. ABD'nin, CIA kanalıyla İtalya'daki Hıristiyan Demokratları ve neo-fasistleri maddî olarak desteklediği tanıtlanmıştır. İtalya'da açığa çıkarılan Rosa dei Venti örgütünün, yüksek rütbeli subaylardan General Nardella, General Reicci ve Yarbay Spazzi yönetiminde planladığı hükümet darbesinin, İtalya'daki NATO Güney Avrupa Komutanlığı ve Vicenza'daki Amerikan askerî karargâhı ile doğrudan ilişki içerisin-

[34] A. Borisov, "Imperialist Alliances In The Ekanging World" *International Affairs*, n° 6, Jun 1977, s. 67.

de bulunduğu ortaya konmuştur. Neo-faşistlerin önde gelenlerinden Roberto Cavallero, İtalyan dergisi *L'Europeo*'ya, darbe için NATO karargâhının onayının alınmış olduğunu açıkça belirtmiştir.[35] Son zamanlarda açıklanan M-116 SİS -69-6 numaralı bir NATO belgesinde, NATO üyesi ülkeler hükümetlerine, genç işçilerin ve öğrencilerin politikadan uzak tutulması, gerektiğinde üniversitelerdeki siyasal faaliyetlere katılan öğrencilerin uzaklaştırılması için, üniversitelerin yeniden örgütlendirilmesi salık verilmektedir.[36]

NATO'nun bu niyet ve girişimlerinde gizli-kapaklı bir yan yoktur. NATO ve onun baş patronu ABD yetkilileri bu konulardaki tutumlarını açık açık belirtmektedirler. Kissinger CIA'yı anti-komünist partilere maddî yardım yapmaya zorlamıştır.[37] Avrupa'daki komünist partilerin iktidara yönelmeleri karşısında ABD yetkilileri bu konuyu sık sık NATO içerisine getirmekte ve üyelerle ortak bir çaba gösterilmesini istemektedir. Ancak, özellikle Fransa ve İtalya yetkilileri, bu girişimlerin, kamuoyu önünde yapılmasının büyük tepkiler doğuracağı korkusuyla karşı durmak zorunda kalmışlardır.

NATO, askerî varlığı ile bir tüm olarak kapitalist dünyanın yarattığı maddî değerlerin en büyük tüketicisi olmak özelliğiyle yarattığı çelişki yanında, siyasal varlığı ile de savaş kışkırtıcılığı ve korkusu yaratan kapitalist dünyanın üzerinde asılı demoklesin kılıcı olarak genel moral çöküntüsünün en önemli kaynağıdır. Bir bütün olarak kapitalist dünyanın çıkarlarını gözetiyor görünmesine karşın, esas olarak ABD'nin çıkarlarını savunan bir örgüt olması, örgüt içinde bir sürü çelişkileri, sürtüşmeleri getirmiştir. Öyle ki kendi içinde bile bir birlik kuramamıştır. Fransa, NATO'nun askerî kanadından çekilmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaşa kadar varan çelişkiyi önlemek bir yana, Kıbrıs'ı bir NATO üssüne dönüştürme amacıyla, bu çelişkiyi NATO'nun kendisi yaratmıştır. Ortaklığın iki üyesi olan İngiltere ve İzlanda arasındaki karasuları konusundaki çelişkiyi de önleyememiştir. Kuzey Atlantik Paktı olarak kurulmuş olan

[35] S. Vladimirov, L. Teplov, *agy*, s. 207-208.
[36] *agy*, s. 43-44.
[37] *Strategic Survey 1975*, IISS, London 1976, s. 7.

bu ittifak, özünde bir Akdeniz ittifakı olarak ağırlık kazanmış ve giderek Orta Doğu ve Afrika üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Ne var ki, bu bölgelerde de NATO üyeleri ayrı ayrı politika yürütmek zorunda kalmışlar, özellikle 1973-74 petrol bunalımı sırasında iki üye ABD ve Hollanda'ya karşı uygulanan ambargo üzerine, öteki üyeler ayrı ayrı hareket etmişler, zamanında İsrail ile birlikte Mısır'a saldırdıkları halde, İngiltere ve Fransa, bunalım sırasında İsrail'e karşı Arap ülkelerini desteklediklerini açıklamışlardır. Bu durum Kissinger'i öylesine öfkelendirmiştir ki "NATO'ya ne olursa olsun, beni ilgilendirmiyor, artık bıktım" demek zorunda kalırken, Savunma Bakanı Schlesinger NATO müttefiklerini kastederek "çok şey beklemiyorduk, ama ufacık bir güçlük karşısında teslim olmamalıydılar" diye yakınmıştır.[38] Bütün birlik yaygarasına karşın, kapitalizmin özünde yatan bencil bireyciliğin dün olduğu gibi bugün de canlı bir biçimde yaşadığını, 19. yüzyılın İngiliz devlet adamı George Canning'in kapitalist ülkelerin izledikleri politika üzerine, "her devlet kendi başınadır, yalnızca Tanrıları ortaktır" biçimindeki tanımının bugün de geçerliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Kapitalizmin bir yandan her şeyden önce bireyci çıkarları gözeten eğilimi, bir yandan da kendi dar sınırlarını yıkarak yaygınlaşma ve bütünleşme eğilimi, iç yapısında taşıdığı iki yönlü bir çelişkidir. Bu çelişkilerden ikincisi, zaman içersinde giderek ağırlık kazanmıştır. Üretim yoğunlaşıp sermaye merkezileştikçe, tek tek mülkiyet, merkezileşen sermayenin denetimi altına girer. Toplumsal üretim biçimine dayanan sermaye, üretim araçlarının ve emek-gücünün yoğunlaşmasını öngörür ve bireysel sermayelerin tek tek katıldıkları sermaye, artık toplumsal bir sermaye niteliğine bürünmüştür ve bu sermaye özel sermayeden hem nitelik olarak, hem de işlev olarak farklıdır. Marx bunu kapitalist üretim çerçevesi içinde, bu sürecin özel mülkiyet olarak sermayenin ortadan kalkması biçiminde gelişmesinden çok önceleri görmüştür.[39] İşte kapitalizmin niteliğinin bir gereği olarak gelişen bu süreç sonucudur ki, tekelci kapitalizm, tekelci devlet kapitalizmine dönüşmüş ve çokuluslu tekeller, gi-

[38] *Der Spiegel*, 5 Kasım 1973, aktaran: Edward N. Krapels, *agy*, s. 30.
[39] Karl Marx, *Capital*, Vol. III, Progress Publishers, Moscow 1973, s. 436.

derek kapitalizme egemen olmaya başlamıştır. Kapitalist dünyanın çeşitli ekonomik, askerî (OECD, GATT, IMF, IEA, EEC, NATO, vb., vb.) ittifak çabaları bu gelişmenin örnekleridir. Lenin, kapitalizmin ulusal sorun konusunda iki tarihsel eğilim gösterdiğini, birinci eğilimin, "ulusal yaşamın ve ulusal hareketlerin uyanışı, her türlü ulusal baskıya karşı savaşım, ulusal devletin kuruluşu" olduğunu, ikinci eğilimin ise "uluslar arasında her türlü ilişkilerin gelişmesi ve çoğalması", "ulusal sınırların yıkılması ve sermayenin, genel olarak ekonomik yaşamın, siyasetin, bilimin, vb. uluslararası birliğinin yaratılması" olduğunu belirtmektedir.[40] Ancak tekelci devlet kapitalizminde devletin kendisinin, üretim araçlarının önemli bir bölümünü elinde tutması, kapitalizmin özel mülkiyet anlayışı ile çelişmektedir. Bu çelişki, devletin belli tekellerden yana ağırlığını koyması ile daha da ağırlaşmaktadır. Bu durum, bir yandan tekelciliğin boyutlarını artırırken, öte yandan da başka tekelleri yıkmaktadır. Üstelik sermayenin bireysel mülkiyetten çıkıp toplumsal bir niteliğe bürünmesi, üretimi ve emeği de aynı doğrultuda toplumsallaştırması, kapitalizmin temellerini sarsan, onun yokolmasına yolaçacak olan uzlaşmaz bir çelişki niteliğindedir. O nedenledir ki, Lenin bu ikinci eğilimin "olgunlaşmış olan ve bir sosyalist toplum biçimini almaya doğru yolalan kapitalizm" olduğunu söylemektedir.[41]

1. *Tekelci Kapitalizmin Sosyalist Sistemle Çelişkisi*

Bir bütün olarak tekelci devlet kapitalizminin yukarda incelemeye çalıştığımız çelişkilerinin yanısıra, gene bir bütün olarak kapitalist dünya ile sosyalist dünya arasında temel bir çelişki, siyasal sistem çelişkisi vardır. 1917 Ekim Devrimi ile emperyalist sistemin tam karşıtı bir sistem olarak yaşama geçirilen sosyalizm, kapitalizmin insanlığın ulaşacağı ölümsüz, ve en son sistem olduğuna inanıldığı bir dönemde, ona kaçınılmaz yazgısını göstermekle kalmamış, sonsuz görünen kudretinin de bir sınırı olduğunu kanıtlamıştı. Sosya-

[40] V. İ. Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 25.
[41] Lenin, *agy*, s. 25.

lizm, o günden bu yana 60 yıl gibi, toplum yaşamının ölçüleriyle, çok kısa sayılabilecek, ancak bir insan yaşamına sığabilecek bir süre içersinde, yüzyılların içersinden geçerek gelen kapitalizmi gerilete gerilete onunla boy ölçüşebilecek bir düzeye ulaşmıştır. Emperyalist sistemin sınır tanımaz sömürü ve baskı hırsı karşısında en büyük engel, hiç kuşkusuz sosyalist sistemdir. Gerek tekellerin kendi ürettikleri işlenmiş metalar üzerinde tekelci fiyat politikaları, gerek az gelişmiş ülkelerin hammadde fiyatları üzerindeki tekelleri, gerekse hammadde kaynakları ve sömürü alanları üzerindeki denetimleri, sosyalist dünyanın varlığı ile önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Anti-emperyalist, anti-sömürgeci savaşımlarında, halklar, sosyalist dünyayı yanlarında doğal yandaşları olarak görmüşlerdir. Bu durum, emperyalist sömürge politikasının işlerliğini önemli ölçüde engellemektedir. Kapitalist düzenin üretici güçlerin engeli haline gelmesi sonucu, üretici güçlerin tam kapasite ile çalıştırılmayışı, üretimi düşürürken, işsizliği artırırken, sürekli enflasyonu körüklerken, sosyalist sistemle üretici güçler arasındaki uyum, üretimi sürekli olarak artırmış, halkın yaşam düzeyini yükseltmiştir.

Öte yandan iki sistemin yarışmasında, kapitalizmin, bunalımdan bunalıma saplanarak, yorgun düşmüş bir at gibi tökezlemekte olduğu, bütün dünya emekçi sınıfları tarafından açıkça görülmektedir. Ekonomik, toplumsal, bilimsel ve kültürel alanlarda sosyalist sistemin gösterdiği her gelişme, tekelci devlet kapitalizminin kaçınılmaz sonuna bir adım daha yaklaştığını tanıtlayan en çarpıcı örneklerdir. Bu nedenle, çağımız kapitalizminin, onu klasik kapitalizmden ayırdeden temel bir özelliği daha vardır. Sosyalist sistemin kurulması ile kapitalizmin kendi iç çelişkilerine, bir de sosyalist sistemle olan çelişkisi eklenmiştir. Sosyalist sistemin güçlenen, gelişen varlığı, sömürücü ve saldırgan eğilimlerin önünde önemli bir engel olarak dikilmektedir. 1950'de dünya sanayi üretiminin ancak yüzde 20'sini üretebilen sosyalist ülkeler, bugün yüzde 40'ını üretmektedir. Böylesine bir güç, hiç kuşkusuz, kapitalizmin dünya arenasında rahatlıkla at oynatabilmesini belli ölçüde kısıtlamaktadır. Sosyalist sistemin varlığı, kapitalist sınıfla işçi sınıfının tarihsel savaşımının içeriğini de değiştirmiş bulunmaktadır. Ayrıca kapita-

list ülkelerle sömürülen ülkeler arasındaki ilişkiler, sosyalist sistemin varlığı ile, ikinciler yararına değişebilmektedir.

2. *Emek-Sermaye Çelişkisi*

Tekelci devlet kapitalizmi emek ile sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi daha da yeğinleştirmiştir. Bunalımların giderek daha kısa aralıklarla yinelenmesi, enflasyon, işsizlik, yaşam pahalılığı, ağır vergiler işçi sınıfının yanında, öteki sınıf ve katmanları, hatta tekel-dışı burjuvaziyi bile, tekelci devlet kapitalizmine karşı yoğunlaşan savaşımlara yöneltmektedir. 1919-30 bunalımı sırasında görülebilen ve en yüksek işsizlik oranı olarak saptanan yüzde 5'lik rakam, bugünün kapitalist dünyasında ortalama bir düzey olarak kabul edilmektedir. ABD'de bu oran 1977'de yüzde 7'nin, Kanada'da yüzde 7,5'in, İngiltere'de yüzde 6'nın üzerinde dolaşırken, Almanya'da yüzde 4,5'in üzerinde, Japonya'da yüzde 2 dolaylarında, İtalya'da yüzde 4 dolaylarında, Fransa'da yüzde 5 oranındadır.[42] *Newsweek* dergisinin hazırlattığı rapora göre kapitalist ülkelerdeki enflasyon oranı 1977 yılında yüzde 11 dolayındadır.[43] Sürekli hale gelen işsizlik ve enflasyon, kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının yoğun grev ve yığınsal gösterilerine yolaçmakta, genel grevler, yaşamı günlerce felce uğratmaktadır. Sınıf savaşımı kapitalist düzenin temellerini sarstıkça, tekelci devlet, elinde son derece büyük boyutlara ulaşan gücünü en amansız bir biçimde işçi sınıfının karşısına dikebilmektedir. Tekelci kapitalizmde devlet, artık eskiden olduğu gibi, tarafsızlık görüntüsü altında, sınıflar-üstü olduğunu ileri sürerek, burjuvazinin diktatörlüğünü sürdüremiyor. Şimdi devlet, tekelci kapitalizm adına, açıkça onun yanında, onunla kaynaşmış olduğunu gizlemeden, bir avuç finans-oligarşi dışında, toplumun tüm kesimi üzerinde diktatörlüğünü sürdürmektedir.

3. *Tekelci Kapitalizmin Odaklaşmasından Doğan Çelişkiler*

Bugün dünya kapitalizminin sürekli olarak bütünleşme çabalarına, kapitalizmin niteliğinden gelen birleşme eğilimi-

[42] *World Economic Forecast, Newsweek,* June 27, 1977.
[43] *Newsweek,* June 27, 1977.

ne karşın, kapitalist ülkelerin kendi aralarındaki çelişkiler de giderilememiş, tersine daha da yeğinleşmiştir. Yüzyılın başından 1960'lara dek emperyalist dünyanın tartışmasız tek egemeni ve yönlendiricisi olan ABD, 1970'lerde bu özelliğini korumaktan çok uzaktır. Bugün kapitalist dünyada bellibaşlı üç odak noktası oluşmuştur. ABD, Japonya ve Avrupa Ekonomik Topluluğu. Batı Avrupa ve Japonya'nın rekabeti karşısında ABD pek çok alanda gerilemek zorunda kalmıştır. Ortak Pazar ve Japonya'nın, kapitalist dünyadaki üretimde, ticarette payı artarken, ABD sürekli bir gerileme göstermektedir. Örneğin 1950 yılında Ortak Pazar ülkelerinin kapitalist dünyadaki sanayi üretimindeki payları yüzde 14,3'-ken bu oran 1972'de 19,1'e yükselmiş, İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın da bu ülkeler topluluğuna katılmasıyla, bu oran yüzde 26'ya çıkmıştır. Buna karşılık ABD'nin payı ise 1950'de yüzde 55'ken, 1973'te yüzde 40,9'a düşmüştür. "Dokuzlar" olarak bilinen ülkeler topluluğu çelik, otomobil, traktör ve öteki bazı dayanıklı tüketim maddeleri alanında ABD'nin önüne geçmiştir. "Dokuzlar" dış ticaret alanında da ABD'yi geride bırakarak, 1973'te ABD'nin üç katı ihracat yapmıştır. 1973 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğunun altın ve döviz rezervleri ABD'nin beş katıdır. Dokuzlar ile Japonya, ABD'den çok daha fazla üretim yapabilmektedirler.[44] Japonya, ABD ile olan ticaretini 1977 yılında 13 milyar dolar lehte kapatmıştır. Bu fark, 1971'de 3,2 milyar dolardı. Üç kutuplaşma içinde Japonya, enflasyon oranının (yüzde 8 dolayında) ve işsizlik oranının (yüzde 2'nin altında) en düşük, dış ticaret dengesinin en olumlu olduğu ülkedir.[45] Japonya'nın millî geliri 25 yılda 45 kat artmış, 6 milyar dolardan 270 milyar dolara yükselmiştir. Örneğin 1950-1960 arasında, sanayi üretimi ortalama yüzde 14,6 oranında artmıştır. Bunun sonucu olarak kapitalist dünyanın sanayi üretiminde Japonya'nın payı, 1948'de yüzde 1,2'yken, 1972'de yüzde 9,4'e çıkmıştır. Önemli sanayi dallarında, kapitalist dünyanın ABD'den sonra ikinci gücü haline gelmiştir. Gemi yapımında başta bulunmaktadır, demir ve çelik sanayiinde, otomobil ve elektronik sanayiinde Batı Avrupa ve Amerikan sanayii ile

[44] S. Vladimirov, L. Teplov, *agy*, s. 157.
[45] *Business Week*, October 24, 1977, s. 42.

rekabet halindedir.[46]

Japon üretim malları dünya pazarlarında ABD ve Avrupa malları ile kendilerine son derece elverişli rekabete girerken, ABD ve Batı Avrupa'yı da istilâ etmiştir. Bunun sonucu olarak yen üzerinde baskılar yoğunlaşmış, 1971 Aralığında yenin değerinde yüzde 17'lik bir artış sağlanmıştır. Bu artış, ihracatını belli ölçüde etkilemiş ise de, ABD, Japon mallarına karşı gümrük tarifeleri dışında özel vergiler ve önlemler uygulamak zorunda kalmıştır. Batı Avrupa da aynı yola başvurmuştur. Ancak bu önlemler bile Japon rekabetini geriletememiştir. Uzakdoğu pazarı bu ülkenin egemenliği altındadır. Orta Doğu, Latin Amerika ve Afrika'da da etkinliğini oldukça artırmış bulunmaktadır. Sermaye ihracı yönünden de Japonya kısa sürede Fransa ve F. Almanya'yı geçerek ABD'den sonra ikinci olmuştur. Resmî Japon kaynaklarına göre bu ülkenin sermaye ihracı 1965'te 486 milyon dolarken, 1972'de bu rakam 5,5 kat artarak 2.725 milyon dolara yükselmiştir. Bu miktarın 1.300 milyon doları Güneydoğu Asya'yadır.[47] Özellikle 1973-1974 petrol bunalımından sonra, Japonya, Orta Doğu ve Afrika'ya ağırlık vermeye başlamıştır. Örneğin bu ülkenin 1980'lerde Orta Doğu'ya yapacağı yatırımın 6,8 milyar dolara ulaşacağı planlanmıştır.[48] Japonya, yalnızca gerikalmış ülkelere değil, gelişmiş kapitalist ülkelere de sermaye ihraç etmektedir.

Bunun dışında Japonya, sosyalist ülkelerle de olan ticaret ve ekonomi ilişkileri kurmada da ABD ve öteki kapitalist ülkelerle yarış halindedir. Sibirya'daki petrol alanlarının işletilmesi konusunda 3 milyar doları aşan anlaşmalara girişmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin en büyük petrol alıcısı durumundaki Japonya, bu ülke ile de sanayi makineleri konusunda anlaşmalar yapmıştır. Japon ve Çin Halk Cumhuriyeti ticarî ve ekonomik heyetleri Pekin ile Tokyo arasında mekik dokumaktadır. ABD ve Batı Avrupa karşısında Japonya bu ülkede en avantajlı durumdadır. Japonya, Çin Halk Cumhuriyeti ile olan ekonomik ilişkilerini geliştirmeye baş-

[46] N. Inozemtsev, *agy*, s. 133.

[47] L. L. Klochkovsky, *Economic Neo-Colonialism*, Progress Publishers, Moscow 1975, s. 84-85.

[48] R. Andreasyon, A. Solonitsky, "New Treuds in World Economic Relation Lender Capitalism", *Social Sciences*, n° 3, 1977, s. 40.

layınca, önemli bir yatırım alanı olarak kullandığı Formoza'yı resmen boşlama yolunu seçmiştir.

Bu, Japonya'nın hiç de kapitalizmin bunalımının dışında kaldığı anlamına gelmez. Tersine, Japonya, gelişme hızını, bunalım sonucu en çok yavaşlatan ülke olmuştur. 1970'lere kadar, gelişme hızı hep yüzde 12'nin üzerindeyken bu, bugün yüzde 5-6'ya düşmüştür, giderek de düşmektedir. Japon kapitalizmi de kapitalizmin genel bunalımını ağır bir biçimde yaşamaya başlayan ülkelerden biri olmaktadır. 1977 yılındaki ödemeler dengesi açığının 700 milyon dolar olacağı, devletin çeşitli önlemlerine karşın büyüme hızının düşmekte olduğu ve geçen yıla göre devlet borçlarının yüzde 30-40 oranında arttığı Batılı kaynaklarca belirtilmektedir.[49]

Kapitalist dünyanın ikinci odak noktası, giderek güçlenen ve kapitalist dünyada etkinliğini giderek artıran Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) olmuştur. AET aslında "Birleşik kapitalist bir Avrupa" ülküsüne dayanır. Bu ülkü, kapitalist dünyanın iç çelişkilerinden kaynaklanmaktadır. Lenin "Avrupa Birleşik Devletleri" sloganı konusunda, yüzyılın başında, bunun kapitalist dünyanın gerici bir bütünleşmesi amacını taşıdığını söylediği zaman, gerçeklikte, çelişkilerin bu denli açığa çıkmadığı bir dünya sözkonusu idi. Bugün, Avrupa Birleşik Devletleri ülküsü, gerçekleşme gerekçesini bir yandan "komünizm tehlikesine" karşı bir "kutsal ittifak" gereksinmesine dayandırırken, öte yandan da ABD'nin kapitalist dünyanın tek ilâhı olma konumuna karşı çıkmaya dayandırmaktadır. Öyle ki, ikinci gerekçe pratikte birincisinin de önüne geçmiş bulunmaktadır. "İki süper devlet" kavramı, aslında, sanıldığı gibi, Pekin'in ortaya attığı bir kavram değildir, bu kavram eski dünya kapitalizminin yaratmış olduğu bir kavramdır. Lenin "Avrupa Birleşik Devletleri"nin amacını şöyle belirlemektedir: "Yalnızca Avrupa'daki sosyalizmi ortaklaşa ezmek, sömürgelerin bugünkü bölüşülmesinde haklarının yendiğini düşünen, ve son yarım yüzyılda, yaşlılıktan çürümeye başlayan geri ve monarşist Avrupa'dan çok daha büyük bir hızla güçlenen Japonya ve Amerika'ya *karşı* sömürge yağmasını ortaklaşa korumak."[50]

[49] *World Economic Forecast, Newsweek*, June 27, 1977.
[50] V. İ. Lenin, *Marx-Engels-Marksizm*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 332.

Bu sözler Avrupa Birleşik Devletleri'nin daha gerçekleştirilmesinin düş olduğu bir dönemde (Ağustos 1915'te) yazılmıştır. Ama o zaman söylenenler bugüne tıpatıp uymaktadır. Sermaye birleştikçe sınırlar da birleşmektedir. Sermaye kutuplaşmaları arasındaki rekabet ise, aynı zamanda yeni duvarları zorunlu kılmaktadır. Bir yandan, en çok, bu eski dünyayı tehdit eden sosyalizme karşı durma gereksinmesi, bir yandan da kapitalist dünyayı kucaklamaya başlayan ABD kapitalizmine karşı içgüdüsel bir korunma çabası, Avrupa'yı birleşmeye zorlamaktadır.

Gerçekten de, sosyalizm bugün pek çok Avrupa ülkesinde "tehlikeli' bir güç halini alırken, öte yandan da ABD sermayesi, Avrupa'da Avrupa sermayesini denetim altına alma yoluna girmiştir. ABD sermayesi giderek artan bir tempo ile Avrupa ve öteki gelişmiş kapitalist ülkelere akmaktadır, buna karşılık, azgelişmiş ülkelerde ise oran olarak azalmaktadır. Örneğin 1960'ta ABD'nin doğrudan dış yatırımlarının yüzde 23'ü Latin Amerika'dayken, bu oran 1973'te yüzde 14'e düşmüştür.[51] Buna karşılık, gelişmiş kapitalist ülkelere yapılan yatırım hem nicel olarak hem oran olarak artmıştır. *The Economist* dergisinin bir araştırmasına göre, ABD'nin dışarda yaptığı 133 milyar dolarlık doğrudan yatırımın yüzde 68'i gelişmiş kapitalist ülkelere, yüzde 32'si "Üçüncü Dünya" adı verilen ülkeleredir. Gelişmiş kapitalist ülkelerden Avrupa'nın payı 1966'da yüzde 32'yken, bu oran 1975'te yüzde 37'ye yükselmiştir. Aynı dönem içinde, nicel olarak da toplam 52 milyar dolarlık dış yatırımlarının 16 milyar doları Avrupa'da iken, bugün Avrupa'daki sermayesi 55 milyar dolara yükselmiştir.[52] Bu rakamlar yıldan yıla kabarmaktadır. ABD sermayesinin Avrupa'daki satışları da büyük ölçüde artmıştır, 1966'da satış toplamları 40 milyarken, 1976'da 200 milyar dolara çıkmıştır. Bu satışlarda gene en büyük payla büyük tekeller, ITT-6,3 milyar, IBM-7 milyar, Ford-4,7 milyar, General Motors-5 milyar, Chrysler-2,5 milyar ile, başta bulunmaktadır. Büyük ABD tekelleri, Avrupa'da elektronik, petro-kimya, otomobil gibi büyük sanayi kolları yanında,

[51] Gregory F. Treverton, *Latin America in World Politics the Next Decade*, ADELPHI PAPERS, IISS, London 1877, s. 10.

[52] *The Economist Survey*, September 10, 1977, s. 8.

ekonominin öteki bütün dallarına da elatmış bulunuyorlar. Örneğin ITT, elektronik alanı dışında, gıda maddeleri, araba parçaları, kozmetik, sigortacılık alanında da faaliyet göstermektedir. Bu nedenle Avrupa kapitalist devletlerinin yetkilileri, sık sık ABD'nin kendi pazarlarına egemen olmasından yakınırlar. Fransa başbakanı Raymond Barre, bu yakınlarda Amerikan şirketlerinden yakınarak, önlemler alınması gereğinden sözetmiştir.[53] Ne var ki 2,5 milyon Avrupalıyı çalıştıran ve kilit sanayi kollarını ellerinde bulunduran bu şirketlere karşı savaşım vermek pek o kadar kolay olmamaktadır. Bu nedenle, Avrupa'nın tekelci devletleri birleşme yolunda büyük çaba harcamakta, dev Amerikan tekelleri karşısında devlet ortaklıkları ile çok büyük tekeller oluşturmaktadırlar. Concorde projesi, bu anlamda Fransa-İngiltere işbirliği ile gerçekleştirilmiştir ve ABD tekellerini bu alanda zorlamaktadır. Ortak Pazar ülkeleri ABD'nin Avrupa'daki sermayesine karşı bir tür savaş açmışlardır ve dünya pazarlarında yavaş yavaş Amerikan sermayesinin çıkarlarını sınırlamaktadırlar. Bu nedenle başlangıçta bir "birleşik Avrupa" ABD tarafından emperyalist sistemin korunması ve sürdürülmesi için bir yedek güç olarak değerlendiriliyor ve destekleniyorken, dünyanın değişen koşulları karşısında işler tersine dönmüş ve Avrupa, ABD'nin yedek gücü olmak yerine, onun çıkarlarını sınırlayan bir güç haline gelmiştir. Amerikan iş çevrelerinin sözcüsü *Fortune* dergisi 1972 Haziranında "şimdi Batı Avrupa'nın gücü de ABD çıkarları için bir tehdit olarak görünmektedir"[54] diyordu. Gerçekten de Avrupa ve Japonya ile rekabetinde ABD, her yıl verdiği büyük ticarî açıkları, doların değerini düşürerek, altın ihraç ederek karşılamaya çalıştı. 1950'lerde ABD, kapitalist dünyanın altın ve döviz rezervinin yüzde 47,1'ni elinde tutarken, Batı Avrupa yüzde 21,1'ini elinde tutuyordu, oysa 1965'te ABD'nin payı yüzde 22'ye düşerken, Ortak Pazarın 32,6'ya çıkıyordu.[55] ABD sermayesinin Avrupa'ya akın etmesinde, Avrupa'nın dünya ticaretinde ABD'yi geçmiş olmasının ve Ortak Pazarın

[53] Bkz: *The Economic Survey*.
[54] S. Vladimirov, L. Teplov, *agy*, s. 164.
[55] A. Kirsanov, *The USA and Western Europe*, Progress Publishers, Moscow 1975, s. 282.

yarattığı gümrük duvarlarının ABD mallarına kapalı olmasının birincil etkisi vardır. Öte yandan bu sermaye için Avrupa, bir ihracat üssü olarak da kullanılmaktadır.

ABD ile Ortak Pazar ülkeleri arasında ekonomik rekabetin yanısıra, siyasal rekabet de kendini göstermektedir. İkinci Dünya Savaşından sonra kurulan denge ile ABD bir dizi askerî paktın öncülüğünü yapmıştı, ve bu paktlar içinde tek yetkili idi. Amerikan sermayesinin ekonomik sultasından kurtulan öteki kapitalist ülkeler onun siyasal sultasından da kurtulmak gereksinmesini duydular. Özellikle 1965'lerden sonra bu eğilim oldukça ağırlık kazanmıştı. Fransa 1966'da NATO'nun askerî kanadından çıkarak daha bağımsız bir dış politika izleme yolunu seçmişti. Daha sonra NATO'nun Kuzey Avrupalı üyeleri, ABD dış politikasının dümen suyunda gitmeye başkaldırdılar. Ekim 1973 savaşı sırasında ABD, NATO içersindeki Avrupa silahlı kuvvetlerini alarma geçirdiğinde, ABD'nin İsrail yanlısı bu politikası NATO'lu yandaşları tarafından destek görmemiş, Fransa, Yunanistan (ve Türkiye) ABD'nin İsrail'e göndereceği askerî donatım yüklü uçakların kendi topraklarından geçmesine izin vermeyeceklerini açıklamışlardır. İngiltere ise Kıbrıs'taki üslerini kullandırmayacağını açıklarken, F. Almanya Cumhuriyeti kendi topraklarındaki askerî donatım depolarından İsrail'e yardım edilmesine resmen karşı çıkmıştır. Özellikle yetmişlerde patlak veren enerji bunalımından sonra, Avrupa ülkeleri, ulusal çıkarları doğrultusunda, bağımsız hareket etmek gereğini duymuşlardır. "Dokuzlar" arasında çeşitli uluslararası sorunlarda değişik görüşler vardır. *Détente* politikası yaygınlaştıkça, bütünleşen kutuplaşmalar yanında, dağılan, çözülen bir dünya da yaşadığımız dönemin bir özelliği olarak görünmektedir.

4. *Avrupa Kapitalist Devletleri Arasındaki Çelişkiler*

Lenin'in kapitalizmin eşitsiz gelişmesi yasasının mutlak bir yasa olduğunu belirttiğini bir kez daha vurgulayarak, ve bu yasa gereğince kapitalist ülkeler arasındaki çelişkilerin, bütünleşme çabalarına karşın kaçınılmazlığını yineleyerek, Avrupa kapitalizminin kendi aralarındaki çelişkileri ve çe-

kişmeleri kısaca özetleyelim.

1957 Roma antlaşmasıyla Fransa ve F. Almanya'nın önderliğini yaptığı Ortak Pazar, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg "Altılar" adı altında oluşurken, İngiltere, Commonwealth adını verdiği eski sömürgeleriyle olan ekonomik çıkarlarını zedeleyeceği gerekçesiyle katılmayı kabul etmemişti. Ancak Ortak Pazarın bütünleşen sermaye gücü karşısında, başta İngiltere olmak üzere öteki kapitalist Avrupa ülkeleri, rekabet güçlerinin zayıfladığını görünce, yeni bir birlik kurmanın gereğini anladılar ve İngiltere'nin önderliğinde, 1959 yılında İsveç, İsviçre, Norveç, Danimarka, İzlanda ve Portekiz'in katılmasıyla EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Birliği) kuruldu. Daha sonra Finlandiya ve Avusturya ile de ilişkiye geçildi. İngiliz kapitalizminin Amerikan kapitalizmi ile olan sıkı ilişkisi, ve gene Amerikan kapitalizminin Japon kapitalizmi ile olan ilişkisi, Ortak Pazar karşısında bu ülkeleri doğal bir birliğe itmiş gibi görünüyordu. Ne var ki bu yalnızca bir görüntü idi. Japonya, Commonwealth ülkeleri de dahil, önce Uzakdoğu'da, sonra da Yakındoğu'da ticaret üstünlüğünü elegeçirmiş bulunuyordu. Japon ticareti 1948'-de kapitalist dünyanın toplam ihracatının ancak yüzde 0,4'ünü elinde tutarken, bu oran hızla yükseldi, ve 1972'de 7,8'e çıktı. İngiltere ve Amerika ise aynı ölçüde gerilemekteydi. 1948'lerde ABD kapitalist dünya ihracatının yüzde 23,8'ini elinde tutarken, 1972'de yüzde 13,4'e düşecek, İngiltere ise aynı dönemde yüzde 12,1'den yüzde 6,6'ya düşecektir. Japonya ile Ortak Pazar ülkeleri de büyük bir gelişme göstermişti. Fransa yüzde 3,8'den yüzde 7,1'e, F. Almanya yüzde 1,1'-den yüzde 12,4'e, İtalya yüzde 2'den 5,1'e yükselmişti.[56]

İngiltere, ekonomik ilişkilerinde kötüye gittiğini görüyordu. O nedenle yüzseksen derece çarkederek 1961 yılında Ortak Pazar üyeliğine başvurdu. Bu başvuruda ABD'nin İngiltere'yi bir truva atı olarak kullanmak isteğinin de payı vardır. De Gaulle bu başvuruyu veto etti. 1967 para bunalımından sonra dolarla birlikte sterlin de büyük yara almış oluyordu. İngiltere o yıl gene Ortak Pazar üyeliği için başvuruda bulundu ve gene De Gaulle tarafından engellendi.

[56] N. Inozemtsev, *agy*, s. 133.

İngiltere ancak De Gaulle'ün ölümünden çok sonra (1973'te) Ortak Pazar üyeliğine kabul edildi. Ancak bu bütünleşme Ortak Pazar üyeleri arasındaki çelişkileri gideremedi, tersine yeni çelişkiler getirdi. Üç lider (F. Almanya, Fransa, İngiltere) arasındaki çelişkiler yanında, öteki üyelerle bu büyükler arasında ve ayrıca küçük üyeler arasında ekonomik, siyasal ve toplumsal yönden çelişkiler, çözümü zor sorunlar yaratmaktadır. 1978'de yapılacak olan Avrupa Parlamentosu seçimi konusunda, Orta Doğu ve öteki geri kalmış ülkelerle ilişkilerde izlenecek politika konusunda, sosyalist ülkelerle ilişkiler, *détente*, silahlanma ve ABD ile ilişkiler konularında olduğu kadar emek-gücünün serbest dolaşımı, tarım ürünleri, parasal sorunlar, gümrük indirimleri vb., vb. konularında da topluluk üyeleri arasında büyük görüş ayrılıkları gözlemlenmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

GERİKALMIŞ ÜLKELER

1. GERİKALMIŞ ÜLKELERİN ÇIKMAZLARI

a) *Gerikalmışlığın Genel Özellikleri*

İçersinde yaşadığımız 1970'lerin dünyasında uluslararası ilişkilerin yoğunlaştığı ve dünya politikasının büyük ölçüde yöneldiği ülkeler, dünün yarı-sömürgesi, ya da sömürgesi ama bugün *siyasal bağımsızlığına* kavuşmuş olan gerikalmış ülkeler topluluğudur. Coğrafik, tarihsel, kültürel, toplumsal ve ekonomik yönlerden çok büyük farklılıklar göstermelerine karşın, Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya yayılan bu ülkeler topluluğunun ortak özellikleri vardır ve bu nedenle kapitalist ve sosyalist dünya yanında "üçüncü dünya" olarak da adlandırılmaktadır.

Bu dünyanın ortak özelliklerinden *birincisi*, değişik toplumsal sistemler seçmiş olmalarına karşın, hepsi de şu ya da bu ölçüde emperyalizmin baskı ve müdahalelerinden kendilerini kurtaramamış olmalarıdır. Tekelci kapitalizmin başlıca aşırı kâr kaynaklarından biri olan, daha doğrusu kapitalizmin başlangıcından tekelci devlet kapitalizmi dönemine kadar, varlığının maddî temelini oluşturan bu ülkeler, siyasal bağımsızlıkları yanında ekonomik bağımsızlıklarını da kazanma yo-

lundaki çabaları ölçüsünde, emperyalizmin her türlü gücünü karşılarında görmektedirler. Bu ülkeler topluluğu, kendi siyasal yazgılarını istedikleri gibi kendileri belirleyemezler. Belirlemek istedikleri zaman, çeşitli tertiplerle, askerî darbelerle, bu girişimleri önlenir, örneğin, Şili halkının seçip getirdiği Allende gibi alaşağı edilir. Bu nedenle bu ülkelerin siyasal bağımsızlığı, yalnızca *görünüşte* bir bağımsızlıktır, gerçeklikte, emperyalizmin güdümünden büyük ölçüde kurtulmuş değildirler.

Bu ülkelerin *ikinci* ortak özellikleri, hemen hepsinin uluslararası tekellerin son derece önemli birer hammadde kaynakları ve geniş pazarları olmalarıdır. Fransız iktisatçısı P. Seroise'un verdiği rakama göre, kapitalist dünya, bu ülkelerden yılda 200 milyar dolarlık hammadde ithal etmekte ama üretici ülkeler bunun ancak 30 milyar dolarını almaktadır. Geri kalanını tekeller kâr olarak cebe indirmektedirler. *The OECD Observer*, üçüncü dünyadan ihraç edilen hammaddelerin yüzde 80'inin uluslararası tekellerin denetiminde olduğunu hesaplamıştır.[1] Özellikle petrol, uranyum, elmas, bakır, krom, ve nikel gibi çağımız teknolojik devriminin birinci plana çıkardığı sanayi hammaddelerinin yüzde 80-90'ının bu ülkelerden sağlandığı gözönünde tutulacak olursa, bugün giderek azalan kaynakları ellerinde tutan bu ülkelerin emperyalizm yönünden ne denli önem taşıdığı kolayca anlaşılabilir.

Sanayileşmiş ülkeler için hammadde sağlanmasının önemi yanında, hammadde fiyatları üzerinde kurulacak denetimle, bu fiyatların düşük tutulmasının da hayatî önemi vardır. Marx *Kapital*'in üçüncü cildinde kâr oranının ve dolayısıyla meta fiyatının saptanmasında hammaddenin fiyatının önemini çarpıcı bir biçimde sergilemektedir.[2] Marx, burada kâr oranının artı-değerin toplam sermayeye olan oranı olduğunu, toplam sermaye içersinde hammaddenin değişmeyen sermayenin bir bölümünü oluşturduğu ve bu nedenle hammadde fiyatlarındaki azalmanın ya da artışın bu oranı önemli ölçüde değiştireceğini matematiksel olarak kanıtla-

[1] E. Nukhovich, "Neo-Colonialism Under The Banner of 'Partnership'", *International Affairs*, n° 10, October 1977, s. 43.
[2] Karl Marx, *Capital*, Vol. III, Progress Publishers, Moscow 1974, s. 106-109.

maktadır. Gene bu nedenle hammadde fiyatlarını artıracak gümrük, vb. gibi vergilerin sanayici ülkelerde düşük tutulması sanayi kapitalizminin genel eğilimi olmuştur. 1973-1974 yılları arasında 11 petrol ülkesinin uyguladığı petrol kısıtlaması ve fiyat artışı, kapitalist dünyada 1929-30 bunalımından bu yana görülmemiş boyutlara ulaşan 1974-1975 bunalımının temel kaynağı olmuştur. Buna karşılık petrol üreten ülkelerin 1973 yılındaki petrol geliri 23 milyar dolar iken 1974'te 100 milyar dolara fırlamıştır.[3]

Öte yandan hammadde üretiminin işlenmiş madde üretimine göre çok daha yavaş artışı, hammadde ile işlenmiş madde arasındaki orantıyı birincisinin zararına sürekli olarak artırmaktadır. Her ne kadar Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi yasasına göre emeğin verimliliğinin artışı ile ham ve yardımcı maddelerden elde edilen değer oranı düşerse de, bu durum, hammaddeye olan gereksinmeyi artırmaktadır. Nitekim 1970'lerde tarımsal ve hammadde üretimindeki her yüzde bir artişa karşılık, işlenmiş madde üretiminde yüzde 2,9 artış olduğu hesaplanmıştır.[4] Bu oran giderek artmaktadır. Buna karşılık hammadde fiyatlarındaki artış, işlenmiş madde fiyatlarındaki artıştan çok az olmuştur. Örneğin 1973'teki hammadde fiyatları, sabit fiyatlarla 1938'deki fiyatların 2,8 katı iken, işlenmiş malların fiyatları 10,1 katı artmıştır.[5] Bu gelişme, ihracatlarının büyük bir bölümünü hammaddeye dayandıran gerikalmış ülkeler hesabına ağır bir kayıp yaratmaktadır. Birleşmiş Milletler rakamlarına göre kapitalist ülkelerle yapılan bu tür bir alışveriş yüzünden bu ülkelerin 1960 sonlarındaki toplam kaybı 4 milyar dolara ulaşmaktadır.[6] Aynı kaynaklara göre bu ülkelerin dış ticaret açığı ise 1973'te 12 milyar dolar iken 1975'te 45 milyar dolara ulaşmıştır.

Bunun yanında bilimsel ve teknolojik devrimin sağladığı olanaklarla bugün sanayi için gerekli pek çok hammadde de sanayileşmiş ülkelerin kendileri tarafından yapılmakta ve

[3] R. Andreasyon, A. Solonitsky, *"New Trends in World Economic Relations Under Capitalism"*, *Social Sciences*, n° 3, Moscow 1977, s. 38.
[4] V. Rymalov, *"The Agrarian and Raw-Material Basis of Capitalist Economy"*, *Social Sciences*, n° 3, 1977, s. 54.
[5] V. Rymalov, *agm*, s. 61.
[6] N. Inozemtsev, *Contomporary Capitalism*, s. 127.

tekel fiyatları ile gerikalmış ülkelerin genç sanayileri için ihraç edilmektedir. Yeni gelişmeler özellikle tarımda, modern makineler, gübre ve ilaç, verimli türlerin geliştirilmesi gibi unsurlarla üretimin büyük ölçüde gelişmesine yolaçmıştır, ve dün gerikalmış ülkelerden gıda maddeleri ithal eden sanayileşmiş kapitalist ülkeler, bugün bu ülkelere tarım ürünleri ve gıda maddeleri ihraç eden ülkeler haline gelmişlerdir. Gerikalmış ülkelerdeki hızla artan nüfus, geri tarım teknolojisi, bu ülkelerden çoğunu tarım ürünleri yönünden de dışarıya bağımlı kılmıştır. İstatistikler gerikalmış ülkelerin kapitalist ülkelerden ithal ettikleri gıda maddeleri miktarının 1953 yılına göre 1973'te 2,8 kat arttığını göstermektedir.[7] Bu olgu, gerikalmış ülkelerin gelişmesini olumsuz yönde etkileyen hammadde ve tarım ürünleri açısından karşıt bir etken olmaktadır.

Gerikalmış ülkelerin *üçüncü* ortak özelliği, bu ülkelerin dış pazarlara ve dış ekonomik ilişkilere bağımlı olmalarıdır. Tek yönlü ve çarpık bir ekonomi içersinde bu ülkeler, bir ya da birkaç türlü ürüne bağlanmışlardır ve ihracat gelirlerinin büyük bir bölümünü bu bir ya da birkaç üründen sağlarlar. Örneğin 1960 sonlarında Venezuella'nın ihracatının yüzde 90'ı petrole, Gana'nın yüzde 60'ı kakaoya, Kolombiya'nın yüzde 70'i kahveye, Gambiya'nın yüzde 90'ı yerfıstığına, Siri Lanka'nın yüzde 65'i çaya dayanmaktaydı. Böyle olunca, dünya pazarlarındaki fiyat dalgalanmaları ya da herhangi bir arz kısıntısı, bu ülkelerin ekonomilerini altüst edebilmektedir. Örneğin, Şili bakırına kapitalist dünyanın koyduğu ambargo, Allende rejiminin yıkılmasında birincil etki yapmıştır. Hiç kuşkusuz ekonominin dışa bağımlılığı, siyasal bağımlılığı da birlikte getirmektedir. Bundan ötürü de bu ülkelerde siyasal kararsızlık genel bir kural haline gelmiştir, siyasal rejimlerde yüzseksen derece dönüşler sık sık görülmektedir. Örneğin birkaç ay öncesinde "Somali Demokratik Cumhuriyeti" Cumhurbaşkanı Muhammed Seyid Bar kurdukları düzeni şöyle tanımlıyordu: "Bizim sosyalizmimiz, Somali sosyalizmi, Afrika sosyalizmi ya da İslam sosyalizmi diye adlandırılamaz. Bizim sosyalizmimiz büyük Marx ve Engels ta-

[7] V. Rymalov, *agm*, s. 63.

rafından kurulan bilimsel sosyalizm, yani marksizm-leninizmdir". Oysa aynı kişi bir kaç ay sonra tam bir dönüş yaparak, ülkesine çağırdığı bütün Sovyet teknisyenlerinin bir gecede ülkeyi terketmelerini istiyor ve Batı kapitalizmi ile kucaklaşıyordu.

Dördüncü olarak, bu ülkeler, uluslararası sermayenin en kârlı yatırım alanlarından biridir. Ucuz emek-gücü, işçi sınıfının örgütsel zayıflığı, ucuz hammadde, daha geri teknoloji ile üretim, gümrük duvarlarının aşılması, çeşitli vergi muafiyetleri ve hazır pazar, ve bunların sonucu olarak daha az sermaye ile daha çok kâr, bu ülkeleri çokuluslu tekellerin iştah açıcı birer sömürü alanı haline getirmiştir. Yukarda da değinildiği gibi, bu ülkelere yatırılan sermaye, toplam olarak kapitalist ülkelere yatırılan dış sermayelerden daha az olmasına karşın, kâr yönünden buralara yatırılan her doların getirdiği kâr, kapitalist ülkelere yatırılan her doların getirdiği kârın üç katıdır. Ancak toplam olarak bu sermaye artmaktadır. 1975 istatistiklerine göre, bu ülkelerdeki çokuluslu tekellerin toplam sermayesi 73 milyar dolardır. 1973-75 dönemi arasında bu tekellerin net kârı ise 23 milyar dolar olmuştur.[8]

Öte yandan bu bölgelerdeki yabancı sermaye, kalıcı bir nitelik de taşımaz. Yatırımlar köklü, büyük kuruluşlar halinde değildir ve sermaye bileşiminde değişmeyen sermayenin payı, değişken sermayeye göre daha düşüktür. Sabit sermayenin payı az, hammadde vb. gibi döner sermayenin payı daha yüksektir. Böyle olunca da en kârlı alana çabucak akabilmektedir, yani uluslararası göçebe sermaye niteliğindedir. Örneğin gerikalmış ülkelere yapılan yatırımların 1960'ta yüzde 67'si Latin Amerika'dayken, bu oran, 1973'te yüzde 58'e düşmüştür.[9] Buna karşılık Orta Doğu'ya son yıllarda önemli bir akış gözlemlenmektedir. Emperyalizmin sermaye, teknoloji ve meta akışı özellikle petrol bunalımından sonra Orta Doğu'ya yönelmiştir. 1973 yılında bu bölgedeki Japon sermayesi yalnızca 606 milyon dolar iken bu rakam 10,7 kat artarak 1980'e yaklaşırken 6.800 milyon dolar olacaktır.[10] Ne var

[8] E. Nukhovich, *agm*, s. 42, 44.

[9] Gregory F. Treverton, *Latin America In World Politics The Next Decade*, ADALPHI PAPERS, IISS, London 1977, s. 10.

ki bu yabancı sermaye akışı yanında faiz ve ortaklık payları biçiminde dışarı çıkan sermaye toplamı çok daha yüksektir. OECD verilerine göre 1973 yılında bu ülkelere giren özel sermaye miktarı 6,7 milyar dolar olmasına karşılık, aynı yıl faiz ve ortaklık payı olarak çıkan sermaye toplamı 11,5 milyar dolardır.

Kaldı ki bu ülkelerin kendi kaynakları üzerinde kapitalist dünyaya karşı denetim kurma yolundaki ortak çabalarının gene en yıkıcı sonuçları bu gerikalmış ülkelerde görülmektedir. Petrol fiyatlarının OPEC'e üye ülkeler tarafından artırılması ile gelişmiş kapitalist ülkeler kendi ürettikleri metaların fiyatlarını artırmak, vb. yolu ile bunu karşılarken, hatta sonuçta daha da kârlı çıkarlarken, petrol ithal etmek durumundaki gerikalmış ülkelerin cılız ekonomileri büyük yıkıntılara uğramıştır. Bu artış, petrolün enerji olarak kullanıldığı sanayi dallarında maliyet fiyatlarını büyük ölçüde artırdığı kadar, tarım için gerekli olan gübre, ilaç ve öteki petrol yan ürünlerinin maliyetini de artırmıştır. 1972'de bu ülkelerin ithal ettiği petrolün değeri 2,2 milyar dolar iken, 1974'te 12,2 milyar dolara fırlamıştır. Gene aynı nedenle bu ülkelerin petrol, gıda maddeleri ve kimyasal gübrelere yatırdıkları para, 1974'te 15 milyar dolara çıkmıştır ki, bu, toplam ihracatlarının yüzde otuzudur[11] (Türkiye'de ise salt petrole yatırılan dövizin, ihracatın yüzde 50'si olduğunu anımsatalım).

Gerek dış ticarette her yıl büyüyen açığı kapatmak, gerekse de yabancı sermayenin neden olduğu ekonomideki sürekli kan kaybını karşılamak üzere, bu ülkeler yıldan yıla büyüyen bir dış borçlar yükünün altına girmektedirler. Bu ülkelerin 1956'daki dış borçları 9 milyar dolar iken, 1975'te 120 milyar dolara, 1977 tahminlerine göre 180 milyar dolara çıkmıştır.[12]

Nihayet, gerikalmış ülkelerin hemen hemen tümü de sömürgeciliğe karşı şu ya da bu ölçüde ve değişik zamanlarda bağımsızlık savaşımı vermiş, anti-emperyalist doğrultuda "siyasal" bağımsızlıklarına kavuşmuş ülkeler topluluğudur. Top-

[10] R. Andreasyon, A. Solonitsky, *agm*, s. 40.
[11] R. Andreasyon, A. Solonitsky, *agm*, s. 43.
[12] E. Nukhovich, *agm*, s. 44.

luluk içersinde çok değişik siyasal eğilimler (örneğin İran ve Cezayir) görülmekle birlikte, kapitalizmin yüzyıllar süren sömürgeciliğinin izleri ve acıları şu ya da bu ölçüde kendilerini duyurmaktadır. Ne var ki bağımsızlık savaşımının başarıya ulaşmasından sonra, bu ülkeler kapitalist dünya ile sosyalist dünya arasında iki siyasal seçenekle karşı karşıyadırlar. Hiç kuşkusuz o ülkenin, o günkü nesnel ve öznel koşullarına bağlı olan bu seçimde, başlangıçta siyasal ve ekonomik yönde sosyalist sistemi yeğleyenler, kısa sürede büyük ölçüde emperyalizmin siyasal ve ekonomik boyunduruğundan kurtulabilmekte, kendi öz kaynaklarını uyumlu ve düzenli bir ekonomik mekanizma içinde harekete getirebilmekte ve hızlı bir gelişme temposu ile ilerleyebilmektedirler. Küba bunun en çarpıcı örneğini vermiştir. Oysa kapitalist sistemi yeğleyenler, daha doğrusu sosyalist sistemi seçmeyenler, başlangıç evrelerinde emperyalizme bağımlı olmaktan sınırlı da olsa, kurtulmuş olsalar, kapitalist gelişmenin kendi yasaları içersinde giderek palazlanan işbirlikçi ve asalak sınıfların belli bir güce erişmesinden sonra, yeniden emperyalizmin ekonomik ve siyasal egemenliğini kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. Türkiye bunun ilk örneği, Mısır ise son örneğidir. Mustafa Kemal Türkiye'si anti-emperyalist, siyasal bağımsızlığını kıskançlıkla koruyan bir ülke idi, ama sonrası giderek emperyalizmle bütünleşen, ekonomik bağımlılığının yanısıra siyasal bağımlılığını da pekiştiren bir ülke durumuna geldi. Aynı şekilde Nasır'ın Mısır'ının yazgısı, Sedat Mısır'ının yazgısına geldi dayandı. Gerçekten de, çürüyen bir kapitalizmi simgeleyen emperyalist bir dönemde, kapitalist yoldan kalkınmanın artık olanaksız olduğunun teorik kanıtlaması, uygulamadaki çeşitli deneyimlerle bir kat daha güçlendirilmiş oldu.

b) *Gerikalmışlığın Nedenleri*

Bugün gerikalmışlığın ya da bir başka deyimle azgelişmişliğin nedenleri ve çözümleri konusunda, gerek bu ülkelerin ideologları, gerek sosyalist dünyanın ideologları, gerekse de kapitalist dünyanın ideologları arasında son derece yoğun tartışmalar yürütülmekte, yeni yöntemler önerilmek-

tedir. Bunların irdelenmesi başlıbaşına bir konudur, ancak bu tartışmaları kalın çizgileri ile iki ana eğilim içersinde toparlamak, her şeyin gelip siyasal sistem sorununa dayandığını söylemek olanağı vardır. Kapitalist sistemin, yeni sömürgeciliğin sürdürülmesi yolunda çaba harcayan savunucuları, binbir dereden su getirerek, bu ülkelerin kapitalist yoldan kalkınabileceğini türlü rakam oyunlarıyla teorik olarak kanıtlamaya çalışmaktadırlar, ama uygulamada tek bir örnek bile gösterememektedirler. Daha doğrusu yakın geçmişe kadar, bu dünyanın doğal kaynakları ve emek-gücü yönünden en zengin kaynaklarını elinde tutan Amerikan, Alman ve Japon tekellerinin en kârlı yatırım alanları (1976'da ABD'nin 2,9 milyar, Almanya'nın 1,1, Japonya'nın 1 milyar) olan[13] ve faşizmin en acımasızını uygulayan Brezilya'yı örnek alarak gösteriyorlardı. Oysa son zamanlarda emperyalist kaynakların Türkiye ve Peru ile birlikte Brezilya ekonomisinin de iflâs bayraklarını çekme kertesine varan dünyanın üç ülkesi olduğunu ilan etmeleri, bu örneğin de tabansızlığını ortaya koymuş bulunmaktadır.

Kapitalizmin bu savunucularının ileri sürdükleri gibi, gerikalmışlık ya da azgelişmişlik, kişi başına düşen ulusal gelir sorunu değildir. Öyle olsa Küveyt ve Suudî Arabistan dünyanın en gelişkin ülkeleri arasına girerdi. Küveyt'te kişi başına düşen ulusal gelir, 11.000 dolarla, dünyanın en yüksek gelir düzeyini temsil eder.[14]

Bu bir sermaye sorunu da değildir. Gerikalmış ülkeler topluluğu içersinde pek çok ülke, özellikle petrol ülkeleri yeterinden de fazla sermayeye sahiptirler. Öyle ki bu ülkelerden ABD ve Avrupa bankalarına her yıl milyarlarca dolar yatırılmaktadır, ve bankalardaki birikim yıldan yıla çoğalmaktadır. Veriler bu ülkelerin kapitalist ülkelerdeki varlıklarının 1972'de 22 milyar, 1974'te ise 64 milyar dolara ulaştığını göstermektedir.[15] Salt geçen yıl Suudî Arabistan'ın ABD'ye yatırdığı tutarın 50 milyar dolar olduğunu söylersek, sorunun bir sermaye sorunu olmadığını tanıtlamış oluruz.

[13] *The Economist*, October 15, 1977, s. 98.

[14] *The Middle East and North Africa 1976-77*, Europa Publications, London 1976, s. 472.

[15] R. Andreasyon, A. Solonitsky, *agm*, s. 38.

Sorun bir teknoloji sorunu da değildir. Kapitalizm, sermaye ile birlikte bu ülkelere teknoloji de ihraç etmektedir. 1970 yılında bu ülkelere yapılan patent, lisans ihracının bedeli 3,2 milyar dolar tutmuştur.[16] Bu rakam bugün çok daha yüksektir.

Bu sorun, göreli olarak ihracatın artması ve hatta bu ihraç malları içinde işlenmiş metaların oranının yükselmesi sorunu da değildir. Çünkü, bu ihraç malları içinde büyük ölçüde yabancı sermayenin ürettiği kalemlerde yeralmaktadır.

Bu, pazar sorunu da değildir. Çünkü aynı pazar, yabancı sermaye ve yabancı metalar için yeterince vardır, yabancı gazozundan, çikletine dek her meta, yeterli pazarı bulabilmektedir.

Ve son olarak, bu sorun, bir emek-gücü sorunu da değildir. Gereğinden fazla emek-gücü ve daha da ucuzu vardır. Ayrıca vasıflı emek-gücü de ileri sürüldüğünün tersine, yeterince vardır. Zaten yabancı sermaye, ucuz emek-gücü ve yeterince vasıflı emek bulabildiği için bu ülkelerde üretimde bulunabilmektedir.

Hiç kuşkusuz bu etmenlerin topu da gerikalmışlığın şu ya da bu ölçüde birer öğesidir. Ne var ki bunlar olsa olsa gerikalmışlığın nedenleri değil sonuçları olarak değerlendirilmelidir. Gerikalmışlığın gerçek nedeni esas olarak emperyalizmin kendisidir. Emperyalist dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin üretici güçlerin ayak bağı haline gelmesi olgusu, gerikalmış ülkede daha da güçlenerek ortaya çıkmaktadır. Dışardan gelen bu engel gerikalmış ülkede ekonomiyi kendi olağan iç dinamiğinin doğrultusunda gelişmesini köstekleyerek dengesiz, çarpık bir yola itmektedir. Ülkenin sermaye kaynaklarını denetim altına alması, iç pazarı istilâ etmesi, hammadde ve vasıflı emeği kendine çekmesi, ve bunlara bağlı olarak alt-yapı yetersizliği ve enerji kısıntısı, iç yatırımı engellemektedir. Sanayi yatırımının tehlikesi ve sıkıntısı yerine, daha kolay, daha kârlı, dış sermayeye hizmet alanları, spekülasyonlar, bina yapımı, ticarî aracılıklar, temsilcilik daha kârlı olmaktadır. Bu nedenle özel serma-

[16] L. L. Klochkovsky, *Economic Neo-Colonialism*, Progress Publishers, Moscow 1975, s. 19.

ye yabancı sermaye ile boy ölçüşecek, onunla rekabet edebilecek olanaklardan yoksun olduğu için, eninde sonunda yabancı sermaye ile bütünleşmek, onun bir eklentisi haline gelmek zorundadır. Bu olanaklara sahip olabilecek devletin ise, uluslararası tekelci sermayenin siyasal ve ekonomik ağı içine düşmesi kaçınılmazdır.

Öte yandan dünya sanayi üretiminin yüzde 48'ini ve dünya ticaretinin yüzde 46'sını ellerinde bulunduran ABD, İngiltere, Fransa, Federal Almanya, İtalya ve Japonya gibi büyük kapitalist ülkeler topluluğu karşısında daha güçlü bir pazarlık olanağına kavuşmak, kendi ekonomik kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak, uluslararası tekellerin fiyatlar üzerindeki denetimlerini sınırlandırmak yolunda bu ülkeler arasında da ortak bir politika izlenmesi, ekonomik kaynakların birleştirilmesi ve bu ekonomik bütünleşmenin sağlanması amacıyla çeşitli örgütler oluşturmaktalar. Petrol üreten ülkelerin OPEC içinde birleşmesi, petrol fiyatlarının dört kat artmasına ve bu ülkeler topluluğunun petrol gelirlerinin bir anda 25-30 milyar dolardan 100 milyar doları aşmasına yolaçmıştır. Benzer örgütlenmeler çeşitli temel hammadde kaynakları üzerinde denetim kurmak amacıyla yapıldığı gibi, bölgesel anlaşmalarla da bu yönde olumlu adımlar atılmış bulunmaktadır.

Asıl önemlisi de yansız ülkelerin bir bütün olarak bu yönde yoğunlaşan girişimleridir. 77'ler olarak bilinen bu ülkeler topluluğu, aralarında ekonomik işbirliğini gerçekleştirmek, uluslararası sorunlarda ortak bir politika izlemek amacıyla, çeşitli düzeylerde 1976 yılı içinde, Şubat ayında Manila'da, Ağustos ayında Kolombo'da ve Eylül ayında da Mexico City'de toplanarak önemli kararlar almışlardır. Emperyalist çevrelerin içte ve dışta çeşitli engellemelerine karşın, bu yöndeki bütünleşmeler ekonomik ve siyasal yönden oldukça etkili olmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sayesindedir ki, emperyalist ülkelerdeki siyasal ve ekonomik bütünleşme çabalarına karşın, kendi içlerindeki çelişkileri artırmıştır. Bugün artık ABD'nin, Japonya'nın, Ortak Pazarın ve ayrıca Ortak pazar içersinde yer alan ülkelerin, bu ülkeler topluluğu karşısında ayrı ayrı politikaları vardır ve birbirleriyle ölümcül bir rekabet içersine girmişlerdir. Öyle ki, çokuluslu

tekeller, zaman zaman ana ülkeleriyle bile çekişmekte, ayrı politika izlemektedirler. Örneğin petrol bunalımı sırasında ARAMCO, ABD'ye uygulanan ambargoya uymak zorunda kalmış, Basra Körfezindeki ABD, İngiliz, Fransız, Hollanda kaynaklı petrol şirketleri, petrol kısıtlaması programına uyarak, bu ülkelere petrol akışını azaltmışlar ve bunun üzerine İngiltere ve Fransa devlet eliyle yeni petrol şirketleri kurmak zorunda kalmışlardır.

2. EMPERYALİZMİN EN BÜYÜK SÖMÜRÜ ALANI: ORTA DOĞU

Orta Doğu, bugün dünyanın ekonomik, siyasal ve toplumsal çelişkilerinin yoğunlaştığı bir odak noktası olma konumunu sürdürmektedir. Dünya petrolünün yüzde 60'tan fazlasını, IEA'nın (Uluslararası Enerji Ajansı: Türkiye'nin de katıldığı petrol ithal eden kapitalist ülkelerin oluşturduğu bir örgüt) ithalâtının yüzde 52'sini bu bölge karşılamaktadır. Orta Doğu'nun petrol ihracının IEA ülkeleri için ne denli önem taşıdığını göstermek için, ihracatın dörtte-bir oranında azaltılması halinde IEA ülkelerinin üretimlerinin yüzde 67 oranında düşeceğini söylemek yetecektir.[17] Öte yandan bu ülkelerin petrolden sağladıkları yıllık toplam gelir 70 milyar dolardır.[18] Bu paraların büyük bir kısmı başta silah olmak üzere kapitalist ülkelerden yapılan ithalâta yatırılmakta ya da Batının bankalarına yatırılmakta ya da bu devletlere kredi olarak verilmektedir. ABD basını Suudî Arabistan'ın gönderdiği para olmadan, ABD bütçesinin çok daha büyük açıklar vereceğini yazmaktadır. Nitekim *The Economist*'in bildirdiğine göre temmuz ayı içinde ödeme güçlüğü çeken maliyeye Suudî Arabistan 350 milyon dolar ABD istihkâm birliklerinin yapacakları iş karşılığı avans olarak vermiş ve ödeme açığını karşılamıştır.[19] *Newsweek* dergisinin haberine göre Suud temsilcileri ile Ford yönetimi arasında yapılan bir anlaşma gereğince, Suudî Arabistan petrol gelirinin yarısı ile her yıl ABD hazine bonolarından yüzde 7,5 faiz ve 25 yıl

[17] Edward N. Krapels, *Oil and Security, Problems and Prospects of Importing Countries*, ADOLPHI PAPERS, IISS, London 1977, s. 19.
[18] *The Middle East and North Africa 1976-77*, s. 94.
[19] *The Economist*, October 15, 1977, s. 48.

vadeli olarak alacak, bu faizle yalnızca ABD'nin askerî ve öteki mallarını satın alabilecektir. Öte yandan Suudî Arabistan, OPEC üyeleri ne oranda artırırlarsa artırsınlar, 1984'e kadar ABD'ye ihraç ettiği petrole yüzde 5'ten fazla zam yapamayacak, buna karşılık ABD her türlü askerî yardımı yapmayı garantileyecektir. Bu anlaşma uyarınca Suudî Arabistan geçen yıl 17,2 milyar dolarlık hazine bonosu almıştır.[20] Suudî Arabistan kadar öteki petrol ihraç eden Orta Doğu ülkeleri de "petrol dolarlarını" Batının kapitalist ülkelerine akıtmaktadırlar. Avrupa'da, Amerika'da salt petrol doları ile işleyen bankalar vardır. Çokuluslu şirketlerin sermayelerine petrol dolarları ile ortak olunmuştur. Emperyalizm böylece son derece zengin bir hammadde kaynağı yanında, bu hammaddeyi denetim altında tutabilecek çok güçlü bir sermaye kaynağını da eline geçirmiş bulunmaktadır. Orta Doğu'nun tutucu petrol ihraç eden ülkeleri iki yanı keskin bir kılıcı kendi düşmanına gene kendi elleriyle teslim etmektedirler.

Orta Doğu petrollerinin astronomik rakamlara ulaşan dolarları, Batı kapitalizminin kasalarında biçim değişikliğine uğrayarak, Batı kılığına bürünmüş sermaye olarak, ölüm kusan silahlar olarak gerisin geri bu ülkelere dönmektedir. Hiç kuşkusuz ABD bu alanda gene aslan payını kendisi almaktadır. Yılda 10 milyar dolarlık silah satışının yüzde-ellisini İran, Suudî Arabistan ve İsrail'e yapmaktadır.[21] Bunlardan İran ABD'nin en büyük silah müşterisi olarak hemen hemen bütün petrol gelirlerini silahlanmaya yatırırken, kendisi, enerji sıkıntısı nedeniyle elektrik kısıntısı yapmak zorunda kalmış ve Sovyetlerden elektrik enerjisi ithal etmek yoluna gitmiştir.

Bu ülkeler bir yandan kendileri ellerindeki parayı nasıl harcayacaklarını bilemezlerken, bir yandan da ABD, Japonya, Ortak Pazar ülkelerinin tekelci sermayeleri büyük bir yarış içinde bu bölgeye akmaktadır. Örneğin İran, Fransa ile beş atom santrali kurulması, petrokimya tesislerinin geliştirilmesi, likit gaz tesisleri ve demiryolları konusunda anlaşmıştır. Benzer anlaşmalar F. Almanya, İtalya, ve Japonya

[20] *Newsweek*, June 27, 1977, s. 4.

[21] A. Mogolatyev, "Who is Speeding up the Arms Race and Why", *International Affairs*, n° 11, November 1977, s. 95.

ile de yapılmıştır. Bu ülkenin geçen yılki ithalâtı 17 milyar dolardır ve bunun yüzde 90'ı başta ABD olmak üzere öteki gelişmiş kapitalist ülkelere gitmiştir. 1982'lerde ithalâtının 40 milyar dolara ulaşacağı hesaplanmaktadır.[22] Bu, yakın gelecekte İran'ın ne büyük bir pazar olacağını çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

a. *ABD Emperyalizminin Yeni Kaleleri: Suudî Arabistan ve Mısır*

Böylesine büyük bir ekonomik potansiyel taşıyan bir bölgede, siyasal gelişmelerin de aynı doğrultuda olması çok doğaldır. Gerçekten de petrolün yıldan yıla artan fiyatıyla ortaya çıkan zenginlik patlaması ile emperyalizmin bütün dikkatini bu bölgede yoğunlaştırdığını, kendi doğrultusunda manevralar çevirmeye başladığını görüyoruz. Özellikle Güney Doğu Asya'da 30 yıldır sürdürülen savaşın ABD'nin yenilgisiyle sona ermesinin ardından Orta Doğu, ABD emperyalizminin bütün ağırlığıyla yüklendiği bir faaliyet alanı haline gelmiştir. Gerçi emperyalizmin bu yöndeki Anglo-Amerikan hesapları çok eskilere dayanıyordu ve Arap ulusçuluğunun canlanmaya başlamasıyla onun karşısında İsrail siyonizmini destekleyip güçlendirmişti, ama salt dışardan verilen kanla yaşayan bir İsrail, giderek güçlenen Arap birliği karşısında zamanla dayanamazdı. Onun için kalenin içten fethedilmesi gerekiyordu. Bu doğrultudaki Anglo-Amerikan planı önce Mısır üzerinde yoğunlaştırılmıştı. Nasır darbesinin CIA ve İngiliz haberalma servisi tarafından destek görmesi başlangıçta yerinde bir davranış olarak görülüyordu. Ancak bu plan umdukları gibi çıkmadı, Nasır anti-emperyalizmin ve Arap ulusçuluğunun bir simgesi haline gelince, ABD'nin desteğindeki İngiliz-Fransız ve İsrail müdahalesi gerçekleştirildi. Bu da bekledikleri sonucu vermedi. Bu kez daha gerici ve sağlam gözüken Suudî Arabistan üzerinde oynanmaya başlandı. Suudî Arabistan, Irak, İran ve Türkiye'yi kapsayan bölgesel bir pakt yoluna yönelindi. Türkiye'nin NATO'ya girmesine İngiltere'nin karşı çıkışının altında bu

[22] *The Middle East ant North Africa 1976-77*, s. 341.

yatıyordu. Ne var ki Suudî Arabistan'ın başında bulunan Kral İbnî Suud, bu plana pek elverişli değildi, Bağdat Paktına katılmayı reddetti. İbnî Suud'un 1953'te ölmesinden sonra da Suudî Arabistan genel politikası ile Arap ulusçuluğunun yanında yer aldı. 1956'da İngiliz-Fransız müdahalesinden sonra, her iki ülke ile diplomatik ilişkilerini keserek Nasır rejimini destekledi, ve Mısır'a maddî yardımda bulundu. Ancak daha sonra bu ülke emperyalizmin sürekli çabaları sonucu gerici bir doğrultuda yürümeye başladı ve Orta Doğu'da ilerici rejimlerin karşısında İsrail ile birlikte ikinci bir merkez haline geldi. 1957 ve 1958 yılları arasında Ürdün'deki ilerici Süleyman Nablusî hükümetinin düşmesini sağladı ve Nasır'a suikast düzenlenmesini finanse etti. 1960 başlarında kendi hükümeti içerisindeki Arap ulusçuluğunun savunucularını temizledi ve "Sosyalizme Karşı Mücadele Birliği" adıyla bir örgüt kurdu. (Burada aynı dönemlerde kurulan ve ARAMCO tarafından finanse edildiği sık sık yinelenen Türkiye'deki Komünizmle Mücadele Birliğini anımsamakta yarar vardır.) Bu örgütün ilk işi Yemen'in içişlerine karışmak oldu. Daha sonra Nasır'ın öldürülmesi girişimine gene bu örgüt aracıyla bir kez daha başvuruldu. Ülkedeki bu gerici politikaya karşı çıkan subaylar öldürüldü ya da ordudan atıldı.

Suud'un Nasır'a karşı giriştiği bu başarısız suikastlerden sonra, 1964'te bir saray darbesi ile yerine Faysal kral olmuştu. 1966'da Faysal'ın Washington ziyareti ile iki ülke arasında "komünizm tehlikesine" karşı ortak savaşım konusunda siyasal işbirliği yolunda bir belge imzalandı. Böylece Suudî Arabistan ABD emperyalizminin İsrail'den sonra ikinci kalesi olarak yükseliyordu. Aslında bu ülkenin zaman zaman Arap ulusçuluğundan yana çıkması bir görünüşten öteye geçmemiştir. Filistin sorununa da bu gözle destek sağlıyor gözükmektedir. 1970-71 katliamının ve 1975-76 Lübnan bunalımının ve pek çok siyasal cinayetlerin ardında bu ülke yatmaktadır. Suud, Filistin sorununun çözümlenmesinin yeni, belki de güçlü bir anti-emperyalist Filistin'in doğması ile Arap ilerici rejimlerinin daha da güç kazanacağını ve bu gelişmelerin kendi varlığına da yöneldiğini bilmektedir. Bu nedenle ilerici Filistin örgütlerinin güçlenme-

sini istememektedir. Yalnız kendi ülkesi de dahil, Arap dünyasından doğabilecek tepkileri sürdürme ölçüsünde Filistin sorunu ile ilgilidir. Suud hükümetinin her yıl ABD'ye yaptığı yatırım ABD'nin İsrail'e yaptığı yardımı geçmektedir. Bu, Suud hükümetinin İsrail'e dolaylı yardımı, Arap halklarına yönelen silahların bedellerinin karşılanmasından başka bir anlam taşımamaktadır. *The New York Times*'ın bildirdiğine göre bu ülkenin 1976 yılı itibariyle 53 milyar dolarlık rezervinin yarısından fazlası ABD bankalarında yatmaktadır.[23] Yukarıda da değinildiği gibi ABD hazine bonolarının en büyük alıcısı ve bütçesinin en büyük destekçisi gene bu ülkedir. *Business Week* dergisi halen Suudî Arabistan'ın elinde 16 milyar dolarlık hazine bonosunun bulunduğunu yazmaktadır.[24] Bu ülkenin uluslararası malî kaynaklar aracılığı ile de emperyalizmin önemli bir destekçisi olduğu görülmektedir. 1974 yılında IMF emrine 1 milyar dolar, 1975'te 1.250 milyar dolar, Dünya Bankasına ise 1 milyar dolar vermiştir.[25]

Orta Doğu'nun bu Hacı Ağası, bugüne kadar bilinen dünya petrol rezervlerinin yüzde 25'ini elinde bulundurmaktadır ve OPEC üyelerinin üretim kapasitesinin yüzde 30'una sahiptir. Her yıl sattığı 30 milyar dolarlık petrolü esas olarak ARAMCO tekeli altında tutmaktadır. Orta Doğu'nun en gerici, ABD emperyalizminin en güvenilir destekçisi olan bu ülke 3.000 üyelik Suud ailesinin elindedir. Hemen her kasaba ya da kentte, her iş kolu bu aileden biri ya da birkaçının denetimi altındadır. Öteki Arap ülkelerinde olduğunun tersine orduda Suud ailesine karşı herhangi bir hareket olanağı yoktur. Ordunun içinde yabancı subaylar vardır. Ayrıca ordu ikiye ayrılmıştır. Düzenli ordu yanında bir de "beyaz ordu", "aile ordusu" vardır. "Aile ordusu" son derece sıkı bir disiplin altında tutulmaktadır ve teknik donatım yönünden çok güçlüdür.

1973'te petrol fiyatlarının dört katı artmasıyla ülkeye 1973-76 dönemi içinde 100 milyar dolar girmiştir. Hac gelir-

[23] A. Feoktistov, "Suudî Arabia and the Arab World", *International Affairs*, n° 7, July 1977, s. 103.
[24] *Business Week*, November 7, 1977, s. 38.
[25] *Middle East and North Africa 1976-77*, s. 602.

leri de bu gelirin yanında pek büyük bir nicelik olmamakla birlikte, küçümsenmeyecek boyutlardadır. Buna karşın ülkede enflasyon 1976 yılında yüzde 30 oranındadır.[26] Gelen dolarlar geldiği gibi geri gitmektedir. Dolarların bir bölümü Orta Doğu'da gerici rejimlerin desteklenmesi yolunda kullanılmaktadır. Bu ülkelere, borç vermenin koşulu olarak, Sovyetler Birliği ve öteki sosyalist ülkelerle ilişkilerin kesilmesi öngörülmektedir. Ayrıca bu paraların sosyalist ülkelerle birlikte kurulacak fabrika ya da öteki kuruluşlarda harcanmaması, ilerici örgütlerin dağıtılması ve hükümet içinde sol eğilimli üyelerin bulundurulmaması da öngörülmektedir. Örneğin Sovyetler'le ilişkilerini kesmeleri koşuluyla Yemen Arap Cumhuriyetine 200 milyon dolar verilmiş ve bu ülke Sovyetler'le ilişkilerini 1976'da kesmiştir.[27] Gene aynı doğrultuda Üç Fransız bankasının Sudan'a 10 yıl vadeli, yüzde 2 faizli 200 milyon dolarlık kredi vermelerini sağlamıştı. Sedat, Sovyet teknisyenlerini ülkeden çıkarıp İsrail ile Sina konusunda anlaşmaya varır varmaz, Mısır ile 300 milyon dolarlık bir yardım anlaşması imzalandı. Aynı şekilde Güney Yemen ve Somali'ye de benzer koşullar ileri sürerek yardım tekliflerinde bulunmuş, Somali'nin Sovyetler'le ilişkilerinin kesilmesinde birincil derecede etkin olmuştur. Bütün bu borç manevralarına karşın bu ülkenin Arap ülkelerine verdiği para kapitalist ülkelere yatırdığı tutarın ancak yüzde 2'sidir. 1973-76 yılları arasında Mısır ve Suriye'ye toplam 2 milyar dolar vermiştir. Oysa İngiltere ve Japonya'ya geçen yıl verdiği 1,5 ve 1 milyar dolarlık borç, ve Japon firmalarına yatırdığı bir o kadar sermaye yanında, *Business Week*'in haberine göre içinde bulunduğumuz yılın son aylarında Japon devlet tahvillerine 4 milyar dolar yatırmıştır.[28]

OPEC içinde Batı emperyalizminin sözcüsü durumundaki Suud hükümeti, 1976 Katar toplantısında petrol fiyatlarının yüzde 10 artırılmasını engellemiş ve alınan karara karşı çıkarak fiyat artışını yüzde 5'te tutacağını ilân etmiştir. Petrol Bakanı Yamanî bunun gerekçesini "Batıya yar-

[26] *Strategic Survey 1976*, IISS, London 1977, s. 89.
[27] *Ibid.*, s. 90.
[28] *Business Week*, October 31, 1977.

dım" olarak göstermiştir. "İmanlı bir anti-komünist" olduklarını söyleyen Suud hükümeti sözcüleri, fiyat artışının Batıda solcu iktidarlara yardımcı olacağını ileri sürmektedirler. Gerçekten de bu tutum en çok başta ABD olmak üzere kapitalist dünyanın tekellerine yaramıştır. 1970 yılına kadar ABD'nin Suudî Arabistan'dan doğrudan ithal ettiği ham petrol, toplam tüketiminin yüzde 0,5'i (günde 42.000 varil) iken, 1976'da bu oran yüzde 17,4'e (günde 1.125.000 varil) çıkmıştır.[29]

ABD, Suudî Arabistan'a kaşıkla verdiğini kepçe ile geri almaktadır. 1976 yılında ABD bu ülkeye, 2,2 milyar dolarlık ticarî mal satmıştır. Bunun yanında özel Amerikan şirketlerinin aldıkları para 5 milyar dolar olmuş ve gene aynı yılda ABD Ordu Donatım Birliğinin yürüttüğü projenin bedeli ise 16 milyar doları aşmıştır. Ülkenin 1976 yılında İngiltere ve Fransa'dan aldığı 1'er milyar dolarlık silah ve askerî malzeme yanında ABD'den aldığı silah ve askerî malzeme 4,4 milyar dolar tutmuştur.[30]

Öte yandan Suudî Arabistan'ın yedeğinde İran Körfezindeki Arap emirlikleri de emperyalizmin en önemli maddî kaynaklarından biridir. Bu emirliklerin 1973-76 yılları arasındaki petrol geliri de 100 milyar doları aşmıştır. Bu büyük kaynak uluslararası petrol tekellerinin denetimi altındadır. British Petroleum sağladığı petrolün yüzde 85'ini, Socal yüzde 77'sini, Texaco, yüzde 71'ini, Mobil ise yüzde 70'ini buradan sağlamaktadır.[31]

ABD'nin Güney Doğu Asya'da yenilgisinden sonra bütün gücü ile Orta Doğu'ya yönelmesinin nedenlerini yukarıda verilen rakamlar çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu yönelişten önce, emperyalist güçlerin desteğinde İsrail ve başta Suudî Arabistan olmak üzere gerici Arap rejimleri ile Sovyetler'in desteğindeki ilerici Arap rejimleri arasında bir denge sözkonusu idi. Mısır gibi Arap dünyasının lideri durumundaki bir ülkenin emperyalist cepheye çekilmesi bu dengeyi önemli ölçüde değiştirebilirdi. Önceki girişimler başarılı olmamıştı, ama içerde palazlanan işbirlikçi burju-

[29] *Strategic Survey 1976*, s. 91.
[30] *Ibid.*, s. 91.
[31] Edward N. Krapels, *agy*, s. 21.

yazının egemenliği giderek ağırlık kazanmıştı, meyve olgunlaşmıştı ve iş düşmeye kalıyordu. Ocak 1975'te Sedat birdenbire Sovyetler'in, Mısır'ın 1973 savaşındaki kayıplarını karşılamadığını açıkladı. Bu suçlamadan hemen bir gün sonra ABD'nin Suudî Arabistan ile 75,6 milyon dolarlık F-5 uçaklarının satın alınması konusunda bir anlaşma yaptığı açıklandı. Onun ardından İsrail kuvvetleri Lübnan'a saldırdı. Aynı ayın sonunda Sedat Fransa'ya yaptığı ziyaret sonunda, bu ülkeden 2,2 milyar dolarlık silah ve uçak satın alacağını açıkladı. Şubat ayında ise Kissinger Telaviv ile Kahire arasında mekik dokumaya başladı. İsrail ile Mısır el altından anlaşma görüşmelerini sürdürürken, Lübnan'da Filistin halkına ve onları destekleyen müslüman halka karşı bir iç savaş yoğunlaştırılıyor, Filistinliler kitle halinde öldürülüyordu.

Öte yandan ABD İran ile mart ayı içinde 5 yıllık 15 milyar dolarlık nükleer reaktör ve silah anlaşması yapıyor, Ürdün'e HAWK füzeleri vermeyi kabul ediyordu. Kissinger'in mekik politikası meyvelerini vermişti. Mayıs ayında Suudî Arabistan, Katar ve BAE'leri Mısır'a 1 milyar dolarlık bir yardım daha yapıyorlardı. Ardından İsrail Süveyş Kanalından 20 mil geriye çekildiğini açıklıyordu. Bu çekilme ile günde 70 bin varil petrol veren Abu Rudey petrol kuyuları da Mısır'a geri veriliyordu. Karşılık olarak Süveyş Kanalı 8 yıl sonra yeniden açılıyor ve 1948 yılından beri ilk kez İsrail gemileri kanaldan geçebiliyordu. Mısır Anglo-Amerikan planı uyarınca İsrail ile ikili bir anlaşmaya sokulmuş, Sina'ya 200 Amerikan görevlisi yerleştirilmişti. Bu gelişmelerin içinde Mısır'ın İngiltere ile 450 milyon sterlinlik (1 milyar dolar dolayında) bir silah anlaşması da gerçekleştirildi.[32] Bu anlaşmaların en ağır faturasını da Lübnan iç savaşıyla Filistinliler ve Lübnan halkı ödedi. İç savaş 60 bin ölü 200 bin yaralı ve milyonlarca dolarlık maddî zararla kapanıyordu.

Mısır'ın 1976'da Sovyetler'e olan 6 milyar dolarlık borcunu ödemeden 1976 yılında Sovyet-Mısır dostluk ve işbirliği antlaşmasını tek yanlı olarak geçersiz saymasından sonra Suudî Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirliklerinden sağladı-

[32] *Strategic Survey 1975*, IISS, London 1976, s. 124-126.

ğı 1,5 milyar dolarlık yeni bir bahşişle borç hanesini 18 milyar dolara yükseltirken kendi iç sorunlarını da çözmüş değildi. Batının çeşitli mallarına ardına kadar açılan kapılar, getirdiği enflasyon, pahalılık ve katmerleşen yoksulluk dışında, bir de zenginleşen işbirlikçi, asalak spekülatörlerin kasalarını şişirmişti. Halkın Kahire'de artan yaşam pahalılığına karşı direnişi yüzlerce insanın öldürülmesi ile kanlı bir biçimde bastırılırken sorumluluk komünistlere yükleniyor ve bu bahane ile ülkede sola karşı bir sindirme hareketi geliştiriliyordu. Şimdi artık iş, İsrail ile açıktan bir pazarlığa oturmaya, Mısır'ın ilerici Arap dünyasından iyice koparılarak İsrail, Suudî Arabistan ve Mısır sacayaklarının sağlam bir biçimde yerleştirilmesine kalıyordu. Bu iş de 1977 yılında başarıldı. Mısır İsrail'e kazandırdığı toprakları geri alacak, Suriye ve Ürdün'e ise ufak ödünler verilecek ve İsrail Kudüs de dahil elindeki toprakların meşru sahibi sayılacaktı. Filistinlilere gelince, onlar da kendi sorunlarını kendileri çözsünlerdi. Sedat'ın Arap ulusçuluğunun simgesi haline gelen Kudüs'e gidip El Aksar Camiinde namaz eda eylemesi, tıpkı bir sofra duasını andırıyordu. Şölen bitmiş, sofra artık dağılıyordu. Kapitalist dünya Sedat'ın "gerçekçi" bu girişimlerini elbirliği içinde alkışlıyor, onu çağın en büyük liderlerinden biri olarak selamlıyordu. *Die Zeit* başyazarı ise onu Willy Brandt'a benzetiyor ve Nobel Barış Ödülüne aday gösteriyordu.[33]. Oysa ilerici Arap dünyası Sedat'ı "hain" olarak çoktan damgalamıştı. Sosyalist dünyaya ise bu unvanı onaylamak düştü.

b. *ABD Emperyalizminin Yeni Manevraları*

Orta Doğu'ya "barış" getirme adı altında sahneye sürülen bu oyuncuların rollerini başarıyla yerine getirmesi, bölgeye gerçek bir barış getirecek midir? Daha doğrusu emperyalist dünya böyle bir barışı istemekte midir? Yukarıdan beri anlatılanlar bu güçlerin barış değil yeni kargaşalıklar yaratmaktan yana olduklarını kanıtlamaktadır. ABD'nin gözetiminde Mısır ile İsrail'in bir masaya oturması, aslında 9 Aralık 1976 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun

[33] *Newsweek*, December 5, 1977, s. 28.

kararını sabote etmek amacını taşımaktadır. Bu karar uyarınca Sovyet-Amerikan ortak başkanlığında, Cenevre'de bütün tarafların katılacağı barış görüşmeleri öngörülmekteydi. 122 ülkenin oyu ile kabul edilen bu karara yalnızca İsrail ile ABD karşı çıkmıştı. ABD, dünya kamuoyu önünde yalnızlığa itilen İsrail'in Cenevre konferansında da güç duruma düşeceğini hesaplamış ve bu konferansı sabote etmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'ni devre dışı bırakacak Kahire toplantısının, Cenevre konferansını gereksiz kıldığını, ABD ve İsrail yetkilileri sık sık yinelemektedir.

Görülüyor ki, kapitalist dünyanın Orta Doğu sorununu bir Filistin sorunu olarak yansıtma çabaları, gerçeklikte bir aldatmacadan başka bir şey değildir. Emperyalizm Filistin sorununu hep bir şantaj aracı olarak kullanagelmiştir. Orta Doğu sorununun özünde çağımızın en önemli sorunu olan petrol ve emperyalizmin en büyük silah ve öteki malları için elverişli bir pazarı haline gelen, petrol üreten ülkelerin "petrol doları" sorunu yatmaktadır. Yıllardan beri ağızlarda sakız olarak çiğnenip durulmasına karşın, Filistin halkının yıllar yılı o Arap ülkesinden ötekine sürüklenişinden öte bir çözüm getirilmemiştir. Bu sorunun çözüme kavuşturulması ve Orta Doğu'nun bir barış alanı haline getirilmesi on milyonlarla ifade edilebilecek olan silah satışının durması demektir. Bu amaçla Orta Doğu'nun sürekli bir barut fıçısı halinde tutulması gerekmektedir. O nedenle bölgedeki sürtüşme ve anlaşmazlıkları olabildiğince kızıştırmak ve uzatmak silah satışlarının sürdürülmesi ve bu satışların gerçekleştirilmesi için daha çok petrolün akıtılması zorunludur. İsrail'in üslendiği görev de emperyalizmin bu politikasının uygulanmasına aracılık etmektir. İsrail saldırgan gücünü ABD'nin maddî desteğinden almaktadır. Bu ülkenin savunma giderlerinin yüzde 35'i ABD tarafından karşılanmaktadır. 1976 yılındaki silah yardımı 2,2 milyar dolar tutmuştur. Ancak İsrail savunmaya ayırdığı büyük harcamalarla sürekli bir ekonomik bunalım içindedir. Fiyatlar bu yıl yüzde 10 ile 20 arasında artmıştır. Enflasyon oranı yüzde 38'i bulmuş, ticaret açığı 3 milyar doları aşmıştır. Büyüme hızı ise sıfıra yaklaşmıştır.[34] Ekonominin hızla kötüye gitmesi, halkın yö-

[34] *Business Week*, November 14, 1977, s. 56.

netime karşı hoşnutsuzluğunu artırmaktadır. Bu hoşnutsuzluk, İşçi Partisinin iktidarı daha sağcı, fanatik bir iktidara bırakmasıyla sonuçlamıştır. İsrail siyonizminin, kayıtsız şartsız tek destekçisi olma durumundaki ABD dışında, dünyada giderek tam bir yalnızlığa itilmesi, dünya kamuoyunun baskısı, yönetimin yürüttüğü politika ile halkın barış istemleri arasındaki çelişkiyi ağırlaştırmaktadır.

Birleşmiş bir Arap dünyası karşısında bugün izlemekte olduğu siyonist politikanın kesin yenilgisini bildiği için, İsrail, stratejisini, bu birliği önlemeye yönelik, Arap dünyasındaki çelişkileri artırmak, bu dünyayı parçalamak amacına dayandırmıştır. Son yıllarda bu yolda oldukça da başarılı görünmektedir. Bir yandan Arap ülkeleri ile ikili ilişkilere girerken bir yandan da ABD kanalıyla dolaylı ilişkiler kurmuş bulunmaktadır. Öte yandan Lübnan iç savaşı ile, buraya yerleşen 300 bin Filistinlinin Lübnan politikasında giderek artmaya başlayan etkinliklerini önlemek, güçlü bir Lübnan'ın varlığını önceden engellemek planı ustaca uygulanmıştır. Sağcı falanjistlerin ABD ve İsrail tarafından açıkça desteklenmesi bu planın bir parçasıydı. Gerçekten de iç savaş Filistinlilerin ağırlıklarını hafifletirken, içerdeki dinsel ve mezhepsel çelişkiler de uzlaşmaz sınırlarına vardırılmıştır.

Siyonizm, üstlendiği tarihsel misyonu gereği, bütün Orta Doğu'nun emperyalizmin kayıtsız şartsız egemenliği altına sokulması yolunda, saldırganlığını sürdürmekte devam edecektir. Emperyalizmin kayıtsız şartsız desteğinin nedeni de budur. 1977 yılı sonlarında 1978 yılı için Washington ile 1,8 milyar dolarlık yardım anlaşmasını imzaladıktan hemen sonra Lübnan'ın kent, kasaba ve köylerini bombalamış, Filistinlilerle hiç bir zaman görüşmelere girmeyeceğini ve bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasını hiç bir zaman kabul etmeyeceğini ilan etmiştir. İşte Sedat'ı, Orta Doğu'da siyasal havanın yumuşaması şöyle dursun, iyice sertleştiği bir dönemde, Telaviv yolunda, daha sonra da Kahire'de İsrail ile bir masada görüyoruz.

Sonuç olarak emperyalizm son manevralarıyla başarılı olmuştur denebilir. Orta Doğu'da kendi güdümündeki ülkeler zincirine Mısır'ı da eklemiştir. Ona paralel olarak Sudan ve Somali bu zincirin Afrika'ya uzanan kanadıdır. İran ise

ABD'nin tam bir üssü haline getirilmiştir. Bu ülkede 20 bin Amerikan personeli çalışmaktadır ve bu rakam 1980'de 60 bin olacaktır. Ülkede geniş bir dinleme ve üsler ağı oluşturulmaktadır. İran'ın yalnız geçen yıl (1976) satın aldığı silah tutarının 15 milyar dolar (geçen yılki bütçesi 35 milyar dolardı) olduğu gözönünde tutulursa ve Şah'ın sık sık silahlanmadaki amacının Basra Körfezi'nin denetimi ve komünizmin yayılmasının önlenmesi olduğu yolundaki açıklamaları değerlendirilecek olursa, ve ayrıca Türkiye'nin de bu doğrultuda Orta Doğu'ya yöneltilme çabaları buna eklenince uluslararası kapitalizmin kuşatma hareketinin boyutları ve önemi ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan Arap kurtuluş hareketinin bir simgesi haline gelen Filistin halkının haklı savaşımı, Arap halklarının anti-emperyalist, anti-sömürgeci savaşımı ile bütünleştikçe ve ilerici dünya kamuoyu bu haklı savaşımı destekledikçe, yeni-sömürgeciliğin bütün planlarının eninde sonunda boşa çıkarılacağından hiç kuşku yoktur. Arap ilericiliğinin küçükburjuva milliyetçilerinin iktidarlarının Mısır'ın vardığı noktaya bakarak kendi tarihsel yazgılarını kavramaları ve anti-emperyalist savaşımlarına sınıfsal içerik kazandırmaları, başarılarını çabuklaştıracak ve sürekli kılacak başta gelen etken olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE KAPİTALİZMİNİN ÇIKMAZLARI

a) *Türkiye Kapitalizminin Ekonomik Bunalımı*

Türkiye gerek ekonomik yapısıyla, gerekse de bunun üstyapıdaki yansıması olan siyasal yapısıyla emperyalizme bağlılığın en çarpıcı örneğini vermektedir. Tekelci kapitalizmin genel bunalımını ve tekelci kapitalizmin bütün çelişkilerini, en karmaşık, en güçlü biçimde yansıtmaktadır. İktidarların yıllar boyu yapay olarak yaratmaya çalıştıkları "Büyük Türkiye" imgesi, sonunda uluslararası tefeci sermayenin kolları arasında sönüp gitmiştir. Ne var ki bu imgenin etkisinden kendisini kurtaramayan burjuva yargılarıyla bezenmiş kimi "ilerici" çevreler bile, birtakım rakamlara daya-

narak "gelişen bir Türkiye" tablosu çizmek alışkanlıklarını henüz bırakmamışlardır. Hele de bu rakamlara dayanarak Türkiye'nin artık "kapitalist bir ülke" olduğu, hatta "emperyalist bir ülke" olduğu yargısına varıp, ordan "yeni emperyalist teoriler" çıkaran, yeni stratejiler çizen, ülkenin içinde bulunduğu toplumsal ve siyasal bunalımları "büyüme sancıları" olarak değerlendiren katıksız "marksist" yorumlarla karşılaştıkça, iktidar adı altında, ülkenin elli yıllık tarihinde görmediği bir yağmayı nice insanın kan ve gözyaşlarına banarak sürdüren üçlü bir ortaklığın bu konudaki başarılarını teslim etmek gerekiyor.

Oysa yukarda da belirtildiği gibi gelişmenin ölçütü, ne ulusal gelirdeki artış oranıdır, ne de enflasyonun pompalanmasıyla şişirilen bol sıfırlı bütçe rakamlarıdır. Gerçekte, devlet mekanizmasıyla, kurumlarıyla işlerliğini yitirmiş, ulusal ve uluslararası düzeyde bir avuç spekülatör, vurguncu, tefeci takımının ellerinde iflâs bayrağını çekmiş bir Türkiye Cumhuriyeti vardır. Yıllardan beri uluslararası tekellerden sağladığı yüksek faizli kredilerle, ABD'nin "yardımları" ile ayakta duran ve bu olanakları salt iktidarlarının sermayesi olarak kullanan yerli spekülatörler, tefeciler, vurguncular takımı, bu kredilerin kesilmesi ile birlikte, uluslararası sermayenin bir eklentisi durumuna getirdikleri ekonominin çalışma kapasitesini de sıfır noktasına yaklaştırmışlardır. Türkiye'de iktidar sorununun yabancı tekellerden kredi alma sorunu haline gelmesinde ve kredi olanaklarının kesilmesiyle iktidar boşluğunun ortaya çıkmasında asıl neden, Türkiye kapitalizminin emperyalist sistemin basit bir yedek parçası haline getirilmesidir.

Bu olgu, gerikalmış ülkelerin ortak özelliğidir. Özel ABD bankalarının petrol üretmeyen ülkelerdeki alacakları 42 milyar dolara ulaşmıştır. Bu ülkelerin çoğu bu borç ve faizleri zengin hammadde kaynakları ile karşılayabilmektedir. Türkiye gibi çok zengin hammadde kaynakları bulunmayan ve daha çok tarım ihracatına dayanan ülkeler ise, her yıl büyüyen ticaret açıkları yanında, borç ve faiz taksitlerini daha yüksek faizli, daha kısa vadeli kredilerle karşılamak zorunda kalmaktadır. Eninde sonunda malî bir iflâs demek olan bu süreç, baştaki iktidarların teslimiyetçili-

ği ve çürümüşlüğü ölçüsünde hızlanmakta ya da yavaşlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerini anımsatan bir çürümüşlük örneği veren MC iktidarları, iflâs sürecinin sonuna birkaç yılda yaklaşma başarısını göstermiştir. Uluslararası malî kaynaklar Türkiye'yi, Peru ve Zaire ile birlikte iflâsın eşiğinde olan üç ülke olarak ilan etmektedirler. Üstelik Zaire'nin durumunun Türkiye ve Peru'nun yanında sözünün bile edilemeyeceği, Zaire'nin toplam borcunun 800 milyon doları geçmediği, oysa bu iki ülkenin borçlarının ödenmeyecek kadar ağır olduğu, Amerikan bankerleri tarafından endişe ile ifade edilmektedir.[1] *Time* dergisinin bildirdiğine göre, Türkiye'nin kısa vadeli borç tutarı 3 milyar dolardır. Bu borçların yarısı Amerikan bankalarına, kalan yarısı ise başta Federal Almanya ve İsviçre bankaları olmak üzere, öteki ülkeleredir. Dergi, Türkiye'deki resmî çevrelerin yalanlamalarına karşın, 3 milyar dolarlık bu borcun 1 milyar dolarlık bölümünün ithal edilmiş olan, ama karşılığı ödenmeyen borç olduğunu, 2 milyar doların ise Merkez Bankasının oniki-onsekiz ay vadeli yüksek faizle aldığı ve özel sektöre dağıttığı krediler olduğunu yazmaktadır. Gene bu kredinin yarısı Amerikan bankalarından alınmıştır. Bunun yanında ise, her üç ayda bir borç taksitleri ve faizleri olarak 500 milyon dolar ödemek durumundadır, elindeki döviz rezervi ise 600 milyon dolar dolayındadır. Öte yandan Türkiye bu yıl 1 milyar dolarlık petrol ithal etmiştir. Petrolün dışında kalan yıllık ithalât 4,5 milyar dolardır. Buna karşılık ihracat ise, 1,75 milyar dolayındadır.[2]

İşte uluslararası malî çevreleri telaşa düşüren bu tablodur. Zamanında ödemelerini yapamayınca, yüzde 12'ye varan faizle kısa vadeli krediler veren küçük bankalar (ki bu oranın yasal olmadığı, MC iktidarının yasa dışı olarak bu kredileri aldıkları bu kaynaklar tarafından da bilinmektedir)[3] büyük bir telaş içinde büyük bankalara başvurmaktadırlar. Citybank, Chase Manhattan, Morgan Guaranty ve öteki büyük bankalar ise bu konuda daha soğukkanlı dav-

[1] *Time*, September 5, 1977, s. 33.
[2] *İktisadî Rapor 1977*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara 1977, s. 485, 431, 432.
[3] *Time*, September 5, 1977, s. 33.

ranmakta, ve IMF'i zorlamaktalar. IMF'nin Düyun-u Umumiye'yi anımsatan bir tutumla, Ankara'ya gelip bazı kararları MC iktidarına dikte ettirmesi, bütçe ve plan hazırlıklarında "milliyetçi cephe" ortaklarından daha yetkili davranması, büyük bankaların, küçük bankalardan birinin alacağının ödenmesinde direnmesi sonucu, öteki küçük bankaları da harekete getirebileceği ve Türkiye'nin borçlarını ödeyemeyeceğini bildirerek iflâs ilan etmesi korkusundan kaynaklanmaktadır. New York bankerlerinden biri böyle bir durumun "IMF heyetinin Türkiye'de bulunduğu bir sırada her şeyi altüst edeceğini" söylemiştir.[4]

Bu baskı yalnızca dış malî kaynaklardan gelen bir baskı değildir. İçerdeki çokuluslu şirketler de aynı telaş ve korkuya kapılmışlardır. Türkiye'deki ABD yatırımlarının başında gelen 40 milyon dolar sermayeli Uniroyal'ın yetkilisi John P. Baumer "bütün öteki yabancı şirketler gibi biz de yıl sonuna kadar çalışacağız. Ondan sonra kapıları kapatmak zorunda kalabiliriz" demiştir.[5]

Gene ülkedeki 90 ABD şirketinden biri olan International Harvester Co. yetkilileri, 8 milyon dolarlık küçük bir miktarı bile, yedek parça getirmek için bulamadıklarından yakınarak "Avrupa bankaları teminatlarını geri çektiler, ABD bankalarının ilgilendikleri yok, tehlike ile karşı karşıya bırakılan biz olduk" diyor ve "pek çok yabancı firmanın iflâsa gideceklerini" ekliyordu.[6] Aynı durum yerli sanayiciler için de sözkonusu idi. Dışardan ithal etmek zorunda oldukları çeşitli ham ve yarı mamul maddeler, MC iktidarının seçim öncesi tüketim mallarına ağırlık veren ithalât politikası sonucu ithal edilmez olmuştur. 1974 yılındaki ithalât 3,7 milyar dolarken bu rakam 1976'da 5,1 milyar dolara fırlamıştır. Buna karşılık ihracat ise 1,53'ten 1,96 milyar dolara yükselebilmiştir.[7] İç ve dış çevrelerin MC iktidarına yönelttikleri öfke ve suçlamaların nedeni de budur. MC ortakları bütün olanakları kendi yandaşları arasında paylaşmışlardır, özellikle MSP kanadı bu paylaşmada en bü-

[4] *Time*, September 5, 1977, s. 33.
[5] *Business Week*, October 17, 1977, s. 57.
[6] *Business Week*, July 4, 1977, s. 59.
[7] *İktisadî Rapor 1977*, s. 481, 491.

yük payı almıştır. İş çevrelerinin özellikle MSP kanadına karşı öfkesi bu nedenle daha da şiddetlidir.

MC iktidarının izlediği (daha doğrusu ucunu elden kaçırdığı) ekonomi politika çok yanlı ateş altında kalmıştır. Bir yandan uluslararası tekellerin devalüasyon konusunda baskıları sürerken, bir yandan da içerdeki çokuluslu tekeller, devalüasyon ve enflasyon baskısından yakınmaktadırlar. Döviz sıkıntısı ve birtakım yasal sınırlandırmalar, içerdeki yabancı tekellerin kâr transferlerini geciktirmekte ve engellemektedir. İçerdeki fiyat yükselmeleri bu tekellerin döviz olarak kayıplarını karşılamaktan uzaktır. Öte yandan da döviz sıkıntısı montaj parçalarının içeriye akışını durdurmuştur. Bu şirketler devalüasyondan önce stok yaparak bu kayıplarını karşılamak istemişlerse de döviz yokluğu sonucu dışardan gerekli olan malları getiremedikleri için bu konuda da başarılı olmamışlardır. Uniroyal yetkilileri bu konuda şöyle yakınmaktadırlar: "devalüasyona karşı başlıca önlem hammadde stoklarımızı artırmaktır. Biz mal aldık ama merkez bankası döviz yokluğu nedeniyle lira karşılığı bize dolar satamıyor. İthal faturaları ödenmeden geri gitti ve biz malı alamadık."[8]

Yeterinden de çok talep olmasına karşın, çokuluslu şirketlerin üretim yetersizliğinden yakınmaları, yerli sanayilerin yakınmaları ile aynı doğrultudadır. Bu yakınmalar fiyat artışları ile kısmen karşılanmak istenmişse de, onunla yetinmeyen bu çevreler, fiyatlar üzerindeki denetimin tümüyle kaldırılmasını istemektedirler. Ama bu istemler kısa vadeli hesaplara dayanmaktadır. İş dönüp dolaşıp gene döviz ve enerji sorununa gelip saplanmaktadır. Her iki alanda da dışa tümüyle bağımlı hale getirilmiş olan Türkiye kapitalizmi, geleceğini güvence altına alabilecek ekonomik ve siyasal çözümler aramaktadır.

Türkiye kapitalizminin bir başka çıkmazı da, yukardan beri değinilen dünya koşullarındaki değişmeler nedeniyle, büyük tekellerin çok daha büyük boyutlar içinde başka pazar ve hammadde kaynaklarına yönelmiş olmaları, Türkiye gibi, göreli olarak daha verimsiz alanları küçük boyutlarda-

[8] *Business Week*, July 4, 1977, s. 55.

ki sermaye birimlerine terketmeleri olgusundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenledir ki yıllardan beri işbirlikçi çevrelerin bütün çırpınmalarına karşın, getirdikleri yabancı sermaye tutarı 2,8 milyar TL tutmaktadır.[9] Üstelik firma sayısı olarak da giderek bir azalma sözkonusudur. Örneğin 1969 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren firma sayısı 152 tane iken, 1976'da bu rakam 109'a düşmüştür.[10] Üstelik MC iktidarları kendi sanayicisine üvey evlat gözü ile bakarken, çokuluslu şirketleri özel olarak kayırmaktadır. Bu yüzdendir ki İstanbul Sanayi Odası Başkanı şöyle yakınmaktadır: "Hepimizin fabrikası kapalıdır. Buna karşın, şimdi devreye konulan DÇM kredisi, ancak çokuluslu şirketlere imkân veren bir yapıdadır. Bu, Türk ekonomisinin zararına olan bir uygulamadır."[11]

Gerek yerli iş çevreleri, gerekse de çokuluslu tekeller, bir zamanlar canıgönülden destekledikleri MC iktidarlarının Türkiye kapitalizminin gelişmesiyle ters düştüklerini, gelişmesinin bir engeli haline geldiklerini ilan etmişlerdir. İstanbul Sanayi Odaları "bu hükümet artık muhatap kabul edilemez" derken, Ankara Sanayi Odaları da bu hükümetin "ülkeyi tarihinin en büyük ekonomik bunalıma soktuğunu" açık açık söylemektedir. Çokuluslu tekellerin yakınmalarına ise yukarda değinilmişti. Sermaye çevrelerinin desteğini çektiği bir iktidarı öyleyse, kimler desteklemektedir?

Görülmemiş boyutlara ulaşan enflasyon ve temel geçim araçları fiyatlarının yüzde-yüze varan artışları karşısında göreli olarak değil, mutlak bir yoksulluğa itilen işçi sınıfı MC iktidarına karşıdır.

Gene bir önceki yıla göre bile olsa, sanayi ürünleri karşısında mutlak bir gerileme gösteren ve üstelik iktidarın taban fiyatları politikasıyla korumak şöyle dursun, tersine fiyatları belli bir barajın ardında tutulan tarım ürünlerine uygulanan fiyat politikası nedeniyle, küçük, orta, hatta büyük üretici durumundaki tarımsal üreticiler de bu iktidara karşıdırlar.

Fiyat yükselmeleri ve enflasyon karşısında çaresiz du-

[9] *İktisadî Rapor 1977*, s. 350.
[10] *İktisadî Rapor 1977*, s. 354.
[11] *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1977.

ruma düşen kent küçük-burjuvazisi de MC iktidarına karşıdır.

MC iktidarından yana ise iktidar nimetlerinden nasiplenen bir avuç aracı, tefeci, vurguncu, spekülatörler takımıdır. Aslında MC ortaklığı, adına "milliyetçiler" dedikleri devleti zorla ele geçiren ve devlet olanaklarını kendi yandaşları arasında bölüştüren ve bütçe adı altında yığınlardan topladıkları milyarları "ortaklık kârı" olarak hissedarlarına dağıtan "çokuluslu" bir tekel niteliğindedir. Bu ortaklık-dışı kalan kapitalistlerle olan çekişmesi de bu kâra elkoyma rekabetinden kaynaklanmaktadır. Bundan ötürüdür ki, kapitalist ekonominin ayrılmaz bir parçası haline gelen ve ülke kaynaklarının zaman dilimleri içinde egemen sınıflar arasında nasıl bölüşülmesi gerektiğini düzenleyen planı bile "hesap adamı" Demirel'in başında bulunduğu iktidar, bu bölüşümü aralarında daha rahat yapabilmek için ortadan kaldırmıştır.

Sınıfsal tabanını yitirmiş bir iktidarın nasıl olup da ayakta durabildiği, ilk bakışta toplum yasalarına aykırı gibi görünmektedir. Oysa bu kapitalist işleyişin kendi yapısından gelen bir olgudur. Devlet mekanizmasını bir kez ele geçirince, iktidarı oluşturanlar, baskı ve teröre başvurarak, yığınları aldatarak uzun süre iktidarda kalmayı becerebilmektedirler. Bu olgu faşizmin bir özelliğidir ve insanlık tarihinde bunun örnekleriyle çok karşılaşılmıştır. Çünkü faşizm, egemen sınıfların salt emekçi sınıflar üzerinde kurduğu zorbalık yönetimi değildir. Egemen sınıfların kendi içersinde hesaplaşmasıdır da. Bu hesaplaşma egemenlik kurduğu bütün dönem boyunca sürer. Faşizmin yıkılmasında bu savaşımın katkısı da küçümsenmeyecek kadar önemlidir. Nitekim MC iktidarlarının günlerini gün edip, kaçınılmaz sonlarının yaklaşmakta olduğunu kendilerinin de görmeye başlamaları, egemen sınıfların at değiştirme zorunluluğunu açıkça ilan ederek, faşist karması iktidara savaş ilan etmeleri bu olgunun bir sonucudur.

Türkiye kapitalizmi, geleceğini büyük bir karanlık içinde görmektedir. Bütün kaynaklar teker teker kurumaktadır. Ekonomi, dışa bağımlılığını sürdüremez olmuştur. Kapitalist dünya ile olan ticaret açığını artık hiç bir yoldan kapatamaz hale gelmiştir. Kapitalist dünyadan ithal etmek

zorunda olduğu mallar her yıl artarken, büyük bir bölümünü geleneksel tarım ürünlerinin oluşturduğu kendi ihraç ürünleri, mutlak bir fiyat gerilemesi içersindedir. Üstelik bu ürünlerin ihraç olanakları da gerek hızla artan nüfusla birlikte tüketim boyutlarının artması, gerekse kapitalist ülkelerin tarım ürünleri fazlalıkları, gerekse de bu ürünler için başka kaynakların çoğalması nedenleriyle giderek azalmaktadır. Bu nedenle 1976 yılı ihracatının, 2 milyar doları aşarken, bu yıl bir dizi önlemlere karşın, 2 milyar doların altında, 1,75 milyar dolayında kalacağı hesaplanmaktadır.

Öte yandan, son derece önemli bir kaynak haline gelen işçi dövizleri de her yıl azalmaktadır. 1974 yılında 1,42 milyar dolar olan işçi dövizi, 1975'te 1,29 milyar dolara,[12] 1977'de ise 1,1 milyar dolara düşmüştür. Kaldı ki kapitalizmin genel bunalımı içinde artan işsizlik oranı ölçüsünde ihracatın yüzde 90'ını oluşturan bu kaynak da yakın bir gelecekte kurumak üzeredir. MC iktidarının dışarda biriken ve 10 milyar dolar olduğu hesaplanan işçi dövizlerine büyük bir iştahla elovuşturmasına, devalüasyon önlemlerine karşın, herhangi bir kıpırdama olmamıştır.

Türkiye kapitalizminin çıkmazlarının başında enerji sorunu gelmektedir. "Barajlar kralı" Demirel'in elektrik enerjisini Bulgaristan ve Sovyetler Birliği'nden ithal etmek zorunda kalması, belki de kaçınılmaz yazgısının en çarpıcı belirtilerinden biridir. Elektrik ithalâtının yanında petrol ithalâtı, ihracat gelirlerinin yarısından fazlasını götürmektedir. 1970-76 yılları arasında petrol ithalâtının iki kat artması ve bu petrol tüketiminde, yerli üretimin payının hızla azalırken, ithalatın payının o ölçüde artması (1970'te yerli petrolün payı yüzde 48'ken, 1976'da yüzde 19'a düşmüştür)[13] yabancı yatırımların başında gelen binek ve öteki karayolu araçları üzerinde kurulan tekeller nedeniyledir. Kimya Mühendisleri Odasının hazırlamış olduğu rapora göre benzin tüketimi yılda yüzde 8,6, motorin tüketimi ise yüzde 11,3 artmaktadır.[14] DPT'nin hesaplamalarına göre 1980 yı-

[12] *İktisadi Rapor 1977*, s. 72.
[13] *İktisadi Rapor 1977*, s. 189.
[14] *Petrol ve Petrokimya Raporu*, Kimya Mühendisleri Odası Ankara Şubesi, Kasım 1976, s. 38.

lında Türkiye'nin petrol tüketimi bugünkü tüketimin yüzde 45'i oranında artacaktır. Bu, iki yıl sonra, bugünkü fiyatları ile petrole ödenecek dövizin 2 milyar doları aşacağı anlamına gelmektedir.

Bunlardan ayrı olarak, Türkiye'nin 2,5 milyar doları bulan yıllık askerî harcamalarının gene çok büyük bir bölümü dışarıdan karşılanmak zorundadır.

Bütün bunlar Türkiye kapitalizmini tam bir çıkmaz içersine itmiş bulunmaktadır. MC iktidarları 1973'te 2 milyar doları bulan döviz rezervlerini, 1977 Temmuzunda 500 milyon dolara indirmiştir ve daha sonra ise kendi deyimleri ile "70 sente muhtaç" duruma düşmüşlerdir. 1978 yılına girerken iflâs etmiş bir ekonomi politika ile Demirel, avucunu açtığı uluslararası malî tekellerden bir mucize beklemektedir, bu umutla onlara kayıtsız şartsız teslim olmuştur. Oysa ki bu kaynaklar bile Demirel'i kurtaramayacaktır. Çünkü bu kaynaklar daha çok kendi içindeki çıkmazlarla karşı karşıya bulunan İngiltere, İtalya, Portekiz gibi kapitalist ülkelere yönelmiştir. Türkiye gibi kaynakları hızla kuruyan, eski borçlarını bile zamanında ödeyemeyecek hale gelen ülkelere, son derece sınırlı ve çok ağır koşullar altında, geçmişte verdiklerini kurtarabileceği ölçüler içersinde borç vermektedirler. Türkiye'nin 1978 yılında dış borçların faiz ödemeleri, borç taksitleri, kâr transferleri ve proje kredileri karşılığında ödemek zorunda olduğu 780 milyon dolar vardır. Önceki yılların ödenmeyen dövizleri, önümüzdeki yılki dış ticaret açığı, ve askerî harcamaların gerektireceği dövizler de buna eklenince, beş milyar dolar dolayında bir döviz açığı sözkonusudur. IMF'nin, geçen yıl tarihinde en büyük kredi olarak nitelenen, İngiltere'ye verdiği 3,9 milyarlık kredi ölçü alınacak olursa, Türkiye'nin payına bu kaynaktan olsa olsa sembolik bir tutar düşecektir. IMF'nin açacağı öne sürülen kredi olanakları da görüldüğü gibi öyle pek sanıldığı kadar yüksek olamayacaktır. Çok daha iyi koşullar altında bulunan Portekiz'e bile verilen kredi tutarı 300 milyon dolar dolayında olmuştur.

Bu koşullar altında, Demirel'in geleceğin bilinmez hedefine yönelttiği tek silah, artık iyice paslanmış bulunan anti-komünizm çakaralmazıdır. Bu nedenle "milliyetçilik" ör-

tüsü altında, faşizme kollarını açmış, tek sığınak yeri olarak orayı görmektedir. Demirel'i bu yoldan döndürmek amacına yönelik bütün çabalar boşunadır. Bugün faşizmin kucağına düşen AP'nin, faşizmden yakasını kurtarabilmesinin tek yolu, Demirel'in yazgısının AP'nin yazgısıyla bütünleştirilmesinin önlenmesidir. Demirel'le birlikte faşistleşmekte olan bir AP, ya da Demirel karşılığında, faşizmden yakasını kurtarabilmiş bir AP sözkonusudur. Hiç kuşkusuz, bugünün koşullarında egemen sınıfların en azından bir kesimi için en kaba anlamıyla da olsa, burjuva demokrasisinin içersinde görünen bir AP, faşizmin yedeğinde bir AP'ye yeğ tutulur. Bu ise AP'nin Demirel ve takımından kurtulması ile olasıdır.

b) *Türkiye Kapitalizminin Siyasal Bunalımı*

Ekonomik yönden emperyalizmin bir eklentisi halindeki bir ülkenin, siyasal yönden emperyalist siyasetin dışında, ondan bağımsız bir siyaset izlemesi düşünülemez. Ekonomik bağımlılık, politik bağımlılığı birlikte getirir. Türkiye ABD emperyalizminin ekonomik yörüngesine girdiğinden beri, siyasal yörüngesine de girmişti. Öylesine girmişti ki, çoğu kez, Türkiye'nin izleyeceği siyaset, doğrudan Washington tarafından belirlenmiştir ve iktidarlar da bu siyaseti kuzu kuzu izlemişlerdir. Bu nedenle ABD başkanının seçimi, Türkiye'deki seçimler kadar heyecan yaratmaktadır. Kennedy öldüğünde "ulusal yas" ilan edilmişti. O Kennedy ki, Küba bunalımı sırasında Türkiye'den habersiz Türkiye adına pazarlıklara girişmiştir. 12 Martın ünlü balyozcu başbakanlarından Erim'in, ABD'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanımasından sonra, Washington ziyaretinin hemen öncesinde, Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıması kararını, sabahleyin banyoda traş olurken aklına birdenbire gelen parlak bir düşünce olarak kamuoyuna sunması, o günün sıkıntıları içinde pek çok kimseyi eğlendirmişti. Carter başkanlık seçimlerini kazandığı zaman "bizim taraf kaybetti" diyerekten dizlerini dövenlerin sayılarının az olmadığı anılardadır. Batı basını Carter'ın zaferini Türkiye'nin üzüntüyle karşıladığını, buna karşılık, Kıbrıs Rum kesiminin, kilise çanlarını çalarak, sokaklarda dansederek kutladıklarını yazmıştır.[15]

Oysa ne bir Türk dostunun gidişi, ne de bir Türk düşmanının gelişi sözkonusu idi. Sözkonusu olan değişen dünya koşulları ve bu koşullara göre değişen emperyalizmin politikası idi. Otuz yıldan beri kayıtsız şartsız bir uydu politikası izleyenler, dünyanın en büyük emperyalisti olan bu ülkenin dış politikasının kişilerle değişmeyeceği, özel olarak toplumdaki sınıf dengelenmeleri, genel olarak da dünyanın değişen koşullarına göre yönleneceği olgusunu kafalarına sığdıramıyorlardı: Ford gider Carter gelir, Kissinger gider Vance gelir, bu kişiler, rollerini başarıyla ya da başarısızlıkla yerine getirirler, ama ABD politikası, tekelci kapitalizmin daha çok kâr, daha çok sömürü esasına göre biçimlenir.

ABD'nin Orta Doğu'ya kayan politikası ile birlikte bu bölgede yeni odaklar oluşmaya başladığını, petrol bölgelerinin, üzerinde kapitalist dünyanın rekabet savaşımının yoğunlaştığı yeni alanlar haline geldiğini yukarda belirtmiştik. Türkiye ise soğuk savaş dönemlerinden kalma anti-komünizme dayanan "jeopolitik konumu" yönündeki "stratejik" önemini eskisi kadar koruyamamaktadır. Üstelik anti-komünizm üzerine kurulan Sovyet düşmanlığı, eskiden olduğu ölçüde taban tutmamaktadır. Sovyet düşmanlığının Türkiye'ye pek bir şey kazandırmadığı, tersine Sovyetler'le iyi ilişkilerin burjuvaziye bile yarar sağladığı anlaşılmıştır. *Détente* adı verilen yumuşama politikasının, değil Türkiye burjuvazisinin, en azılı Batı burjuvazisinin bile işine geldiği bir gerçektir. Kapitalist dünya bugün, başta Sovyetler olmak üzere, sosyalist ülkelerle, ekonomik, kültürel ve siyasal ilişkilerini sıklaştırma yönünden birbirleriyle yarış halindedir. Öte yandan Amerika Türkiye'nin yerine daha elverişli üsler bulmuştur. İran, Mısır bu işleri daha hakkıyla yerine getirebilecek konumda iki ülkedir. Geleneksel "stratejik önem" edebiyatı, artık geçerliğini yitirmiş sayılır.

Bugünkü koşullar karşısında, ABD'nin Türkiye ile olan ilişkilerinde bir gevşeme olduğu, ABD'nin Türkiye'ye eskiden gösterdiği ilgiyi göstermediği gözlemlenen bir olgudur. Gelişen teknolojiyle birlikte, uzun menzilli yeni füzelerin ya-

[15] *The Economist*, November 13, 1976.

pımı, yeni dinleme ve gözetleme aygıtlarının geliştirilmesi, Türkiye'yi NATO'nun "batırılamaz bir uçak gemisi" olma özelliğinden uzaklaştırırken, askerî yönden ikincil plana itiyor, siyasal yönden de askerî önemi ölçüsünde değer buluyordu. NATO'nun güneydoğu kanadının en güçlü kalesi olarak Türkiye, yıllar yılı NATO siyasetinin en bağlı izleyicisi olarak kaldı. 1950'lerde Sovyetler'e karşı hazırlanan savaş stratejileri çerçevesinde Türkiye savaşın birincil hedefi ve alanı olmuştu. Ülkeye yerleştirilen Jupiter füzeleri, komşu Sovyetler'e yöneltilmiş, İncirlik ve İzmir havaalanları emperyalist hava saldırılarının üsleri olarak planlanmış, Karamürsel, Sinop ve Diyarbakır üsleri ise, bu saldırıların hedeflerini saptayacak birer dinleme ve casusluk merkezi olarak kullanılmış, Doğu sınırı atom mayınları ile bir nükleer kuşak haline getirilmişti. NATO emrindeki en güçlü kara ordusu olarak Türk ordusu da bu savaşın kara gücü olarak kullanılacaktı. Daha sonradan uzun menzilli füzelerin bulunması ile kısa menzilli Jüpiter füzeleri önemini yitirdi ve Küba bunalımı sırasında bu füzeler, Küba'daki füzelerin sökülmesi karşılığı olarak Türkiye'den kaldırıldı. Ancak Türkiye gene bir savaşın başlıca hedefi olarak elde tutuluyordu. Türkiye ABD'nin casusluk faaliyetlerinin üssü olarak eski öneminden bir şey yitirmemişti. Bu arada NATO'nun esas amaçlarını gizlemek amacıyla yürütülen Sovyet saldırganlığı konusundaki yoğun propaganda, zaman içinde etkinliğini azaltınca, bu kez "dolaylı saldırı stratejisi" adı altında NATO'nun saldırgan yüzünü biraz daha açığa çıkaran ve başka ülkelerin içişlerine doğrudan müdahaleyi öngören bir politika izlenmeye başlandı. Türkiye bu konuda Orta Doğu'daki komşuları Suriye ve Lübnan'a karşı ABD müdahalesinin bir sıçrama tahtası görevini yerine getirdi.

Aslında Türkiye ve Yunanistan'ın NATO üyesi olması görünüşte bu ittifakın amaçlarına aykırı idi. Türkiye ve Yunanistan'ın üye olması sözkonusu olduğunda, paktın kuzeyli üyeleri, Kuzey Atlantik Paktı olarak kurulan bir ittifak içinde iki güneyli ülkenin yerinin olamayacağı gerekçesiyle karşı çıkmışlardı. İngiltere ise başka gerekçelerle karşı çıkmıştı; Türkiye'yi araç olarak kullanıp Mısır'ı ve Suudî Arabistan'ı da içine alan petrol kaynaklarına yönelik bir askerî it-

tifak kurmak peşindeydi.[16] Oysa NATO aslında Akdeniz ve Orta Doğu'ya yönelik bir anlaşma niteliğini taşıyordu. NATO'nun baş mimarı ABD'nin muradı da buydu. Türkiye'nin bu ittifaka girmesi, İngiliz planına ters düşmeyecekti, üstelik bu plan bir Anglo-Amerikan planına dönüştürülecekti. Nitekim Nasır ve Suud bu yönde zorlandı. Ama ne Nasır, ne de Suud böyle bir oyuna "evet" dedi. Türkiye ABD ile birlikte Arap ulusçuluğuna karşı tavır almıştı. Anglo-Amerikan planı Bağdat Paktı olarak Irak, İran, Pakistan ve Türkiye'nin katılması ile gerçekleştirildi. Böylece Türkiye Anglo-Amerikan emperyalizminin baş oyuncusu olarak uzun yıllar Orta Doğu'da oynatıldı. Bununla da kalmadı, NATO'nun emperyalizm adına, Asya'da, Afrika'da giriştiği bütün tertiplere katıldı.

Ne var ki Kıbrıs sorunu Türkiye'deki işbirlikçi iktidarların biraz da olsa gözünü açtı. NATO'nun ancak emperyalizmin çıkarlarının bir savunma aracı olduğu, Türkiye'nin de bu çıkarlar sınırları içinde oyun oynayabileceği açığa çıktı. Kıbrıs NATO'nun bir üssü haline getirilecekti. Bunun gerçekleşmesi için iki NATO üyesi arasında yaratılan sürtüşme, bu planı tehlikeye sokacak ölçülere varmamalıydı. Anglo-Amerikan denetimindeki bir Kıbrıs planını değiştirebilecek bir girişim karşısına en sert biçimde çıkılacaktı. Johnson'un o ünlü mektubu, Türk ordusunun elinde bulunan silahların ancak ABD'nin politikası doğrultusunda kullanılabileceğini anımsatması yanında, bu gerçeği de vurguluyordu.

Bu olay Türkiye'deki iktidarlara, bir ölçüde de olsa, NATO'dan daha bağımsız bir askerî planlamanın zorunlu olduğu gerçeğini kabul ettirmişti. Bütün ordu NATO'nun bir kara gücü olarak düzenlenmişti. Şimdi hava ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi gerekiyordu. Oysa bu ABD stratejisine aykırı idi. ABD'den birkaç deniz aracı istemi karşısında, Pentagon, Türkiye'nin kara kuvvetlerine ağırlık vermesini, havada NATO'nun hava kuvvetlerinin desteği, denizde ise gene NATO'nun, özellikle 6. Filonun desteği olduğu sürece, hava ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesine gerek olma-

[16] George S. Harris, *Troubled Alliance*, Washington 1976, s. 38.

dığı yolunda Türk Genelkurmayı inandırılmaya çalışılıyordu. Bu amaçla Savunma Bakanı Yardımcısı John McNaughton 1966 Şubatında Ankara'ya gönderildi ve bu doğrultuda bir plan sunuldu. Bu plana göre kara ordusunu güçlendirmek üzere 650 milyon dolarlık bir yardım da öngörülüyordu.[17]

Kıbrıs sorunu, getirdiği bir dizi olumsuzlukların yanısıra (aslında iktidarlar bu konuda çok büyük kararsızlıklar ve tutarsızlıklar göstermişlerdir) NATO ittifakı içinde bağımsız bir politika izleme gereğini bazı çevrelere kabul ettirmek gibi olumlu bir katkı da yapmıştı. Türkiye, ABD aleyhine söz söylemenin tanrıya küfretmek kadar günah ve yasak sayıldığı bir dönemden geçerek, ABD emperyalizminin eleştirilebildiği bir ortama gelmişti. Ecevit iktidarının Kıbrıs ve haşhaş ekimi konularında ABD'ye karşın, kendi doğrultusunda hareket etmesi, ABD'nin silah ambargosunun nedenlerini pekiştiren etmenler oldu. Buna, Türkiye'deki 26 Amerikan üssündeki faaliyetlerinin kısıtlanması ile karşılık verildi. ABD standartlarına göre düzenlenmiş olan ordunun donatım ve yedek parça gereksinmelerini karşılamak üzere yapılan ticarî anlaşmalar bile askıya alınmıştı.

Aslında ABD'nin askerî yardımı da öylesine abartıldığı boyutlarda değildi. 1948-1971 yılları arasında, yani 23 yılda yapılan toplam askerî yardım 3 milyar dolar dolayındadır.[18] Türkiye'nin 1975 yılındaki askerî harcaması 2,2 milyar dolar, ABD'nin 1971 yılındaki harcaması ise 94 milyar dolardır.[19] NATO içindeki Türkiye birim olarak askerî harcamaları en düşük düzeyde olan ülkedir, bu, Türkiye'nin NATO hesabına en ucuz fiyatla askerî gücü elde tutması demektir. Oysa Türkiye'nin askerî harcamaları yıllık bütçesinin yüzde 30-45'ini, ulusal gelirinin yüzde 9'unu götürmektedir. MC iktidarlarının sürekli olarak ABD ambargosunun kaldırılması yolundaki istemler, 1976 yılında ABD ile yapmış oldukları Savunma İşbirliği Anlaşması çerçevesinde sağlanacak olan 1 milyar dolar tutarındaki dört yıllık yardım programının[20] yürürlüğe konulmasını sağlamak, böylece altında ezil-

[17] Harris, *agy*, s. 156.
[18] Harris, agy, s. 182.
[19] *Strategic Survey 1975*, IISS, London 1976, s. 64.
[20] *Strategic Survey 1971*, IISS, London 1977, s. 80.

dikleri yükü biraz da olsa hafifletme hesabına dayanmaktadır. Ancak verilen ödünler yeterli görülmediği için bu anlaşma Kongrede bekletilmektedir.

Egemen sınıfların yıllar boyu sürdürdüğü bu uyduluk politikası, Türkiye'yi dünya önünde tam bir yalnızlık içersine itmiştir. Komşu ülkelerde bile normal ilişkilerden kaçınmış, hep düşmanca bir tutum içersinde olmuştur. Sömürgeciliğe karşı verilen savaşımlara karşı ya kayıtsız kalmış, ya da onların karşısında emperyalistlerle birlikte görünmüştür. Ancak emperyalizmin dirsek çevirdiği ölçüde, Üçüncü Dünya denilen ülkelerle ve sosyalist dünya ile kısa vadeli ve kararsız ilişkiler içine girebilmiştir. Bu doğrultuda 1970'lerde başlayan girişimler, 1974 yılında görünüşte yoğunluk kazanmışsa da, pratikte umulan sonuçlar elde edilememiştir. Arapların petrol dolarlarının müslümanlık ilişkileri içersinde Türkiye'ye akacağını uman MC iktidarı, 50 yıllık layik Türkiye Cumhuriyeti geleneklerini de hiçe sayarak, 1975 Mayısında İstanbul'da topladıkları İslam Konferansından beklediği sonucu alamamıştır. İslam Kalkınma Bankasının sembolik yardımı ile Kuveyt'in, Türk-Irak petrol boru hattı yapımına yaptığı küçük katkı dışında, petrol dolarları Batının kapitalist merkezlerine akmasını sürdürmüştür. Gene salt müslümanlık ilişkilerine güvenerek Arap ülkelerinden sağlamaya çalıştığı siyasal desteği de bulamamıştır. 1976'da Kolombo'da toplanan tarafsızlar konferansında tam bir hayal kırıklığı ile karşılaşan MC politikası, Kıbrıs konusunda Birleşmiş Milletlerde çıkarılan karara karşı, kendi tek oyu ile 94-1 gibi ağır bir sonuçla yüzyüze gelmiştir.

Avrupa Ekonomik Topluluğu ile de ilişkilerini, bütün çabalarına karşın, geliştirememiştir. Türkiye'nin ihraç ürünlerine, özellikle de dokuma ürünlerine konan sınırlamalar yanında, Türk işçilerinin serbestçe dolaşmalarına konan kısıtlamalar, Türkiye kapitalizminin geleceğini umutsuzluğa düşüren önemli engeller olarak durmaktadır. ABD'nin bıraktığı boşluğu tamamlaması istenen Federal Almanya ise, 150 Leopard tankının satış işleminin ötesine geçmemiştir.

Türkiye kapitalizmini bunaltan dış ilişkilerdeki bu olumsuz gelişmelerin yanında, sosyalist ülkelerle girişilen sınırlı ilişkilerin getirdiği olumlu sonuçlar da vardır. Egemen sı-

nıfların iktidarlarının sosyalist ülkelerle ilişkilerinde içten olmadıkları, bu ilişkileri daha çok Batının kapitalist ülkelerine karşı bir koz, bir şantaj aracı olarak kullandıkları bilinen bir olgudur. Bu olguyu bilmelerine karşın, sosyalist ülkeler, Türkiye'nin uzattığı eli her keresinde dostça sıkmışlardır. Bir ellerinde "milliyetçilik" yaftası, öteki ellerinde anti-komünizm bayrağı ile sosyalist dünyaya göz kırpan MC iktidarı, sosyalist ülkelerle kâr hanesine kaydedebilecekleri ilişkilere girişmişlerdir. 1976 yılında Çek Başbakanı, Bulgaristan Devlet Başkanı, Romanya Devlet Başkanı ağırlanmışlardır. Romanya ile petrol rafinerisi kurulması konusunda bir anlaşma imzalanmıştır. Sovyetlerin 420 milyon dolarlık yardımı ile kurulan İskenderun Demir Çelik tesisleri tamamlanmış, Sovyetler'den, Bulgaristan'dan elektrik alınmıştır. Sovyetlerin askerî yardım konusundaki önerileri, dış basında yankı bulmuştur. Ancak Romanya ve Bulgaristan'a karşı ödeme taahhütleri yerine getirilemediği için, bu ülkeler zaman zaman elektriği ve ihracatı durdurmuşlardır.

Sonuç olarak, Türkiye kapitalizmi ekonomik yönden girdiği çıkmazı, siyasal yönden de yaşamaktadır. Gerçekte Türkiye, emperyalizme tam bir bağımlılıkla sürdürdüğü ekonomi-politikasının faturasını ödemektedir. Geçirdiği bütün deneyimlere karşın, varlığını emperyalizmin bir eklentisi olmakta gören Türkiye kapitalizmi, umudunu bugün de Amerikan ambargosunun kaldırılmasına, son derece ağır koşullarına boyun eğmek pahasına, IMF'nin yeşil ışık yakmasına bağlamıştır. Bu nedenle dünyanın değişen koşullarına ayak uyduracağı yerde, emperyalizmin gözü bağlı izleyicisi olma politikasını yürütmekte direnmektedir. MC iktidarının bu konudaki en çarpıcı tutumu, Sedat'ın İsrail gezisi ile, Arap ülkeleriyle birlikte dünyanın büyük bir kesiminin yıldırımlarını üzerine çektiği bir sırada, İsrail'in ardından, dışişleri bakanının Mısır'ı ziyareti ile verilmiştir. Salt ABD'ye yaranmak amacıyla Orta Doğu'da İsrail ile başbaşa kalmış Sedat'ı yalnızlıktan kurtarmak hesabına yönelik bir ziyaret, olağanın tersine, sık sık radyo ve TV'de ilan edilirken, MC'nin bir başka kanadı da Sedat'a ateş püsküren Libya'nın yolunu tutmuştu.

Oysa bu şaşkınlık politikası yerine, Orta Doğu'da, tarih-

sel, kültürel, siyasal yönden kendisine özgü bir konumu bulunan, ve anti-emperyalist savaşın bu bölgede ilk örneğini veren bir ülke olarak Türkiye, emperyalizmin her türlü sultasından kurtulmuş bir Türkiye, bağımsız, onurlu bir politika izlediği zaman, bugünün koşulları içinde bundan ençok yarar görecek olan gene Türkiye kapitalizminin kendisi olacaktır. Ne var ki bugünkü durum kapitalizmin yapısından kaynaklanan bir çıkmazdır. Bu çıkmazdan kurtuluşun yolu ise ekonomik ve siyasal bağımsızlıktan geçer. Bu da Türkiye kapitalizminin yazgısıyla bütünleşmiştir.

İ. AREL

TÜRK PLANCILIK DENEYİMİ VE 1978 YILI PROGRAM-BÜTÇESİ

1960 YILINDAN sonra planlı döneme geçildiğinde toplumumuzun tüm sorunlarının çözüleceği kanısı yaygınlaşmış ve bu kanı politik iktidarın keyfince yürütmek istediği her eylemi plan kılıfının içine alarak yürütmesinde önemli bir etmen olmuştur. "Plan" sözcüğünden sonra siyasal iktidarca girişilen her "eylem"e geniş emekçi kitleleri, ondan zarar görse bile, karşı çıkamamış ve umut beslediği, kurtarıcı gibi gördüğü plandan aynı zamanda çekinir hale gelmiştir. "Ne yapalım plan bunu emrediyor, plan hedeflerine göre" vb. sözcüklerinin arkasından, akan suların durduğu görülmüştür. Ama giderek geniş emekçi kitleleri bu planların kendi planları olmadığını, ulaştıkları sonuçlara bakarak anlamışlardır. Ulaşılan sonuç, dar gelirli, sabit gelirli, ücretli, küçük üretici, köylü geniş halk kitlelerinin planlı kalkınmanın tüm yükünü çekmelerine karşın, onun meyvelerinden göreli ola-

rak hemen hemen hiç yararlanmamaları olmuştur. Bu sonuç, yığınların bu tür planlı kalkınmaya karşı önceleri çekingenlik, sonraları duyarsızlık ve şimdi de acı bir güldürü oyunu seyirciliği tepkisini vermelerine yolaçmış bulunuyor.

Beş yıllık üç plan sonunda emekçi sınıfların ulaştığı durum nedir? Bu sorunun yanıtlarını kaba çizgileri ile belirlemeye çalışalım. Bugün ailelerin en düşük gelirli olanları toplam ailelerin %40'ını oluşturuyor. Buna karşın, bunların toplam gelirden aldıkları pay %10. Oysa en yüksek gelirli ailelerin %20'si toplam gelirin %60'ını paylaşmaktadır. Bu dengesizlik, sınıflar arasında daha kesin ve belirgindir. Gerçekten, sanayi ve ticaret burjuvasının ortalama geliri, ortalama işçi gelirinin 16-20 katıdır. Bölgelerarası dengesizliği gidermeyi de hedeflemiş olan bu planların ulaştığı keskin uçurum da dikkat çekicidir. Türkiye'de yaratılan katma değerin %35'i yalnızca İstanbul'da oluşmaktadır. Batı Anadolu'da yaratılan katma değer (İstanbul dahil) toplam katma değerin %60'ını aşmaktadır. Doğu Anadolu'nun payı yalnızca %10 dolaylarındadır. Bu sayılar, kutuplaşmanın planlı dönemde son derece keskinleştiğini kanıtlamaktadır. Kırsal alanda da büyük ölçüde bir kutuplaşma gözlemlenmektedir. Çiftçi ailelerinin %70'i (yaklaşık olarak) toplam toprakların %20'sini kullandığı halde, geri kalan %21, tarım topraklarının %79'unu kullanmaktadır. Topraksız çiftçiler ise toplam ailelerin %21'i dolaylarındadır. Bu durum bir yandan yoksullaşmanın bir yandan da kutuplaşmanın belirtisidir.

İstihdam sorununa çözüm getirdiğini ileri süren planların ulaştığı istihdam düzeyi de ilginçtir. İşsizlik oranları özellikle ikinci ve üçüncü plan dönemleri sonunda kestirilen sayıları aşmış ve bugün %13 düzeyine ulaşmıştır. Kaldı ki, planlı dönemin başında, çalışanların %8'i sanayi, %14'ü hizmet ve %78'i tarımda çalışırken, bu yapı 1977 yılında şu dönüşümü yapmıştır: Toplam çalışanların %12'si sanayi, %35'i hizmet ve %53'ü tarımda çalışmaktadır. Görüldüğü gibi hizmet sektörü gereksiz yere şişirilmiş bulunuyor.

Toplumun konut gereksinimi, sağlık gereksinimi, eğitim gereksinimi de büyük ölçüde karşılanamamış, giderek kentlerde yoğunlaşan bu olanaklar, toplumun kolektif gereksinimi olan bu hizmetlerin bir ticarî meta haline dönüşmesine

neden olmuştur. Bugün düşük gelirli geniş emekçi kitleler için eğitim, sağlık vb. hizmetler, satın alınan birer ticarî meta haline dönüşmüştür. Bu hizmetleri satın alamayanlar ise kendi başlarının çaresine kendileri bakmakta, kendi konutunu kendisi üretmekte, kendi işini kendisi kurmakta, giderek sosyal güvencesini bile "sosyal dayanışma" içinde kendisi oluşturmaktadır.

İşte büyümenin ve planlı kalkınmanın geniş emekçi kitlelerine sağladığı somut sonuçlar bunlardır. Buna karşın, toplam harcanabilir gelirin yüzde 35'ini oluşturan ücret gelirlerinden alınan gelir vergilerinin, toplam kamu gelirlerinin yüzde 80'in üstünde olması, sürekli bir nitelik kazanan enflasyonist "kalkınma" politikası, emekçi kitlelerin esasen yüklendikleri yükleri daha da ağırlaştırmaktadır. Son 10 yıl içinde %302 oranında oluşan fiyat artışları gerçek ücretlerdeki artışları çok sınırlamıştır.

Bu sonuçlar böyledir de, ekonomik gelişmemiz gerçekten planlı bir ekonominin genel gelişmesini izleyebilmiş midir? Kuşkusuz hayır. Planlı dönem içinde geçmiş dönemlerin zaman aralıklarına yakın, sonra da giderek daralan büyük ekonomik darboğazlar oluşmuştur. 1958 kararlarından sonra planlı dönemin ilk darboğazı oluşmuş ve 12 yıl içinde ekonomi, plana karşın, büyük bir operasyona uğramıştır. Bu, bilindiği gibi Türk parasının değerinin yüzde 60'ı aşkın bir oranda devalüe edilmesi ve ona bağlı olarak yurt içinde izlenen talep kısıcı, ekonomiyi daraltıcı istikrar önlemleridir. Kuşkusuz bu operasyondan en çok emekçiler ve işçi sınıfı etkilenmiş ve 12 Mart faşist yönetiminde bir yandan yürütülen enflasyonist "kalkınma" politikası, öte yandan ücretler üzerine getirilen açık baskı ile bu yükün altında ezilmişlerdir. Bundan tam 7 yıl sonra ise 1977 operasyonu ile karşılaşıyoruz. Bu operasyona neden olan başlıca iki dengesizlik vardır. Bunlardan biri dış dengesizliktir. Bugün dış borç yükünün giderek arttığını, ödemeler dengesinin yaklaşık 4 milyar doları aşan açıklar verdiğini artık toplumda bilmeyen kalmadı. Türkiye'nin bağımlı olduğu kapitalist finans merkezlerinin Türkiye üzerinde yeniden düşünmelerini gerektiren ihtiyat eşiği aşılmış bulunmaktadır. Yani, bu çevrelerin yeni ek borçlar ya da krediler vererek Türkiye'yi ve

dolayısıyla onu idare edenleri kurtarmaları için bir neden kalmamıştır.

Bu yüzden, ya Türkiye'yi istedikleri doğrultuda bir ekonomik, malî ve siyasal yapıya yönlendirecekler ya da yeni bir yönetime değin Türkiye'nin bu kaynak gereksinimini sağlamayacaklardır. Bu dengesizliğin başlıca nedeni dışa bağımlılıktır.

PLANLAR DIŞA BAĞIMLILIĞI AZALTMAYI HEDEFLEMİŞTİ!

Adalet Partisi ve MC hükümetlerinin izlediği politikalarla son 12 yıl içinde yatırım malları ve ara malları sanayiinde geniş ölçüde ithalâta dayanmak, buna karşın tüketim malları sanayiinde ise ithal ikamesi politikasını en yaygın bir biçimde uygulamak bu durumun başlıca nedeni olmuştur. Türkiye'de tüketim malları sanayiinden başlayan ithal ikamesi, beklenenin tersine, geriye, yani ara malı ve yatırım malı üretimine doğru gelişmemiştir. Yüksek koruma oranları, "her maldan biraz yapma" biçiminde somutlaşan "dengeli kalkınma" anlayışının üretimde tekdüzeliğe engel oluşu ve bu nedenle ara malı ve yatırım malı pazarlarını daraltışı, yerli ya da yabancı "ithal ikamesi sanayicileri"nin çeşitli nedenlerle sermaye malları sanayiini engelleyici çabaları, ekonominin, etkin bir ara malı ve sermaye malları üretimine geçişini engellemiştir. Planlar da bu politikanın ters işlemesini engelleyememiştir. Çünkü aslında bu yanlış politikalar özellikle planlarda yer almıştır.

Bunun sonucu, küçük ölçekli, etkin çalışmayan bir dizi montaj üretim birimi kurulmuş ve bu cüce işletmeler döviz kıtlığını azaltacağı yerde artırmıştır. Böylece de ara malı ve sermaye malı ithalâtı artmıştır. Toplam ithalâtın %36'sı doğrudan ya da dolaylı yatırıma, ve yüzde 64'ü de yurt içi tüketim malları üretimine sağlanan montaj girdilerinden oluşmuştur. O kadar ki, bu yapı, vazgeçilmez bir özellik kazanmıştır. Tüketim mallarının ithalâtı durdurulduğu zaman, bu kararın etkisi, ya o malın kıtlığı ya da fiyatının yükselmesi biçiminde görüldüğü halde, montaj dahi olsa, sanayi girdilerinin ithalâtını durduracak bir karar, işsizlik, üretim kaybı ve atıl kapasite sorunlarını birlikte getirecektir. Bu-

gün Türkiye bu duruma getirilmiş bulunmaktadır.

İkinci önemli etmen iç dengesizliktir. Özellikle planlı dönemin son 12 yılı içinde Adalet Partisi ve MC hükümetlerince kamu ekonomisi sürekli açıklarla yönetilmiştir. Geçmiş çeyrek yüzyıl içinde esasen var olan ve planlı dönem içinde de Adalet Partisi ve MC hükümetlerince geniş ölçüde benimsenen KİT (Kamu İktisadi Teşekkülleri) fiyat politikası üzerindeki baskılar, bu nedenle doğan KİT açıklarının kamuca gerçek vergi kaynaklarına el atılmaksızın bütçe açığı ve oyunları ile finanse edilmeye çalışılması, bu dengesizliğin başlıca kaynağı olmuştur. Kasıtlı bir biçimde son 7 yıl içinde vergi yapısının durağan bıraktırılmasının ve kamu ekonomik girişimlerinin işletme açıklarının bütçe yoluyla kapanmasının başlıca nedenleri şunlardır:

Birincisi, KİT ürünlerinin piyasa denge fiyatının altında tutularak spekülatörlerin elinde toplanması ve bu nedenle doğan tekel fiyatının yaratılması; *ikincisi,* özel sektöre Adalet Partisi ve MC hükümetlerince dolaylı bir kaynak transferi sağlanmak istenmesi; ve *üçüncüsü,* seçmen kitlelerinin karşısına yeni vergilerle çıkıp, sevimsiz bir görünüm içine düşmemek eğilimleridir. Çünkü MC iktidarları yeni vergi kaynağı olarak hep emekçi kitlelere yönelmek zorundadır. Oysa vergi açısından bu kesim artık belli bir sınıra gelmiş durumdadır.

Gerek iç, gerekse dış dengesizliğin planlı dönem içinde sürüp gitmesi ister istemez genel plan çerçevesini aşan ekonomik müdahaleleri zorunlu kılmış, kısmen yıllık programlarda ve bütçelerde ve geniş ölçüde de onların dışında ekonomi, 15 yıl içinde konjonktür planlaması ile yönetilmiştir. Başka bir anlatımla planların amaç, araç ve politikaları bir yana bırakılarak onun dışında konjonktürün gerektirdiği parasal ve kurumsal geçici önlemler ön plana getirilmek durumunda kalınmıştır. Bu durumu kanıtlayan en temel göstergeler, özellikle planlı dönemin son 7 yılı içinde plana dayalı olmak zorundaki yıllık programların genel dengesi ile bütçe genel dengeleri arasındaki farklılıklardır. Bu farklılıkların "bir yıl önceki fiyat değişmelerinden ileri geldiği" gerekçesi de AP ve MC iktidarlarının giderek alıştığı hatta bazı plancıların bile kullandığı bir kavram olmuştur.

Bir başka gösterge de ekonomi darboğaza girdiğinde alınan istikrar önlemleridir. 1970-1974 ve 1977'de alınan istikrar önlemleri, aslında, planlı bir ekonomiden sözedilmesini engelleyecek niteliktedir. Bu önlemlerin istikrar sağladığı da ayrıca tartışma konusudur. Çünkü sübvansiyonların kaldırılması, açıkların kapatılması, yalnızca ekonomiyi dengeye getirmemekte, geniş ölçüde talep kısıcı önlemler almak zorunluluğu doğurmaktadır. Oysa talep kısıcı bu önlemler yüksek gelir gruplarının tüketimine yönelmemekte, daha çok işçi, dar gelirli ve sabit gelirliler üzerine yeni yükler getirmek biçiminde somutlaşmaktadır. Bu ise ekonomiyi bir dengeye kavuşturmadığı gibi, tüm yükün emekçi sınıflara aktarılmasına neden olmaktadır.

"ZAMAN İÇİNDE SORUN ÇÖZME" TAKTİĞİ DE İŞE YARAMIYOR

Öte yandan Türkiye'nin planlı dönemdeki dış dengesizliği ister istemez dış finans merkezlerinin ekonomiye müdahale etme fırsatını ortaya çıkarmıştır. Bu müdahaleler ve dışa bağımlılığın vazgeçilmez bir duruma gelişi, ekonominin, kendi iç dinamikleri ile gelişmesini engellemiştir. Kısacası Türkiye, iktisadî büyümesini, bağımsız ve kendi ulusal özlemleri doğrultusunda gerçekleştirme olanağını yitirmiştir. Şöyle ki, son iki-buçuk yıllık MC iktidarı, Türkiye'yi, özellikle dış ödemeler dengesi yönünden giderek büyük yükler içine sokmuş bulunuyor. Plan yapımında deneyimi olduğunu ileri süren Demirel'in, Dördüncü Planı bu denli geciktirmesinin ve ülkeyi plansız bir ortama itmesinin temel nedeni büyük ortağı MSP'nin slogan olarak yürüttüğü "sanayileşme" politikasını dolaylı bir biçimde etkisiz hale getirmektedir. Demirel "zaman içinde sorun çözme" taktiğini, İkinci MC hükümetini kurduğu günden bu yana Türk ekonomisini Planlama Teşkilâtı dışında Maliye Bakanlığı ve IMF ilişkileriyle yürüterek başarmaya çalışmış ve MSP'ye, IMF kanalıyla gözdağı vermek istemiştir. Ne var ki, bu çabalar iki açıdan da başarısız kalmıştır. Bunlardan biri IMF'nin son anda kendisinden Türk ekonomisi hakkında bir plan ve program istemesi ve bunu kendi istekleri doğrultusunda Türkiye'ye dikte ettirmesidir. İkincisi ise Demirel'in

"zaman içinde sorun çözme" taktiğinin Türkiye'yi, yasal yönden sakat, içerik yönünden IMF'nin saptadığı bir bütçe ile, bir oldu bitti karşısında bırakmasıdır. O kadar ki, uzun yıllar piyasa mekanizmasının ve bağımlı kapitalistleşmenin doğurduğu ekonomik, toplumsal riskleri telâfi edici bir plan anlayışına bile tahammülü olmayan AP ve MC iktidarları, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlıklarında daha da serdengeçti davranmışlardır. Bir yandan Anayasa ve planla ilgili yasaları çiğnerken, öte yandan plan belgesinin hazırlanmasında, gelişigüzel bir devlet raporunun oluşturulmasında gösterilmesi gerekli asgarî titizlik ve ciddiyeti bile göstermekten kaçınmışlardır.

DÖRDÜNCÜ PLAN, YILLIK PROGRAM VE BÜTÇE YASA-DIŞI HAZIRLANMIŞTIR

Anayasaya göre, "iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek, bu maksatla, millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmak devletin ödevidir." (*Anayasa, Md. 41.*) Bu ödevleri yerine getirecek kuruluş gene Anayasanın 129. maddesine göre Devlet Planlama Teşkilâtıdır. Bu kuruluşun 91 sayılı Teşkilât Yasası ve Uzun Vadeli Planın yürürlüğe konulmasına ve bütünlüğünün korunmasına ilişkin 77 sayılı yasalarda plan ve programların hazırlanma süresi ve dikkat edilmesi gereken ilkeler belirtilmiştir. Buna göre "İktisadî ve sosyal hedeflerle, politikaların (Strateji Belgesi) esas teşkil edecek hususları Yüksek Planlama Kurulunda görüşülerek tespit edilir" ve "bu suretle tespit edilen esaslar, Bakanlar Kurulunca öncelikle müzakere edilerek karara bağlanır." (*91 Sayılı Yasa, Md. 12.*) Bu strateji belgesine göre başbakan (ya da başbakan yardımcısı) uzun vadeli planın hazırlanması için DPT' (Devlet Planlama Teşkilâtı)na direktif verir, ve DPT ilk olarak uzun vadeli planı hazırlar. (*91 Sayılı Yasa, Md. 13.*) Uzun vadeli planın başbakanlığa sunuluşundan başlamak üzere bir hafta içinde Yüksek Planlama Kurulu toplanarak bu planı inceler ve bakanlar kuruluna sunar. Bu incelemede kabul edilmiş ve DPT'na verilmiş strateji direktifine uygun-

luğu aranır. (*a. y., Md. 14.*) Daha sonra yasama meclisinin onayına sunulur. Yıllık programlar uzun vadeli planların uygulamaya yansıtılmasının araçlarıdır. Bu programlar aracılığı ile bütçeler ve iş programlarının plana uygunluğu sağlanmaktadır. Yıllık programların hazırlanmasından sorumlu kuruluş DPT'dır. Bu kuruluş, uzun vadeli plana göre hazırladığı yıllık programı YPK (Yüksek Planlama Kuruluna) sunar ve YPK onayladıktan sonra bakanlar kurulunun onayı ile kararname halinde kesinleşir. Yıllık programlar, bütçeler ile iş programlarından önce hazırlanır. Bütçelerle iş programlarının hazırlanmasında Planlama Teşkilâtının yıllık programları ile kabul edilmiş esaslarına uyulur. (*a. y., Md. 15.*) Yani bütçelerin uzun vadeli planların uygulama aracı olan yıllık programlara dayanması yasal bir zorunluluktur. Öte yandan Anayasanın 94'üncü maddesine göre bütçe taslağının en geç 30 Kasım akşamına kadar Yasama Meclisine sunulması da bir başka yasal zorunluluktur.

Yukarda belirtilen yasal zorunluluklara bugüne değin biçim yönünden uyulmuştur. Ancak Dördüncü Planın bu yasal zorunluluklardan kaçırılmak istendiği anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planının yürürlükten kalkış tarihi 31 Aralık 1977'dir. Yani yürürlüğün son bulması için çok kısa bir süre kalmıştır. Strateji Belgesi ise, 28.11.1977 tarihinde yayınlanmış olduğuna göre, plancı teknisyenlerin bu kısa zaman içinde teknik tutarlılığı olan bir plan hazırlamaları da olanaksızdır. Bu nedenle tutarlılığı olmayan bir belgeyi TBMM'ne sunmak zorunda kalmıştır MC.

Birinci Plan Hedef ve Stratejisi 29 Haziran 1961 tarihinde Devlet Planlama Teşkilâtına direktif olarak verilmiş ve bu tarihten itibaren bir yıla yakın bir süre içinde Devlet Planlama Teşkilâtı uzun vadeli plan taslağını hazırlayarak Yüksek Planlama Kuruluna sunmuştur. Plan taslağı Yüksek Planlama Kurulu ve bakanlar kurulunda dört aylık bir süre içinde tartışılmış ve TBMM'ne bu süre sonunda sunulmuştur.

İkinci plan Hedef ve Stratejisi direktif olarak bakanlar kurulunca 17 Ocak 1967 tarihinde DPT'na verilmiştir. DPT, bu direktife göre uzun vadeli planı beş aylık bir süre içinde tamamlamış ve Yüksek Planlama Kuruluna sunmuştur.

Üçüncü Planda bu süre 4 aydır.

Görüldüğü gibi geçmiş üç plan uygulamasında resmî strateji belgesi ile Devlet Planlama Teşkilâtının Uzun Vadeli Plan Taslağını hazırlama süresi bitimi tarihleri arasında bir yıl ile 4 ay arasında değişen, bir teknik tutarlılık sağlamaya olanak veren bir süre bulunmaktadır.

Bu gelişmelerin dışında bir başka ve bugün yasama Meclisini en çok ilgilendiren bir yasa-dışı eyleme daha girilmiştir. Bu da, 1978 yılı bütçesinin yasal dayanaktan yoksun olarak Meclislere sunulmasıdır. Çünkü yukarda da belirtildiği gibi, bütçeler, uzun vadeli planların uygulama aracı olan yıllık programlara dayanmak zorundadır. Bütçelerin, öte yandan, en geç 30 Kasım akşamına kadar yasama Meclislerine sunulması da bir anayasal zorunluluktur. Bu nedenle ister istemez, uzun vadeli planların bu tarihten önce çıkarılmasını zorunlu kılmaktadır. Gerçekten de Birinci Plan, 21 Eylül—21 Kasım 1962 tarihleri arasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde görüşülmüş ve onaylanmıştır. İkinci Plan, Mayıs 1967—3 Temmuz 1967 tarihleri arasında görüşülmüş ve 30 Kasım tarihinden 5 ay önce onaylanmıştır. Üçüncü Plan ise, 26 Ekim 1972 tarihinde TBMM'nce onaylanmıştır. Böylece her üç planın da yıllık programları zamanında hazırlanarak 30 Kasım günü akşamı yıllık programların esaslarına dayanan bütçeleri TBMM'ne sunulma olanağı bulmuştur. 1978 yılı bütçesi, 30 Kasımdan önce Dördüncü Plan çıkartılmadığı için bu anayasal dayanaktan yoksundur ve 2. MC hükümeti birçok alanda yaptığı gibi bu alanda da Anayasayı ve yasaları en azından biçim yönünden çiğnemektedir.

MC hükümeti bu yasa-dışı eylemlerine bir kılıf hazırlamakta ve tutarsız Dördüncü Plan, 1978 Yıllık Programı ve Bütçesini birarada 30 Kasım günü TBMM'ne sunarak "Millet Meclisi uzun bir süredir çalışmıyordu. O nedenle dördüncü planı çıkartamazdı" diyerek sorumluluğu Meclise aktarmak istemektedir.

MECLİSLERDEN ÖNCE IMF'YE SUNULAN PROGRAM VE BÜTÇE, IMF VE TUSİAD ÖNERİLERİNE UYMAKTADIR

Yasa ve plan geleneklerine göre sakat olan 1978 yılı program ve bütçesinin içeriğini incelediğimizde önemli so-

runlar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, 1978 yılı programında ulusal gelirin yıllık artış hızının 1977 yılı için düşük gösterilmesidir. Gerçek plan hedefi olarak %3,7 oranında artması istenilen tarımsal katma değerin 1976 yılında %7,5 üzerinde gerçekleşmesine karşın, 1977 yılında bu oran %0,1 olmuştur. Sanayi sektörü için de durum aynıdır. Plan hedefi %11,2 ortalama yıllık artış hızı öngörmektedir. Bu hedefin 1976 yılındaki gerçekleşme düzeyi %10,3'tür. Yani plan hedefinin altında kalmıştır. 1977 yılındaki gerçekleşme ise %3,0'dır. Hizmet sektörlerinde de plan hedefinin ilk kez altında kalındığı görülmektedir. Plan hedefi ortalama yıllık %7,7 bir hız öngörmekte, ancak gerçekleşme 1976 yılında %8,6 ve 1977 yılında da %6,5'tur. Böylece ulusal gelirdeki yıllık artış hızı %5,0 olmuş gibi gösterilmektedir. Bu hesaplama yapılırken 1977 yılında madencilik ve enerji sektörlerindeki büyüme hızı yüksek tutulmuştur. Örneğin 1976 yılında %7,0'lık bir büyümeye karşın, bu büyüme, 1977 yılında %45 gösterilmektedir. Enerji kesiminde de durum aynıdır. 1977 yılındaki büyüme %27 olarak gösterilmektedir. Bu büyüme yapay olarak gösterilmekte, sanayi yatırımlarındaki gerilemelerin gerekçesi olarak bu iki sektördeki büyüme ileri sürülmektedir. Oysa plan hedefi bu iki sektör için şudur: enerji sektörü %13,5, madencilik %13,4 artacaktır. 1976 yılında madencilik plan hedefinin altında kalarak %7,0'lık bir büyüme göstermiş; enerji sektörü ise plan hedefini aşmış ve %18,4'lük bir büyüme kaydetmiştir. 1977 yılında özellikle dış dengesizliğin ve onun doğurduğu iç dengesizliklerin biraraya gelmesi, siyasal istikrarsızlık ve 1977 yılı istikrar önlemleri, madencilik ve enerji sektörlerinde bu denli büyümeleri pek haklı çıkaracak gerekçeleri oluşturamamaktadır. Bu nedenle 1977 yılında Devlet İstatistik Enstitüsünce verilen GSMH gerçekleşme rakamlarının gerçeği tam yansıtmadığını belirtmek gerekir. Kaldı ki, bu gelişmelere göre bile 1977 yılında GSMH artış hızı %5,0 olarak hesaplanabiliyor. Yani plan hedefinin 2,9 puvan gerisindedir. 1977 yılı için gerçekleşme tahmini olarak ileri sürülen bu gelişmeleri haklı kılacak ekonomik olaylar olmadığına göre, programda ileri sürülen %5,0'lık kalkınma hızının çok düşük düzeyde, hatta nüfus artışı hızını bile karşılayamayacak bir düzeyde gerçek-

leştiğini benimsemek yanlış olmayacaktır. Kısacası, 1977 yılında ekonomimizde bir üretim artışı (parasal düzeyde) olmamış, üretim giderek gerilemiştir. Bu gerçeği 1977 yılı programı ne kadar saklamaya çalışırsa çalışsın, çıplak gözle bile sözkonusu gerileme izlenebilmektedir. Çünkü enerji sektöründeki gelişmenin plan hedeflerini aştığı ileri sürülen 1977 yılında Türkiye'nin en büyük enerji sıkıntısı içinde olduğuna tanık olmayan kimse kalmadı. Geniş ölçüde hatta yüzde yüze yakın dışa bağımlı olan enerji sektörü yatırımlarının 1977 yılındaki darboğazlar nedeniyle gerçekleşmeleri çok düşük düzeylerdedir. Bu nedenlerle 1978 yılında büyüme hızının %5,5 oranında olacağı belirtilmiş, ancak bu, kamuoyundan saklanarak kalkınma hızını programdan çıkarmışlardır.

1978 yılı programında ilk bakışta göze çarpan ikinci önemli nokta da ekonominin bir daralma çemberi içine alınmış olmasıdır. Bu durumu kanıtlayan sayılar şöyle (1977 fiyatları ile milyon TL):

Yatırımlar	1977	1978	Artış yüzdeleri
Toplam yatırımlar	206.238	208.000	0,9
Sabit Sermaye Yat.	196.489	208.000	5,9
Özel	90.101	90.000	— 0,1
Kamu	106.397	118.000	10,9
Kamu tüketimi	111.000	123.000	10,8
Özel tüketim	549.962	558.438	1,5
Toplam tüketim	660.962	681.438	3,1
Dış açık	49.800	25.170	—49,5
Özel yatırım	93.201	90.000	— 3,4

1977 yılı programında genel denge tablosunda yer alan bu rakamlara göre, yatırımlarda hemen hemen bir artış öngörülmemektedir. 1977 fiyatları ile toplam yatırımlardaki artış %0,9'dur. Yani yatırımlar 1977 yılı düzeyinde tutulmuştur. Önümüzdeki yılın ve özellikle devam eden yatırımların 1977 yılından geri kalan kesimlerinin fiyat artışlarını dikkate alacak olursak, 1978 yılında yalnızca devam eden

yatırımların fiyat artışlarını bile karşılamayacak bir yatırım hacmi ile karşılaşılmaktadır. Başka bir anlatımla 1978 yılı yatırım hacmi devam eden yatırım projelerinin gereksinmelerine yanıt vermemektedir. Bu durumu kanıtlayan başka bir gösterge de, proje bazında yatırımların incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Gerçekten önemli stratejik sektörlerin dışında yeni yatırım projelerine 1978 yılında yer verilmemiştir. Özellikle sosyal yatırımlarda (eğitim, sağlık, konut) 1977 yılına göre 1977 fiyatları ile bir kısıntı görülmektedir. Gerçekten eğitim yatırımları 2,5 milyara yakın ve konut yatırımları da (devlet kesimi) 1 milyarı aşkın bir düzeyde 1977 yılına göre düşük pay almıştır.

Özel sektörün hemen hemen hiç yatırım artışı yapmayacağı öngörülmektedir. Hatta özel sektörde sabit sermaye yatırımlarında geçen yıla göre %—0,1'lik bir düşme olacağı varsayılmıştır. Kamu kesimindeki yatırım artışı (%10,9) yapay bir artıştır. Özellikle bu artışın 10 milyarı 2. MC hükümeti MSP kanadının projesiz yatırımları için ayrılmış ve bu nedenle gerçekleşmesi olanak dışı görülen bir yapay yatırım artışı bu tür eklemelerle ortaya çıkmıştır.

Bu görünüşe göre yatırım faaliyetleri geniş ölçüde daraltılmakta ve özellikle ekonominin dış kaynak gereksinimi yarı yarıya azaltılmaktadır (% —49,5). Bu durumun en önemli sonucu geniş ölçüde dışa bağımlı ekonomik faaliyetlerin bir dar boğaz içine girmesidir. Başka bir anlatımla yapım sanayiinde atıl kapasiteler, işsizlik ve üretim kayıpları öneriliyor demektir. Altyapı yatırımları ve aramal sanayilerinde de aynı daralma ve bunun sonucu bir işsizlik beklenmektedir. Çünkü dış kaynak gereğinin (ki karşılanmaması halinde ekonomi çalışmaz bir duruma girecektir) yaklaşık yarısı geçmiş borçlar ve petrole yapılacak ödemelerden oluşmaktadır. İçinde bulunulan döviz dar boğazı içinde ekonominin gereksinim duyduğu ve yüzde —49,5 oranında düşürülmüş bulunan bu dış kaynağın bulunması hemen hemen olanaksız görülmektedir. Bu nedenle yatırım ve üretim faaliyetlerinde bu açıdan geniş bir duraklama, koşullar değişmediği takdirde, beklenmek durumundadır.

Bu önemli sorun yanında geniş emekçi kitlelerin refahını ilgilendiren tüketim düzeyindeki gelişmelerin ise çok

sınırlı tutulduğu görülmektedir. Özel tüketim harcamaları ancak yüzde +1,5 düzeyinde artırılmaktadır. Bu düzeydeki tüketim artışı, nüfusu her yıl %2,5 oranında artan Türkiye'de, artan nüfusun gereksinimini bile karşılamayacağını belirlemektedir. Bu tutumla MC hükümetleri, özellikle, geniş emekçi ve sabit gelirli kitlelerin kemerlerinin sıkılmasını ve son yedi yılın "mirasyedi tutumlarının ve zengini zengin etme çabalarının" faturalarını emekçi sınıflara yüklemek istemektedirler.

Bütçe ve programın bir başka önemli ve günümüz olayları ile ilgili özelliği de, dış finans merkezleri ve onların işbirlikçisi sermaye sınıfının önerilerine göre yapılmış olmasıdır. Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneğinin 10 Ekim 1977 tarihinde yayınladığı "1978 Ara Programı Hedef ve Dengeleri Üzerinde Görüş ve Öneriler" başlıklı raporunda üç almaşıklı öneriler seti içinde, ikinci almaşık, büyük bir yakınlıkla 1978 bütçe ve programının dengeleri ile tutarlılık içindedir. Gerçekten TUSİAD, GSMH'nın 1978 yılında 872 milyar, vergi gelirlerinin 225 milyar, sabit sermaye yatırımlarının 212 milyar, toplam tüketiminin 697 milyar, dış açığın 39 milyar olmasını istemektedir. Program ve bütçede bu sayılar şöyle: GSMH 864 milyar, vergi gelirleri 225 milyar, sabit sermaye yatırımları 212 milyar, toplam tüketim 681 milyar, dış açık 25 milyar. Kaldı ki IMF de, bu iki dengeye yakın, biraz daha ekonomiyi daraltıcı bir öneri ile gelmiştir. Kalkınma hızının düşük tutulması, yatırımların düşürülmesi, talebin kısılması ve ödemeler dengesinin büyük açıklar vermeyecek düzeyde ayarlanması ve ücret gelirlerinin baskı altına alınması onların öneriler setini oluşturmuştur. IMF bu öneriler seti yanında bir de siyasal iktidarın niteliğinin değişmesini önermektedir. IMF bu öneriyi, MC hükümetinin onun (IMF) sayısal önerilerine uygun bir bütçe hazırlamasına karşı, Türkiye için gerekli kredi kaynaklarının finans merkezlerinden gelmesini sağlayacak ilk ödemeyi hâlâ yapmamakla ortaya koymaktadır. IMF, İkinci MC hümetinin sermayenin iç çelişkilerini yansıtan yamalı bohça yapısına güvenmediğini, istenilen kaynağı Türkiye'ye vermemekle kanıtlamaktadır.

Onun istediği, kendisine bağımlı işbirlikçi sermayenin

temsilciliğini yapabilecek, batı kaynaklarının emeğimizin üzerinden yeni artı-değerleri kendilerine aktaracak bir sanayileşme politikasını gerçekleştirecek bir siyasal iktidarın Türkiye'de oluşturulmasıdır. Başka bir anlatımla, emperyalist finans merkezleri, bu dünyanın kâr edilebilirlik alanı içinden Türkiye'yi çıkarmayacak, Türkiye'nin henüz doymamış iç pazarı içinde kendilerinin kâr edebilirliğini maksimum düzeye çıkartabilecek bir siyasal iktidar oluşturmak eğilimindedir. Ancak ne var ki, bu isteği gerçekleştirmek için mevcut engeller temizlenemediğinden beklemeyi yeğlemektedirler. Beklerlerken de boş durmamakta, bugüne değin yerli işbirlikçi sermaye ile birlikte desteklediği siyasal partiye bir yandan sırt çevirirken öte yandan geniş halk kitlelerinin, işçinin, köylünün ve küçük üretici emekçi kitlelerin desteklediği, ama salt iktidara getiremediği CHP'ni de kendi biçimine uydurmaya çalışmakta ve açıktan açığa kendi istekleri doğrultusunda işleyecek yeni bir siyasal parti mevzilenmesinin önkoşullarını yaratmaktadır. Bu mevzilenmenin önkoşulları bir yandan "eski şekilleri" AP içindeki yeni unsurları CHP ile bütünleştirmek ya da onların dış desteklerini alarak CHP'yi iktidara getirmek biçiminde bugünlerde gündemdedir. Gündemde olan bir başka konu da 2. MC hükümetinin başının bu gelişmeleri farkedip sandalyesinden kıpırdamaması ve "226'yı bulun düşürün" teraneleri arasında emperyalist dünyaya açık faşizmi önermesidir. Emperyalist dünya için o ya da bu biçimdeki çözüm yolu çok önemli olmasa gerek. Ancak o da bu sorunu gürültüsüzce çözmek eğiliminde gözükmektedir. Çünkü amacının gerçekleşmesi için iki farklı eğilimin mevcut olduğunu görüyor. Bir yanda temsil ettiği kitle tabanının istemleri dışında yalnızca iktidara gelmek eğiliminde ve iktidara geldiğinde temsil ettiği kitle tabanı için ne yapacağını bilemeyen bir parti ile bu partiyi desteklemeye hazır yeni biçimler belirginleşmiş durumdadır. AP'den ayrılan 11 milletvekilinin böyle bir ortam oluşuncaya değin saklı kalması bu önkoşulların hazırlanması için gerekliydi. Bugün bu yeni biçimler iki büyük partinin işbaşına gelmesi ve açıkça AP içindeki eski biçimlerin temizlenmesini istediklerini verdikleri deklarasyonla kamuoyuna duyurmaktadır.

Emperyalist dünya ve yerli işbirlikçilerinin gözden kaçırdıkları ya da şimdilik görmekten kaçındıkları CHP'nin kitle tabanıdır. Çünkü yeni mevzilenme bu kitle tabanına ne getirecektir? Başka bir anlatımla CHP-AP bütünleşmesi, iç ya da dış destekli yamalı hükümetler ya da bu yamaların desteği ile iktidara gelecek CHP hükümetleri emperyalist dünyanın sözcülüğünü yapan IMF, Dünya Bankası ve konsorsiyum gibi finans ajanlarının masasına oturmayacak mı? Bu masaların verecekleri reçetelere uygun bir ekonomik, malî ve siyasal bir politika gütmeyecekler mi? Ya da bu merkezler istedikleri bir hükümet kurulduğu için farklı reçeteler mi önerecekler? Bu sorulara olumlu yanıt vermek güç görülmektedir. Güç olmayan, bu dünya ile işbirliği sürdüğünce işçi sınıfı ve geniş emekçi kitlelerini yeni yeni yükler ve ekonomik bunalımların beklediğini söylemektir.

Bu tür bir sonuç ister istemez yeni bir kitle tabanının doğmasına, oylarının karşılığını bulamayan işçilerin, köylülerin, küçük üreticilerin yeni tercihleri en kısa bir süre içinde yapmalarına yolaçacaktır. Sorun bu potansiyelin gerçek sol bir siyasal güç haline dönüşebilmesidir. O zaman gerçek plan ve uygulama planlarının yapımı gündeme gelecektir.

SEYHAN ERDOĞDU

EV KİRASI VE ARSA RANTI ÜZERİNE

SON zamanlarda, özellikle büyük kentlerde konut kiralarının artması olgusunun yanısıra, basının, radyo ve televizyonun tüm siyasî partilerin ve meslek kuruluşlarının konut sorunu ile artan bir ölçüde ilgilendiğini gözlemledik. Türkiye'de yığınların daha nice dertleri varken konut sorununun böyle birdenbire ön plana getirilmesinin üç ana nedeni vardır.

Birincisi, konut sorununun, yalnızca işçi yığınlarını değil, geniş kent küçük-burjuvazisi yığınlarını ve hatta orta burjuvazinin bir kesimini de etkileyen bir sorun olmasıdır. 1935'te Türkiye nüfusunun %16,6'sını oluşturan kentli nüfus oranı 1976'da %46,3'ü bulmuştur. 1975'teki kentli nüfusu, yaklaşık olarak 1935'in toplam nüfusuna eşittir. 1976'da 17.830.000 olan kentli nüfusun, 1977'de 20 milyon kişi dolayında olacağı, genel nüfus içindeki oranının ise %47'ye

çıkacağı tahmin edilmektedir. İşte bu kentleşme kendini en yoğun olarak büyük kentlerde ortaya koymakta, ve konut sorunu büyük kentlere göçeden emekçi yığınların omuzuna binmektedir. Türkiye'deki toplam gecekonduların %29,9'u Ankara'da, %19,4'ü İstanbul'da, %11,6'sı İzmir'de, %5,8'i Adana'da, %4,2'si Bursa'da bulunmakta, ancak %29,1'i diğer 62 ilde yer almaktadır. Gecekondu sorununun yanısıra, ev ve apartman tipi konut açığı ve dolayısıyla kira artışı gene bu büyük kentlerde kendini hissettirmektedir. Sanayileşmenin merkezleri haline gelen bu kentlerde küçük esnaf—zanaatkâr—satıcı vb. sayısındaki artışın yanısıra, öğrenci, bürokrat, serbest meslek sahibi vb. sayısındaki artış da konut sorununu yoğunlaştıran bir etken olmuştur.

Konut üretimi devamlı olarak ihtiyacın gerisinde kalmış, üretim açığı 1974'te rekor düzeye ulaşmış ve daha sonra gecekondu yapımı ve kaçak inşaatın hızlanmasıyla bir ölçüde azalmıştır. Konut açığı, yıllara göre şöyledir: 1973: 18.282, 1974: 70.158, 1975: 56.800, 1976: 46.990, 1977: 40.279. Yani 1977'de Türkiye'de, resmî rakamlara göre 40.279 aile konutsuzdur. Kuşkusuz, bu resmî rakamların, konut sayılamayacak nitelikte de olsa, içinde oturulan yüzbinlerce barınağı konuttan saydığını da unutmamak gerekir.

Kuşkusuz, bu konut açığı, konut kiralarında hızlı bir artışı da beraberinde getirmiştir. İnşaatı biten yapıların sayıları, yüzölçümleri ve değerlerini gösteren aşağıdaki rakamlara bir gözatalım:

	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Konut Sayısı	35.299	35.458	58.136	64.162	54.849	59.134
Yüzölçümü (m^2)	6.504.497	6.661.513	15.918.627	18.302.115	15.872.482	18.195.973
Değeri (1.000 TL)	2.380.688	2.676.375	7.170.714	9.665.563	11.412.498	17.819.026

Kaynak: *İktisadî Rapor, 1977*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Borsaları Birliği, s. 281.

Görüldüğü gibi 1970-1975 tarihleri arasında, konut sayısı %67,5, yüzölçümü %179 oranında, değeri ise %518 oranında artmıştır. Bu bize hem giderek daha geniş, daha lüks, hem de daha pahalı konutlar yapıldığını açıkça göstermektedir. Bir başka örnek daha verelim.

İnşaat sektörünün genel toplamının değer olarak %66'sını konut üretimi oluşturur. 1975 yılında toplam bina sayısında %0,6, yüzölçümünde %15, değerde ise %56'lık bir artış kaydedilmiştir. Arsa rantları, ve inşaat maliyetlerindeki artışlardan kaynaklanan bu değer artışı tüketicilere, kiracılara aktarılınca kentlerde konut kiralarında, özellikle apartman konut kiralarında astronomik artışlar ortaya çıkmıştır. Nüfus artışının, köyden kente göçün yarattığı artan konut talebine, bir de enflasyonist ekonominin kamçıladığı arsa rantları ve ev kiraları artışı da eklenince, işçi yığınlarının yıllardır süren konut yokluğu ve yetersizliği sorununa bir yenisi daha eklenmiş ve kent küçük-burjuvazisinin çeşitli kesimleri, mevcut gelirleriyle, alışageldikleri tüketim kalıplarını değiştirmeden konut gereksinmelerini karşılamakta, yani apartman katlarının kirasını ödemekte zorluk çekmeye başlamışlardır. Böylece yıllardan beri büyük kentlerde, işçiler, küçük-burjuvazinin hayal bile edemeyeceği bir konut sorunu ile karşı karşıya oldukları halde, susuz, elektriksiz, çoğu tuvaletsiz, yolsuz, bir göz bir ara derme çatma barınaklarında yaşadıkları, kent hizmetlerinden paylarını alamadıkları halde, gecekondu ağalarının, arsa spekülatörlerinin elinde son kuruşlarına kadar soyuldukları halde, ve çoğu bu bir göz bir arayı bile zorla kiralayabildikleri, kaçak gecekondu yapanların ise evlerinin sık sık başlarına yıkıldığı bir dönemde, bunu işçi sınıfının kaderi gibi gören küçük-burjuva ve burjuva basın susarken, "apartman katı kiralarının yüksek fiyatları" şeklinde karşılaştıkları konut sorunu kendilerini de etkilemeye başlayınca, diğer toplumsal sorunlarda göstermedikleri bir hassasiyetle konunun üstüne eğilmişlerdir. Tüm burjuva basında uzun araştırmalar çıkmış, radyo ve televizyon özel programlarla, kiracıların apartman sahiplerinin elinden çektiğini dile getirmişlerdir. Ve bütün bu burjuva kampanyanın sonunda da, beklenilebileceği gibi hiç bir şey olmamış, ekonomik yasaların işleyişini yasal önlemlerle tersine çevirmeyi hayalleyen sabit gelirli küçük-burjuvazi, Demirel'in verdiği 1.000'er liraları alarak şimdilik susturulmuş, kent küçük-burjuvazisinin diğer kesimleri ve burjuvazi de, sattığı maldaki belli bir fiyat artışı ile "konut sorunlarını" çözme yoluna gitmişlerdir ve

gideceklerdir. Böylece bu burjuva hassasiyeti, yerini, işçilerin insanca barınma olanaklarından yoksunluğu ve hatta, zaman zaman ellerinden başlarını soktukları bu gecekonduların bile alınması şeklindeki konut sorunu karşısında, geleneksel suskunluğa terketmiştir.

Konut sorununa burjuvazinin gösterdiği ilginin *ikinci* nedeni de, bu sorunun sınıfsal temelden kaydırılmaya ve hedefin şaşırtılmasına uygunluğudur. Bilindiği gibi bir kira sözleşmesinde iki taraf sözkonusudur, ev sahibi ve kiracı. Ev sahibi evin mülkiyetine sahiptir, kiracı ise mülkiyeti ev sahibine ait olan bu malı kullanmak için, belli bir para, kira öder. İlk bakışta gitgide yükselen ev kiralarının sorumlusu ev sahipleriymiş gibi görünür; kötü kalpli ve insafsız olduklarından, hem de sanki sözleşmişler gibi hepbirden kiraları yükseltmekte, kiracıları sömürmekte ve onları aldatmaktadırlar. Bu durumda mağdur olan kiracı, düşman ise ev sahibi gibi görünmektedir. Bu görünüm ev sahibini sömüren, kiracıyı ise sömürülen durumuna sokmaktadır. Burjuva basın bu aldatmacayı beslerken, kiracılar, ev sahiplerine karşı kiracılar örgütü kuracak kadar yollarını şaşırmışlardır. Çaresiz kalan düşük gelirli yurttaşlardan ev sahibini öldürenler, burjuva basına sansasyon konusu olmaktan öteye gitmemişlerdir. Ve burjuvazi, böylece geniş küçük-burjuva yığınları ilgilendiren bir konuda, "ev sahiplerine" karşı öfkeli bir kampanya açtırma imkânı bulabilmiştir. MHP'nin bu konuda ivedi ve yasal önlemler alınmasını önermesinin kökeni de burada yatmaktadır. MHP'li milletvekillerince hazırlanan kanun teklifinde, ev sahiplerinin kiraları artırmalarını önleyecek yasalarla konut sorunu halledilmek istenmektedir. Toplumu ekonomik yasaların değil de hukuk yasalarının yönlendirdiği bir organizma gibi sunmaya çalışan kafalar, fiyat artışlarını zabıta yöntemleriyle önlemeyi önerirken, kira artışlarını da kira yasaları ile önlemeyi önereceklerdir. Bu hedef şaşırtmanın ne denli etkili olduğuna ve yığınlarda olduğu gibi, sol çevrelerde de yanlış çözüm önerilerine yol açtığına bir başka örnek de, bir devrimci kuruluşun, dergisinde "kiralar dondurulmalıdır" manşeti atabilecek kadar marksist ekonomi politikadan uzaklaşıp, "yasal hareket noktasına" kayabilmesidir. Aslında kapitalist ekonomi ku-

ralları içinde kiraların ve diğer malların fiyatlarının artışına çözüm aramak, sömürüyü alış-verişte ve fiyatlarda aramak gibi bir temel hatadan doğmaktadır. Oysa bir ev kiralanması durumunda yüzyüze gelenler ev sahibi —ve— kiracı iseler de, aralarındaki ilişki bir sömürü ilişkisi değil, bir alış-verıştir. Bu alış-veriş sırasında kiracı, ev sahibine, aldığı bir malın, yani evin belli bir süre kullanımının karşılığı olarak bir miktar para ödemeyi taahhüt eder; eğer bu ödeyeceği para, aldığı malın değerinden fazla ise, ev sahibi, kiracıyı dolandırmış, mevcut talep fazlalığı, konut darlığı, spekülasyon koşullarından yararlanarak, onu aldatmış olmaktadır. Ancak mevcut kapitalist ekonomi koşullarında, işçinin ücret olarak emek-gücünün değerini aldığını varsayarsak, bu aldatmanın ancak belli bir yere kadar süreceğini, ve bu yüksek kiralar bir kere yerleşince, işçinin, bunu mutlaka daha yüksek bir ücretle karşılamak zorunda olduğunu görürüz. Bu kira aldatmacası ile yalnızca işçi değil küçük-burjuva ya da burjuva, kiracı konumundaki herkes karşılaşmaktadır. Bütün bu sınıflar da bu konumda bir sömürü ile değil bir aldatmaca ile karşı karşıyadırlar. Ancak işçi sınıfı bu dalavereyi kısa vadede ücretlerinden öderlerken, yani emek-gücünün değeri karşılığı aldıklarından pay verirlerken, diğer kesimler, artı-değerden aldıkları paydan bir bölümünü ev sahibine bırakırlar. Bu arada ev sahibinin de pekâlâ bir işçi ya da emekçi olabileceğini belirtelim. Uzun vadede ise gerek işçi gerek diğer sınıflardan, tüm kiracılar, ev sahiplerinin bu "ortalama aldatmacasına" kendilerini uydurmak, ücretlerinde ya da gelirlerinde bunu dengeleyecek bir artış sağlamak, ya da artı-değerden aldıkları payın bir bölümünün ev sahiplerine gitmesine gözyummak zorundadırlar. Ayrıca belirtmek gerekir ki, son ayların kira yakınmalarında esas ağırlık, apartman konut kiralarına verilmiş, işçilerin yoğunlaştığı gecekonduların kiralarından ve darlığından pek az söz edilmiştir. Yani küçük-burjuvazi ve orta burjuvazi işçilerle ortaklaşa yüklendiği bir sorunun kampanyasını yaparken bile işi yalnızca kendi açısından almış ve konut sorunundan tüm diğer sınıflardan daha çok etkilenen işçi sınıfının "sırtına binen bu küçük kötülük", küçük-burjuvazinin apartman kiraları konusundaki şamatası arasında kaybolup

gitmiştir. Böylece konut sorununda hedef iki yönlü şaşırtılmış, bir yandan ev sahibi-kiracı ilişkisi, patron-işçi ilişkisi gibi sunulurken, öte yandan da konut sorunu bir küçük-burjuva sorunu gibi sunulmuştur.

Konut sorununun bu sansasyonel sergilenmesinin *üçüncü* nedeni, konut yatırımının ve daha çok da konut yatırımı adı altında sürdürülen arsa spekülasyonunun, çok kârlı alanlardan biri olması ve burjuvazinin her alanda olduğu gibi burada da karşılaştığı kredi sorununu çözmek için bir ortam yaratma çabasıdır. 1973-1976 yılları arasında, konut yatırımları toplam yatırımların ortalama %17,4'ünü oluşturmuştur (1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Yılları Programları). Bu yatırımlarda özel sektörün payı ise şöyledir: 1973: %95,9, 1974: %95,6, 1975: %92,8, 1976: %93,1. Konut yatırımı, bu niteliğiyle, özel sektör için, imalât sanayiinin tümü kadar önem taşımaktadır. Karşılaştırmalı rakamlar bunu açıkça ortaya koyacaktır. 1973-1976 yıllarında imalât ve konut alanlarında özel kesimce gerçekleştirilen sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımı şöyledir (cari fiyatlarla, milyon TL):

	1973	1974	1975	1976
İmalât	9.600	14.447	17.235	19.300
Konut	9.360	11.622	17.800	22.400

Kaynak: 1975, 1976, 1977 Yılı Programları.

İşte özel sektör için bu kadar önemli olan konut alanında devlet desteğinin sağlanması, kredilerin artırılması ve tekelleşmeye engel olan küçük arsa mülkiyetinin ve ufak müteahhit firmaların elimine edilmesi için, büyük girişimciler, konut holdingleri kurabilmek ve böylece spekülatif kazancın bol olduğu arsa alım-satımını da kontrol altında tutmak amacıyla, halkın konut gereksinmesini bir paravana olarak kullanmışlar ve bu kampanyaya onlar da katılmışlardır. Aslında ise burjuvazinin işçilerin konut sorunu ile ilgisi, gecekonduların "en pahalı yapım" olmasından ve kent gelişmesini engellemesinden yakınmakla kalmaktadır. Onlara göre çözüm, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği 1977 İktisadî Raporunda belirtildiği gibi

(s. 280) "sağlam ve sağlıklı bir kredi politikasında" aranmalıdır. Bunun aracılığını da 1975 yılında kurulmuş olan "Konut Kredilerini Düzenleme ve Koordinasyon Kurulu" yapmalıdır. Böylece Türkiye gibi genel olarak merkezî bir ekşen etrafında büyüyen kentleşme yapısına sahip bir ülkede, küçük sermayelerle dahi spekülasyon yapılması olanağından yararlanan küçük sermaye sahiplerinin ve küçük müteahhitlerin karşısına, Arsa Ofisinin, uluslararası kuruluşların, Merkez Bankasının, özel bankaların kredi desteğini almış, hatta, Bağ-Kur, Sosyal Sigortalar Kurumu, Emlâk Kredi Bankasının "200.000 liralık ev kredisi"ni kendisine aktarabilen büyük inşaat şirketleri, "halkın konut ihtiyacını toplu konutlarla karşılamak" perdesi altında, konut tekelleri olarak dikilebileceklerdir. Bu konut tekellerinde, inşaat malzemesi üreten firmaların da ortak olduğu ve olacağı hesaba katılınca, büyük kentlerde, özellikle kentlerin çevrelerinde nasıl bir arsa tekeli ve spekülasyonu gelişeceğini düşünebiliriz.

Bu kısa açıklamadan sonra, ev kirasının ve arsa rantının ne olduğunun incelenmesine geçebiliriz. Kanımızca konut sorununun sağlıklı bir açıklamasının yapılabilmesi ve çözüm önerilebilmesi için, daha doğrusu Türkiye'nin bugünkü koşullarında genel bir çözüm getirilemeyeceğinin, olsa olsa devrimci yerel yönetimlerin kararlı çabasıyla, son derece sınırlı bir kesimi hedef alan, mevzi önlemlerin alınabileceğinin anlaşılması için ve burjuvazinin konut sorunu yaygarasının temelsizliğinin ortaya konabilmesi için bu gereklidir.

EV KİRASI

Ev sahibi ile kiracı arasındaki alış-verişin nasıl bir alış-veriş olduğunu ve ev kiralarındaki artışın nereden kaynaklanabileceğini görmek için kiranın öğelerine bakalım. Günlük dilde kira, daha çok ev kirası olarak anlaşılmakta ve konut kirası ile esas kira, yani toprak kirası birbirinden çok farklı olduğu halde, kira sözcüğü ev kirası anlamına kullanılmaktadır. Marksist yazından Türkçeye yapılan çevirilerde bu ayrılığı belirlemek için, toprak kirasına rant (*rent*)

denilmiş, ev kiralarına ise kira (*house rent*) denilmiştir. Biz de bu zorunlu ayrımı sürdüreceğiz ve rant sözcüğünü toprak kirası, kira sözcüğünü ev kirası için kullanacağız. Ayrıca ülkemizde çoğu kez ev sahibi ile arsa sahibi aynı kişi olduklarından ev sahibi diye söz ettiğimiz kişinin arsa rantını alan kişi olduğunu da varsayacağız.

Ev sahibi ile kiracı arasındaki alış-veriş, tüm metaların değişimi gibi bir değişimdir. Evin sahibi evin bir süre için kullanımını, ya da aynı şey demek olan, evin bir kısmını kiracıya satmakta, ve karşılığında bu evin değişim-değerini gerçekleştirmektedir, yani kira almaktadır. Ev sahibi, evin kullanım-değerinden vazgeçmekte ve değişim-değerini almaktadır. Kiralama olayı aslında bir meta alış-verişidir. Ama kullanım-değerinin ancak bir bölümünün satıldığı, değişim-değerinin ancak tedricen gerçekleştirildiği bir alış-veriş. O halde evin parça parça satışı sırasında ödenen fiyatın, yani kiranın öğeleri, herhangi bir metaın fiyatında varolan öğeleri içerecektir. Yani kiranın birinci özelliği evin toplam satış fiyatının aylık taksit fiyatı olmasıdır. Her meta gibi evin satış fiyatı da şu öğelerden oluşur:

Satış fiyatı = evin yapımı için kullanılan hammaddeler + evin yapımında kullanılan makinelerin yıpranma payı + değişen sermaye değeri, yani yapı işçilerinin ücretleri + ortalama kâr.

Demek ki, kiranın bir bölümü evin yapımına yatırılan (değişmeyen ve değişen) sermayenin ve bu sermaye üzerinden elde edilmesi gereken ortalama kârın aylık taksitidir. Yani ev kullanılmaz hale gelinceye, eskiyip yokoluncaya kadar ödenecek toplam kira içinde bir bölüm, evin satış fiyatını, yani evin maliyeti + ortalama kârı karşılamalıdır. Görüldüğü gibi ev sahibine kiracının verdiği kiranın bu bölümü, ev sahibi ile kiracı arasında bir sömürü ilişkisini yansıtmaz. Burada sömürülmüş olanlar evin yapımında çalışan ve artı-değer üreten yapı işçileridir. Eğer ev sahibinin malını satarken gerçekleştirdiği bu ortalama kâr, artı-değerden fazla ise, bu fazlalık, kiracıların cebinden değil, daha düşük organik sermaye bileşimine sahip sanayi dallarında çalışan işçilerin yarattığı artı-değerden aktarmadır.

Aylık ev kirasının içerdiği ikinci öğe, ev kullanılmaz ha-

le gelinceye dek yapılacak bakım ve onarım masraflarının aylık taksitidir. Burada sözü edilen bakım ve onarım, yakıt, sıcak su parası, kapıcı vb. gibi, bazı konutlarda kira ile birlikte alınan masraflar değildir. Tahlilimizi etkilemeyeceğinden ve bir kural olarak her zaman, her yerde kiraya dahil edilmediklerinden bunları kira dışında sayıyoruz. Bizim sözünü ettiğimiz, yapının tüm ömrü boyunca görmesi gereken bakım ve onarımdır. Bu bakım ve onarımın üretilmesi süreci de tıpkı diğer metaların üretilmesi süreci gibidir. Ev sahibi ister kendi işçi tutup çalıştırsın, ister bu hizmeti bir başka kapitalistten satın alsın, bu bakım ve onarım işi için de, malzeme, makine ve işçi kullanmak gerekecektir. Bu yüzden onarım-bakım maliyetini ve bu maliyet üzerinden ortalama kârı da, bir önceki paragrafta verdiğimiz evin satış fiyatının bir parçası olarak düşünebiliriz. Ya da bu satış değerine zaman içinde yapılan bir ekleme sayabiliriz.

Bakım-onarımın satış fiyatı = bakım-onarım için kullanılan malzeme + kullanılan makinelerin yıpranma payı + çalıştırılan işçilerin ücretleri + ortalama kârdır.

O halde kiracı, ev sahibine, evin bakım-onarım masraflarının aylık taksitini de kiranın bir parçası olarak öder. Burada da sömürülen, bakım-onarım işinde ev sahibi ya da bir başka kapitalist tarafından çalıştırılan işçilerdir.

Üçüncü olarak kira, ev kullanılmaz hale gelinceye kadar ev sahibinin karşılaştığı ödenmemiş borç ve kiraların ve evin boş kaldığı ayların kirasının aylık taksitini de kapsar. Kuşkusuz ev boş durduğu ya da kirası ödenmediği zamanlarda da eskimektedir ve onarım görmektedir. Ev sahibi malını bir bütün olarak satsaydı, bu kirası alınmamış dönemlerde satması gereken kullanım-değerini de satmış ve değişim-değerini almış olacaktı. Dolayısıyla ev sahibi evin boş durduğu ya da kira getirmediği dönemlere ait kirasını, kendi satış fiyatından düşmek yerine, tüketiciye aktaracak ve dolayısıyla kiracı, dayanıklı bir tüketim malını parça parça alabilme olanağının karşılığında, bir başka tüketicinin ödemesi gereken bir miktarı da aylık taksit olarak ödemek zorunda kalacaktır.

Kiranın dördüncü öğesi de, yapı sermayesinin faizidir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kiraya verilen bir ev, insanın bir gereksinmesini, barınma gereksinmesini karşılayan bir metadır. Bütün metalar belli bir gereksinmeyi karşılarlar, bu niteliklerine kullanım-değeri denir ve, metaların satışı, mal sahibinin kullanım-değerini verip, karşılığında o malın pazar değerini alması demektir. Bazı metalar dayanıklıdır, yani tüketilmeleri diğer metalara oranla daha uzun sürer. Örneğin traktör, örneğin ev. Bu gibi metaların kullanım-değerini, parça parça ve her kez belli bir süre için satmak olanağı vardır. Bu parça parça satış sonunda değişim-değerinin tümü karşılanır. İşte bu dayanıklı metaın kullanım-değerinin parça parça, belli süreler için satılması işlemine, onu kiralamak denir. Ev sahibinin evini kiraya vermesi de aslında böyle bir satış işlemidir.

Ancak bu kiralama işlemi, diğer tüketim süresi kısa olan ve kullanım-değeri tümüyle devredilen metalarda olduğundan farklı bir durum yaratır. Eğer ev sahibi, evi kiraya vermek yerine tümünü hemen satsaydı, alacağı satış fiyatı onun elinde sermayeye dönüştürülebilecek, dolayısıyla da faiz getirebilecek bir para olacaktı. Oysa o, evini kiraya vermekle, bu satış fiyatını hemen alamamakta, dolayısıyla bu paranın getireceği faizi gerçekleştirememektedir. Bu nedenle kira, maliyet fiyatı + ortalama kârdan oluşan satış fiyatının evin ortalama ömrü boyunca birikecek faizinin aylık taksitini de kapsamalıdır. Engels'in deyişiyle "yatırılan sermayenin geri ödenmesi ve ona tahakkuk etmiş faizden vazgeçmenin bir tazminatı olarak, satıcı, hiç bir şekilde keyfî bir biçimde değil, ekonomi politik yasaları uyarınca belirlenen, daha yüksek bir fiyat, faiz"[1] almalıdır. Bu faiz oranı, ikraz sermayesine karşı duyulan arz ve talep ile, sermaye piyasasının durumuna bağlıdır. Para-sermaye talebi arttıkça bu oran yükselir, ve azaldıkça faiz oranı daha da düşer. Faiz, işletmeci kazancı ile birlikte ortalama kârı oluşturacağından, faiz oranı ortalama kâr oranını geçemez. Böylece kiracının ev sahibine ödediği bu faiz taksidi de, ekonomideki genel faiz oranı tarafından belirlenir.

Ev kirasını oluşturan ve bizzat yapı ile ilgili olan bu öğe-

[1] Marx, Engels, *Seçme Yapıtlar*, 2, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 428.

lerden sonra şimdi de gene ev kirasının içinde ödenen, ama ondan tamamen farklı olan bir öğeye, yani yapının üzerinde yükseldiği toprağın kirasına, arsa rantına gelelim. "Konut sorunu" diye sunulan konut kiralarındaki artışın, en önemli nedenini oluşturduğuna inandığımız arsa rantının üzerinde durmak gerekmektedir. Arsa rantı, genel olarak toprak rantı gibi açıklandığı ve belirlendiğinden, arsa rantını anlatırken sık sık toprak rantına başvuracağız.

ARSA RANTI

Marx'ın *Kapital*'inde toprak rantının ayrıntılı bir incelemesi verilmiş[2] ve arsa rantı da, bütün tarım-dışı topraklar gibi, asıl tarımsal rant tarafından düzenlendiği için, arsa rantına ayrılan bölümde genellemeler ve arsa rantının özelliklerine değinmelerle yetinilmiştir. Engels'in *Konut Sorunu*'nda da, ağırlık, konut sorunu üzerine küçük-burjuva ve burjuva görüşlerin eleştirisine verildiği için, Engels arsa rantına "sözkonusu dönemde kaydetmiş olabileceği herhangi bir artışla birlikte" ev kirasının içinde yer alan bir öğe olarak değinmekle yetinmiştir.[3]

Biz burada Marx'ın *Kapital*'de arsa rantı konusunda söylediklerini temel alarak rant teorisinin arsaya uygulanışı üzerinde durmak istiyoruz.

Marx, arsa rantı konusunda şöyle diyor. "Nerede bir rant varsa, orada her zaman farklılık rantı ortaya çıkar, ve tarımsal farklılık rantı gibi, aynı yasalarla yönetilir. Nerede doğal güçler tekel altına alınabiliyor ve onları kullanan sanayici kapitaliste bir artı-kâr garanti ediyorsa, ister çağlayanlar, zengin madenler, balıkla dolu sular, isterse daha elverişli bir yerde bulunan bir arsa olsun, burada, yeryüzünün bir bölümüne tasarruf nedeniyle bu doğal nesnelerin sahibi haline gelmiş olan kişi, bu, artı-kârı, rant biçiminde, işlev yapmakta olan sermayeden çekip alacaktır. Adam Smith, yapı amacına ilişkin toprak açısından, bunun rantının temelinin, bütün tarım-dışı topraklarınki gibi, asıl tarımsal rant tarafından düzenlendiğini ileri sürmüştür."[4]

[2] Karl Marx, *Kapital*, Cilt 3, Bölüm 6, Sol Yayınları, Ankara.
[3] Marx, Engels, *Seçme Yapıtlar*, 2, s. 428.
[4] Karl Marx, *Kapitalist Rant Üzerine*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 213.

"Evlerin toprak rantı durumunda, *yer*, farklılık rantı için, tarımsal rant durumundaki verimlilik (ve yer) kadar belirleyici bir faktör oluşturur."[5]

Görüyoruz ki Marx, arsa rantını ilk planda bir farklılık rantı olarak ele almaktadır. Bu farklılık rantı, daha elverişli bir yerde bulunan arsanın getirdiği artı-kârın bu arsanın sahibine aktarılmasından kaynaklanır. Biliyoruz ki, "toprak mülkiyeti bazı kişilerin yeryüzünün belli alanlarını, başkalarını yoksun bırakarak, tamamen kendi özel, istem alanları şeklinde kendi tekelleri altına almalarından doğar."[6] Arsa ya da kentsel arazi mülkiyeti de, bazı kişilerin, kentlerin gelişme alanları içinde bulunan toprak parçalarını, yani tüm üretimin ve insan faaliyetinin bir öğesi olan toprak parçalarını, oturulacak bir yer olarak yeryüzünü, tekelleri altına almalarına dayanır. Ancak arsadaki mülkiyetin iktisadî açıdan gerçekleşmesi, yani bu tekel gücünün kullanılması, arsa sahiplerinin istemlerinden bağımsız olan koşullara bağlıdır. Bir kentin uzak çevresindeki bir toprak parçasının tarımsal ürün üretilebilecek bir alan olarak getirebileceği bir mutlak rant ve farklılık rantı vardır. Büyük kent ve kasabalardan uzak olan yerlerde, örneğin köysel alanda, konut yapımı için toprağın bol olduğu düşünülürse, arsa rantı hemen hemen yoktur, ya da konutun yapıldığı arazi tarımda kullanılsaydı, ne kadar rant getirecektiyse o kadardır. Ancak bu toprak parçası, tamamen kendi dışındaki bir ekonomik gelişmenin ürünü olarak, kentin genişlemesi, yayılması, kent nüfusunun artması, kentsel faaliyetlerin çoğalması ile birlikte, tarımsal alan olmaktan çıkar, ve kent insanlarının yerleşim ve kentsel faaliyette bulunmak için talep ettikleri bir kentsel arazi parçası haline gelir. Bu durumda bu toprak parçası diğer tarımsal toprak parçalarına nazaran, her şeyden önce kente, kentteki iş merkezlerine, vb. yakınlığı dolayısıyla daha elverişli bir konuma geçmiş olur. Böylece bu kentsel araziler üzerine inşa edilen konut, iş alanı, ticarî bina, fabrika vb. gibi çeşitli kentsel yapılar, diğer kentsel sınaî bölgelere, demiryollarına, ulaştırma merkezlerine, iş alan-

[5] Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Part II, s. 365, Progress Publishers, Moscow 1968.

[6] Karl Marx, *Kapitalist Rant Üzerine*, s. 9.

larına vb. yakınlıkları dolayısıyla, bu binaları kiralayacak ya da satın alacak kişiler için bir maliyet düşüklüğü sağlarlar. Ya da bu kentsel arazilere yatırılan bir birim sermaye ile üretilen bir binanın, kent-dışı arazilere yatırılan bir birim sermaye ile üretilen bir binaya göre, birincinin ulaşım bakımından taşıdığı özellik dikkate alındığında ve aslında bina sahibinin kente yakınlık ve ulaşım kolaylığını da bina ile birlikte kiraya verdiği düşünüldüğünde, bireysel maliyet fiyatının kent-dışı araziye göre daha düşük olduğunu, ve onun bireysel kâr oranının genel kâr oranından yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Böylece ister kentsel arazi, ister arsa olsun, elverişli bir konumdaki bir alan, en elverişsiz konumdaki alanlarda inşa edilen binaların ilk planda ulaştırma olanaklarının elverişsizliği yüzünden daha yüksek olarak belirlenen üretim fiyatları karşısında, bir artı-kâr getirecek ve bu artı-kâr, sermaye yüzünden değil, sermaye tarafından tekel altına alınabilen ve tekel altına alınmış olan bir doğal gücün, elverişli bir yapı yerinin *kullanılması* yüzünden doğan bu artı-kâr, toprak rantına dönüştürülecek, yani bu toprağın sahibinin eline geçecektir. Bu fazla, kapitalistin sermayesinden değil, tekel altına alınabilen, sermayesinden ayrı kıt bir kentsel alanın denetiminden kaynaklandığı için toprak rantına dönüştürülür. Böylece, "bu rant, her şeyden önce, burada, yerin farklılık rantı üzerinde ağır basan etkisiyle ... ayırdedilir."[7] Alış-veriş merkezleri, eğer iyi iş yapacaklarsa, merkezî ve yerleşim alanlarına, yani müşteri bulabilecekleri alanlara yakın olmalıdır. İşçi evleri fabrikalara, ya da fabrikalar işçi evlerine yakın olmalıdır. Böylece kentsel gelişme birbiri ardısıra yeni gelişmelere yolaçacak, sınaî gelişme büyük sınaî merkezlerin içi ve çevresindeki alanlarda toprağın fiyatında, ya da aynı şey demek olan kapitalize edilmiş rantında büyük artışlara yolaçacak ve kentsel arazi olmanın getirdiği artı-kâr toprak sahibinin cebine akacaktır. Marx, arsa rantının ikinci olarak, "tek faaliyeti sanayici kapitalistten farklı olarak hiç bir şey katmadığı ve uğruna hiç bir şeyi tehlikeye atmadığı toplumsal gelişmedeki ilerlemeden yararlanacak olan mal sahibinin elle tutu-

[7] Karl Marx, *Kapitalist Rant Üzerine*, s. 214.

lur ve tam pasifliğiyle ayırdedildiğini" söylüyor.[8] Gerçekten de arsa sahiplerinin zenginleşmelerinin, arsa rantlarının sürekli olarak artmasının ve iktisadî gelişme ile birlikte arsa fiyatlarının astronomik ölçüde yükselmesinin önemli nedenlerinden biri de, arsa sahiplerinin, toplumsal gelişmenin, "kendi yardımları olmaksızın yaratılmış bir ürününü cebe indirmeleridir". Yolların yapılması, su, elektrik olanaklarının sağlanması, ulaşım hizmetlerinin konması vb. gibi uzun bir çalışma dönemi ve dolayısıyla uzun bir süre için büyük bir sermaye yatırımı gerektiren girişimlerin, devletin ve yerel yönetim örgütlerinin sırtına yüklendiğini ve onların kaynaklarıyla finanse edildiğini biliyoruz. Kentleşmenin ve kent hizmetlerinin yayılması ile arsanın kavuştuğu bu avantajlar, yol, su, kanalizasyon, elektrik, ulaştırma aracı, park, bahçe, okul, sağlık hizmeti, güvenlik vb. olanakları, arsanın ayrılmaz bir parçası haline gelirler. Arsa sahibi kent toprağına katılan bu sermayeyi de satmaktadır. Böylece toplumsal gelişme ilerleyip, kent hizmetleri yaygınlaştıkça, toprağa katılan bütün bu iyileştirmeler, kent çevresindeki arazilere bugün pek çok arsanın sahip olduğu özellikleri sağlayacak, ve kaynağını toplumsal gelişmeden ve kent topraklarına yatırılan sermayeden alan, bu sermayenin faizinin dönüşmesinden doğan bir farklılık rantı getirecektir.

Burada yazının başından beri eşanlamda kullanılan iki terim arasında bir ayrım yapmakta yarar var. Aslında kentsel araziyi, "arsaya dönüşme olasılığı bulunan, kentlerin gelişme alanlarındaki toprak parçası"; arsayı ise "yol, su, elektrik, kanalizasyon ihtiyacı karşılanmış, üstünde imar hakları oluşmuş, tek bir yapı yapmaya elverişli, tapu siciline yalnız başına kayıt edilebilen bir toprak parçası" olarak tanımlayabiliriz.[9] Böylece toprak parçaları, kentsel arazi ve arsa oluşlarına göre, toplumsal gelişmenin yanısıra, doğrudan doğruya yasal düzenlemeye de dayanan bir değer artışı ile de karşılaşmaktadırlar. Nasıl ki, kentsel yatırımların faizi arsa sahibi için farklılık rantına dönüşürse, imar planı içine girmiş ya da yakın zamanda girmesi olası olan toprak parçalarının sahipleri de kent hizmetlerinden yararlanma olanağının ve

[8] Karl Marx, *Kapitalist Rant Üzerine*, s. 214.
[9] *Konut Kurultayı 1974*, TMMOB Yayını.

yapı yeri olarak topraklarının varlığını garantiye almanın karşılığını, yani topraklarını diğer topraklardan ayıran, bu yasal statünün getirdiği avantajı, farklılık rantı şeklinde, ceplerine indirirler. "İmarlı" arsaların fiyatlarının kentsel toprağa göre böylesine yüksek oluşu, kapitalize edilmiş ranttan gelir. Gene kat müsaadesinin aynı büyüklükteki iki ayrı arsanın rantını ne ölçüde değiştireceği ortadadır. Arsa sahipleri de arsa satışlarında, metrekare üzerine hesaplarının yanısıra, metrekare başına kat hesabını da yapmakta, böylece, arsa değil, daire başına arsa payı satmaktadırlar. Bu da yasalardan kaynaklanan ve aynı büyüklükte iki arsanın konum farklılıklarına dayanan bir farklılık rantıdır.

Bugün büyük kentlerin çevrelerinde, ve kıyı şeritlerinde gözlemlediğimiz bir başka olgu da, spekülatif arsa değeri artışlarıdır. Bu doğrudan doğruya kapitalist gelişme ile ilgili bir olaydır. Kapitalist üretimin daha az gelişkin dönemlerinde, bina yapımı da, pazar için olmaktan çok, sipariş üzerinedir. Bugüne kadar büyük kentlerimizde yaygın olarak görülen bu süreçte kapitalist (müteahhit) kendi özel sermaye olanaklarıyla, uzun bir çalışma dönemi gerektiren ürünün, evin üretimine giremeyeceği için, evi satın alacak olan kişi müteahhite belli bir ön ödeme yapar, ve çoğu kez de aylık taksitlerle bu ödemeye devam eder. Aslında alıcı, burada, evi, üretim süreci ilerledikçe parça parça almaktadır. Ya da eğer arsa kendisine aitse, arsa üzerinde inşa edilecek apartmanın bir ya da birkaç dairesi karşılığında, arsayı müteahhite satar, daha doğrusu aldığı daire ya da daireler arsa rantının fiyatı olmuş olur. Müteahhit de böylece, arsa için kaynak kullanmadan ve çoğu kez de diğer daireleri de temelden satarak, inşaatı sürdürür. Ancak kapitalizm geliştikçe ve büyük sermayeler kişilerin elinde toplandıkça, şirketleşme ve aynı zamanda kredi sistemi geliştikçe, yeni bir olgu ortaya çıkar ve artık sipariş üzerine ev yapan müteahhitin yerini *pazar* için yığınsal üretim yapan, hatta yeni kentler inşa eden konut yapım şirketleri alır. Böylece spekülatif bir inşaat furyası doğar. Konut almak isteyenler bu inşa edilmiş ya da edilmekte olan yeni kentlerde bir ev satın alabilirler. Böyle bir pazar için üretim, kapitalist şirketin geniş toprak alanları almasını ve çok sayıda konuta birden

başlamasını gerektirir. Böyle geniş bir girişim de zorunlu olarak sermaye birikimini ve kredi sisteminin gelişmesini öngörür. Böylece şirket, kendi sermayesi yerine başkalarının sermayesini kullanacak ve yapımı uzun süren bir malın üretiminde, bir bunalım durumunda karşılaşacağı yıkımda, kredi sistemi yoluyla başkalarının sermayesini riske sokmuş olacaktır. İşte büyük kentlerde, ve sahil şeritlerinde son yıllarda gelişen spekülatif inşaatın temeli budur. Kuşkusuz bu inşaatlarda geleneksel teknolojiden, yeni teknolojilere geçişin belirtileri de görülür. Ankara'da her gün gazetelerde boy boy ilânlarını gördüğümüz yeni yapım şirketlerinin kaynaklandığı temel budur. Toplu Konut Holding'in Ümraniye sırtlarındaki arsası bu amaç içindir. Oran, Mesa, Arkonut bu tip şirketlerin yeni gelişen örneklerindendir. Henüz yeni gelişmekte olduğu ve spekülatif inşaatın niteliği dolayısıyla iflâslara ya da üretim aksamalarına daha elverişli olduğu için geniş alıcı yığınlarını cezbetmemiş olan bu alan, zaman geçtikçe ve ödeme koşulları daha geniş bir alıcı kitlesinin gücüne uyar hale geldikçe, büyük kentlerdeki ulaşım sorununu, küçük-burjuvaziyi birer Murat, Anadol ya da Renault sahibi ederek "çözen" burjuvazinin, konut sorunu ile birlikte kirli hava sorununu da küçük-burjuvaziyi, bu spekülatif inşaatla, birer konut sahibi etmekle "çözdüğünü" göreceğiz. Yazımızın başında belirttiğimiz burjuvazinin konut kampanyasına ilgisinin ekonomik temelinin bu olduğunu, ve burjuvazinin sözcüleri konut sorununun kredi sorununa dayandığını belirtirlerken, kapitalizmdeki bu gelişmenin konut yatırımları alanına yansımasını dile getirdiklerini, pazar için spekülatif inşaat aşamasının kaçınılmaz olarak, sipariş üzerine müteahhit inşaatını ve spekülatif inşaat için geniş arsa isteyen şirketlerin, önlerine dikilen küçük sermayeli spekülatörleri ve gecekondu arazisi sahiplerini süpürüp geçeceğini bir kez daha belirtelim. Bu olayın arsa rantları açısından taşıdığı önem de bir o kadar büyüktür. Marx, spekülatif inşaatın arsa rantlarına etkisi konusunda şöyle diyor: "Spekülatif inşaat olmaksızın, hem de geniş çapta yapılmaksızın, hiç bir müteahhit bugün işini yürütemez. Sırf inşaattan gelen kâr son derece küçüktür. Onun esas kârı, toprak-rantını yükseltmekten, inşaat alanının dikkatle seçil-

mesi ve ustaca kullanılmasından gelir. Bu evler için talep öngören spekülasyon yöntemiyledir ki, hemen hemen tüm Belgravia ve Tyburnia ve Londra çevresindeki binlerce villa inşa edilmiştir."[10]

Gerçekten Türkiye'de de aynı olguyu gözlemleyebiliriz. Kentsel gelişmenin farklılık rantını artırması gerçeği, bu arsa alımlarını, kentsel gelişmeye değil, kentsel gelişmeyi kendi arsa alımlarına uydurmalarına olanak vermiştir. Kentsel gelişmenin daha geri dönemlerinde, arsaların değer kazanması kent merkezi ve çevresinde halkalar halinde sürerken, kapitalist gelişme ilerledikçe ve inşaat pazar için şirketler tarafından yapıldıkça, büyük sermayeleri ellerinde toplamış olan ve kredi kaynaklarına hükmeden inşaat şirketleri, kent dışında büyük toprak parçaları satın alır ve buraları yerleşim merkezlerine dönüştürerek, âdeta yeni kentler yaratarak, kentsel gelişmeyi kendi inşaat alanları yönünde etkilerler. Böylece mevcut toplumsal sermayenin faizinden yararlanmak yerine kendi arsa alım ve inşaat alanlarına toplumsal sermaye akmasına neden olur, çok merkezli kentler yaratırlar.

Marx, arsa rantının, üçüncü özellik olarak da, "özellikle yoksulluğun en utanmazca sömürüsü aracılığıyla (çünkü yoksulluk, ev kirası için, Potosi Madenlerinin İspanya için olabildiğinden daha kazançlıdır), pek çok durumda tekel fiyatlarının hüküm sürmesiyle ve sınaî sermaye ile elele verip birleştiği zaman, ücret mücadeleleriyle uğraşan emekçilere karşı, onları oturulacak bir yer olarak, yeryüzünden hemen hemen kovmakta bir araç olarak kullanılabilen toprak mülkiyetinin korkunç gücüyle"[11] ayırdedildiğini söylüyor. Burada tekel fiyatı ile kastedilen, genel üretim fiyatıyla olduğu kadar ürünlerin değeriyle de belirlenen fiyattan bağımsız olarak yalnızca alıcıların satın alma şevkleri ve ödeme yetenekleriyle belirlenen bir fiyattır. Arsa rantını ele aldığımızda nüfus artışı ve kente göç ve onunla birlikte büyüyen barınak talebinin, enflasyonist bir ortam içinde arsa ve konut alımının özellikle küçük sermayedara kârlı ve güven-

[10] Karl Marx, *Capital*, Volume II, s. 234, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1957.

[11] Karl Marx, *Kapitalist Rant Üzerine*, s. 214.

li görünmesinin büyük sermaye sahiplerinin spekülatif inşaatının, sınırlı miktardaki arsa miktarı ile karşılaşınca, doğal olarak toprağın ve bu durumda onun ürünü sayılabilecek binanın bir tekel fiyatına ulaşmasına yolaçtığını görürüz. Bu durum kuşkusuz farklılık rantı yüksek olan arsalarda, tekel fiyatlarının daha da artmasına neden olmaktadır. Kapitalist iş merkezleri ve burjuvaların oturduğu kesimlerde, "alıcıların satın alma şevkleri ve ödeme yetenekleri" daha güçlü olduğundan, arsa ve konut fiyatlarının, ya da kiraların inanılmaz düzeylere ulaştığı görülmektedir. Aynı tekel fiyatı ile kuşkusuz köyden kente göç eden ve "ücret mücadelesi" ile uğraşan emekçi de karşıkarşıyadır. Ve burjuva yerleşim merkezlerinde tekel fiyatını zenginliğin gücüne dayandıran toprak mülkiyeti, yoksul semtlerinde bu tekel fiyatını "yoksulluğun en utanmazca sömürüsüne" dayandırmaktadır. Böylece "bir tekel fiyatından gelen bu artı-kâr ranta dönüştürülmekte" ve bu biçimiyle yeryüzünün bu az bulunur parçasına tasarruf hakkı sayesinde, arsa sahibinin ya da konut sahibinin cebine girmektedir.

Öte yandan eğer bina, inşaat sanayiinde, geleneksel teknolojinin egemen oluşu ve diğer yatırım alanlarına kıyasla, sermayenin organik bileşiminin düşük oluşundan doğan değerin üretim fiyatının üstünde oluşundan başka, değerinin de üstünde satılırsa, rant bir tekel fiyatı doğuracaktır, ki bu durumda arsa rantının tahlili mutlak rant kapsamına girer. Toprak mülkiyetinin arsaya rant ödenmeksizin sermaye yatırılmasına koyduğu sınırlar yüzünden, arsanın konumundaki farklılıklar dışında, arsanın özel mülkiyetinden doğan ve en kötü yerdeki arsaya bile ödenmesi gereken bir rantın, bir mutlak rantın da varlığına değinmekte yarar vardır. Bu rant arsanın *kullanımındaki* tekelden doğan farklılık rantından ayrıdır ve arsanın *mülkiyetindeki* tekelden doğmaktadır. Mutlak rant, arsa özel mülkiyeti var olduğu sürece varlığını sürdürecek, ve arsa mülkiyeti tekeline dayanan toprak sahibi haracını alacaktır. Arsanın getirdiği farklılık rantı ise arsa özel mülkiyeti var olmasa da, kentsel arazi sınırlı olduğu ve bu sınırlı toprak üzerinde kapitalist girişim tekeli var olduğu sürece devam edecektir. Bu nedenle, nasıl ki toprağın özel mülkiyet teke-

linde "kapitalist toplum için ve tarımın kapitalist örgütlenmesi için *zorunlu* olan hiç bir şey yoksa" ve "toprakta özel mülkiyet olmaksızın kapitalist tarımı oldukça kolaylıkla düşünebilirsek",[12] kentsel arazinin özel mülkiyeti olmadan da, kapitalist inşaat sanayiinin varlığını, sınırlı kentsel arazinin ekonominin bir konusu olarak tekelleşmesini ve farklılık rantının doğuşunu düşünebiliriz. Bu da kapitalist üretim ilişkileri yıkılmadan, ev sahiplerinin cebine akan rantın ortadan kalkmayacağının bir başka yönden ifadesidir.

Son olarak, arsa fiyatının nasıl belirlendiğine bakalım. Biliyoruz ki her para toplamını, sanal bir sermayenin faizi olarak düşünebiliriz. Bu nedenle eğer ortalama faiz oranı %12 ise, yılda 24.000 TL'lik bir arsa rantı, 200.000 liralık bir sermayenin faizi olarak düşünülebilir. Bu yolla sermayeye dönüştürülen arsa rantı, arsanın alış fiyatını ya da değerini oluşturur. Arsa emeğin ürünü değildir ve bu yüzden değeri yoktur. Aslında bu 200.000 TL de arsanın değil, arsa rantının carî faiz oranına göre hesaplanmış alış fiyatı olmaktadır. Yani bir şahıs bir arsaya 200.000 TL ödediği zaman, aslında, onun rantını faiz oranına göre bir fiyattan alıyor demektir. Eğer bu 200.000 TL ile %12 faizli hisse senedi almış olsaydı, ya da bu 200.000 TL'yi %12'den borç olarak verseydi, eline yılda 24.000 TL'lik faiz geçecekti. 200.000 TL'lik bir toprak alınca da bu, mevcut faiz oranına göre yılda 24.000'lik bir arsa rantının fiyatı olmaktadır. Ya da bir başka deyişle ifade edersek 24.000 TL'lik bir arsa rantı arsanın fiyatını yaklaşık olarak 8,5 senede karşılayabilecek demektir. Yani, böylece rant, sermayeye dönüştürülmüş olmaktadır. Rant, sermayeye dönüştürülmeden önce, yani satışından bağımsız olarak vardır. Toprağın satılması ile, yani aslında rantın satılması ile, bu rant sermayeye dönüştürülür. Demek ki, toprağın bizatihi değeri ve fiyatı yoktur. Fiyatı olan, satılan o toprağın rantıdır. Bu rant bağımsız olarak vardır ve faiz oranı ile birlikte toprağın fiyatını belirler.

Toprağın fiyatının, aslında toprağın rantının fiyatı olduğunu, bu rantın da bazı insanların yeryüzünün belli bölgelerini kendi özel mülkleri olarak, kendi özel istem alanları

[12] V. İ. Lenin, *Tarım Sorunları, 1*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 89.

olarak tasarrufları altına almalarına dayandığını, özel toprak mülkiyeti tekelinin mutlak rantı, bu özel mülklerin kullanım tekelinin ise farklılık rantını yarattığını belirttik. Ancak yazının başında da belirttiğimiz gibi bu rantın neye dayandığını anlamak kolay göründüğü halde, nereden geldiğini anlamak ilk bakışta karmaşık görünmektedir. Rant olarak ev-arsa sahibine ödenen bu para nereden gelmektedir? Bu değer nasıl, nerede üretilmektedir? Arsa rantı, kuşkusuz ki kazanılmamış bir gelirdir. Arsa sahibi çalışmamakta, emek-gücünü satmamaktadır. Bu rantı sırf arsanın sahibi olduğu için almaktadır. Bu rantı alırken karşısında kiracının olması, bu rantın kaynağının kiracının geliri olduğunu göstermez. Çünkü kapitalist üretimde, emek-gücünü satmayan ve artı-değer üretmeyen her kişi ödenmemiş emeğin ürünü ile yaşıyor demektir. Kapitalist üretim biçimi, kapitalistin, işçinin emek-gücünü değeri karşılığı satın alıp, işçiyi emek-gücünün değerini yeniden yaratması için gerekli olandan daha uzun çalıştırarak, yarattığı artı-değere elkoymasına dayanır. "Böylece üretilen artı-değer, bütün kapitalistler ve toprak sahipleri sınıfı ile birlikte onların paralı hizmetkârları" arasında paylaşılmaktadır. Bu paralı hizmetkârlar en yüksek kademedeki kişilerden çok daha alt kademedekilere kadar uzanır. Bu nedenle ev sahibinin karşısına elinde belli bir para ile çıkmış olan kiracı eğer artı-değer üreticisi değilse, artı-değerden aldığı paydan kirasını ödemek durumundadır ve olay işçi sınıfının ürettiği artı-değerin, ödenmemiş emeğin ürünü ile yaşayan bir kişiden bir ötekine aktarılmasından ibarettir. Bu aktarma sırasında "kavgalar ve karşılıklı dalaverelerin" var oluşu, ya da bu aktarmanın iki tarafa da haktanır bir biçimde yapılması ya da yapılmaması, kuşkusuz kapitalist sömürünün esasını değiştirecek değildir. Eğer ev sahibinin karşısına elinde para ile çıkan kiracı bir artı-değer üreticisi ise, yani geliri emek-gücünün satışına dayanıyorsa, burada da kiracı "varolan, zaten üretilmiş olan bir değeri" ev sahibine aktarmaktadır. Ancak ev kirası olarak aktaracağı oran, tıpkı varlığını sürdürebilmek, emek-gücünü yeniden yaratabilmek için kendisinin ve ailesinin tüketmesi gerekli olan diğer ürünler için harcaması gereken miktarlar gibi, konut gereksinmesi ola-

rak zaten emek-gücünün fiyatına, ücretlere dahildir. Arsa rantlarındaki ve ev kiralarındaki artış, uzun vadede belli bir ekonomik ayarlama ile karşılanmak zorundadır. O halde arsa ve ev kiralarındaki yükseliş *özünde* artı-değerin sınaî kapitalist ve rantiye arasındaki paylaşımını yeni bir düzene koyacak olan bir olaydır. Bu yeniden paylaşım sırasında, yeni bir arz-talep dengelenmesi kuruluncaya kadar kuşkusuz en ağır yük işçi sınıfının omuzuna binecektir, ve toprak mülkiyeti, kuşkusuz, "yoksulluğu" alabildiğince sömürecektir. Ama "yoksulluğun bu sömürüsü", işçinin kapitalist sömürüsü yanında "ikincil bir kötülüktür" ve hele burjuva kampanyalarla kapitalist sömürünün üstü örtülerek piyasaya sürülünce, ve olanaksız çözüm umutları yaratılınca daha da dikkatli davranmak gerekir.

MUZAFFER ERDOST

ASYA ÜRETİM BİÇİMİ VE KAPİTALİST ÜRETİME GEÇİŞ KOŞULLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN FEODAL NİTELİĞİ VE SONUÇLARI

SUNUŞ

Marx, kapitalizm-öncesi ekonomi biçimlerine, *Formen'*-de, üreticinin ücretli işçi haline, üretim araçlarının sermaye haline gelmesi sürecini incelerken; *Kapital*'de (birinci ciltte) işbölümünü ve (üçüncü ciltte) rantın tarihsel evrimini incelediği bölümlerde değinir. Bir başka anlatımla, Marx, asya üretim biçimini (bu arada antik —roma ve yunan—, cermen ve slav biçimlerini), *doğrudan incelememiş,* soruna, ele aldığı konu açısından, yani dolaylı olarak yaklaşmıştır. Marx'ın, soruna bu yaklaşım tarzı, özellikle asya üretim biçimini incelemek isteyenlerin yanılgılarının kaynağını oluşturmuştur. Örneğin, Marx, özgül biçimleri ne olursa olsun, bütün rant tiplerinin, toprak mülkiyetinin varlığını öngördüğünü belirtir.[1] Bir başka deyişle, rantın male-

[1] Bkz: Karl Marx, *Kapital,* Üçüncü Cilt, (*Kapitalist Rant Üzerine,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 32-33).

dinilmesi, toprak mülkiyetinin varlığını, toprağın belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür. Rantın sözkonusu olduğu, ama "toprağın özel mülkiyeti"nin bulunmadığı[2] asya biçiminde, toprağın sahibi kimdir sorusuna, Marx'ın, en yüksek bey, devlet, toprağın ismî sahibidir, yanıtını vermiş olması, birincil öğenin, yani toprağın özel mülkiyetinin bulunmadığı öğesinin ihmal edilerek, ikincil öğenin, yani toprağın ismî sahibi olarak en yüksek beyin gösterilmesinin esas alınması, bizi, toprağın, genellikle devlet mülkü olarak göründüğü toplumları, asya üretim biçimi kategorisi içersinde ele almak gibi bir yanılgıya götürmüştür. Bu nedenlerledir ki, Marx'ın, asya üretim biçimine, nerede ve ne için yaklaştığını, hangi açıdan yaklaştığını gözönünde bulundurmadan, Marx'ın tanımladığı tarzda, asya üretim biçimini doğru olarak kavramamıza olanak yoktur.

Kuşku yok ki, Marx ve Engels, —asya üretim biçimi konusunda değilse de— Asyalı toplumlar konusunda, zaman zaman değişen sonuçlara varmışlardır. Örneğin, Marx, 1853'te, Engels'e yazdığı mektubunda, Bernier'e dayanarak, *Türkiye*, İran ve Hindistan'da, özel toprak mülkiyetinin bulunmayışı olgusunu vurguluyor;[3] Engels, aynı mektuba verdiği yanıtta, Hindistan gibi Türkiye'de de, toprakta özel mülkiyetin bulunmadığı görüşünü benimseyerek şunu soruyordu: "Ama nasıl oluyor da Doğulular toprak mülkiyetine, bunun *feodal biçimine** bile, bir türlü varamıyorlar?"[4] Engels, *Anti-Dühring*'te (1877-1878), yani 15 yıl kadar sonra, "Türkler —diyecektir—, Doğuya, fethetmiş bulundukları ülkelere, *bir tür tarımsal feodalizmi** sokanların ilki oldu."[5]

Marx ve Engels'in, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) konusundaki değerlendirmeleri, edindikleri yeni bilgilerle bir tür evrime uğramış olmakla birlikte, gene de Türkiye konusundaki yazının yetersizliği dolayısıyla, berrak ve ke-

[2] Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, (*Kapitalist Rant Üzerine* s. 236).
[3] Marx'tan Engels'e, 22 Haziran 1853, K. Marx, F. Engels, *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 106.
[4] "Engels'ten Marx'a", 6 Haziran 1853, aynı yapıt, s. 106.
[5] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 291.
* İtalikler benim. —*M.E.*

sin bir sonuca ulaşmışlardır denemez. Ama, Marx ve Engels'in çalışmalarının evrimine genel olarak bir gözgezdirenler, asya üretim biçiminin, Mısır-Mezopotamya-İran-Hindistan kuşağından, Hint topluluklarına indirgendiğini göreceklerdir. Merkezî sulama (ya da suların düzenlenmesi) konusunun dışında, asya üretim biçimi örneğini, yalnızca Hint topluluklarından vermiş olmaları, coğrafya alanı olarak "Asya" ile, "asya üretim biçimi"ni birbirinden ayırdıklarını gösterir. Bu ayrım, özellikle Marx'ta belirginleşmiştir. Engels ise, bir "asya üretim biçimi"nin temel iktisadî yapısını irdelemeye hemen hemen eğilmemiş, bu temele, genel olarak, Doğu despotluğunun, despot devletin oluşumunun iktisadî temeli olması dolayısıyla değinmiştir. Bu iktisadî temel ise, birbirinin benzeri ve birbirinden kopuk (tecrit olmuş)[6] "ilkel komünist"[7] ya da "toprağın ortaklaşa (komünal) mülkiyeti"ne[8] dayanan küçük topluluklardır. Bu birbirinden kopuk, toprağın komünal mülkiyetine dayanan küçük toplulukların *ortak birliği*, despot devlet aracılığıyla gerçekleştirilir. Engels'in Doğu despotluğuna değindiği her yerde —ya da hemen hemen her yerde— "Hindistan'dan Rusya'ya kadar"[9] tümceciğini eklemeyi ihmal etmediğini ayrıca belirtelim.

Marx ve Engels'in, Hindistan üzerine eğildikleri dönemde, Türk-Rus savaşları dolayısıyla, Türkiye ile, Hindistan'dan çok daha fazla ilgilenmelerine karşın, Türkiye ile ilgili gözlem ve yorumlarında, üretim ilişkilerine, bir başka deyişle mülkiyet biçimlerine hemen hemen hiç yer vermemiş olmaları ilginçtir. Türkiye konusunda oldukça ayrıntılı bilgilere sahip oldukları halde, asya üretim biçimi sözkonusu olduğunda, yalnızca Hint topluluklarını örneklendirmiş olmaları da belirtilmeye değer bir olgudur.

[6] Friedrich Engels, "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler", *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 278.

[7] "Engels'ten K. Kautsky'ye", 16 Şubat 1884. (Marx, Engels, *On Colonialism*, Progress Publishers, Moscow 1976, s. 345. Alıntılar, *Sömürgecilik Üzerine* adı ile Sol Yayınları arasında yayınlanacak olan *Güneş Özdural* çevirisinden alınmıştır.)

[8] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 271-272, 510-511, 547; "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler", *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 177.

[9] Örneğin bkz: "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler" (1875), *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 278; *Anti-Dühring*, s. 298, 510-511; "Engels'ten K. Kautsky'ye", *On Colonialism*, s. 345.

Şunu da eklemek gerekir ki, Marx'ın, en son yapıtlarında (*Kapital*'in üçüncü cildinde ve *Artı-Değer Teorileri*'nin gene üçüncü cildinde) toplumların tarihsel evrimini açıklamaya yöneldiği pasajlarda, asya üretim biçimine yer vermiş olması, ömrünün son yıllarında, asya üretim biçimi görüşünü terketmediğini ortaya koyar. Her ne kadar, Marx'ın ölümünden sonra, Marx'ın notlarından da yararlanarak yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde, Engels, "asya üretim biçimi" terimine yer vermemekle birlikte, —ben, Engels'te buna terim olarak raslamadım—, gene aynı yapıtında, Hindistan'da, "günümüzde", "toprağı ortaklaşa eken ve toplulukları"nın[10] varlığını sürdürdüğünü, "Hint *gentilice* gruplarındaki zanaatçıların" hâlâ "topluluk hesabına çalıştığı"nı[11] belirtmiş olması, Engels'in de, asya üretim biçimine, terim olarak yer vermemekle birlikte, kavram olarak yer verdiğini ve asya biçimini, hâlâ çözülmemiş bir tarım komünü olarak ele aldığı düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten Marx da, —daha aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi— asya üretim biçimini, ilkel şekillenmenin son aşamalarından (ya da alt-türlerinden) *biri* olarak almakta, onu, ilkel şekillenmenin son aşamasını oluşturan öteki tarım komünlerinden, kendi iç dinamiğiyle çözüşüp ayrışmamış olması bakımından ayırmaktadır. Bu nedenledir ki, o, doğrudan üreticinin emek koşullarından (topraktan ve üretim araçlarından) ayrılması sürecini incelediği *Formen*'de, asya üretim biçimi ile ilkel biçimlenmenin diğer alt-türleri olan antik (roma, yunan), cermen ve slav biçimleri arasındaki farkları açıklarken, *Kapital*'de, özellikle üçüncü cildin emek-rant ve aynî-rant başlıklı kesimlerde, asya üretim biçimini, artık feodalizme dönüşmüş bulunan antik ve cermen biçimleri ile değil, yalnızca —asya üretim biçiminin yeni çağdaşı

[10] Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 75.

[11] Aynı yapıt, s. 205. (Engels, devletin oluşumunu incelediği *Ailenin Kökeni*'nde "Doğu despotluğu"na değinmemektedir. *Anti-Dühring*'te (s. 251-252, 295, 293, 547 vb.) ve "Rus Tarım Komünü Üzerine Düşünceler"de (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 278) Doğu despotluğunun (despot devlet biçiminin) oluşumuna geçişe yer verilmekle birlikte, *Ailenin Kökeni*'nde yer verilmemiş olmasının nedeni, Atina'da, Roma'da, ve Cermenlerde devletin oluşumunu incelemiş olmasından dolayı olsa gerekir.)

olan— feodalizm ile —iç dinamizmi açısından— karşılaştıracaktır.

Bu, bizim önümüze, iki sorunu birlikte çıkarmaktadır. Birincisi, Marx'ın, niteliklerini belirlediği asya üretim biçimi nedir, öteki tarım komünlerinden ne bakımdan ayrılır ve feodal üretim biçiminden —özellikle iç dinamizmi açısından— ayrılan yönleri, iç sağlamlığının, çözülmeye karşı dirençli olmasının nedenleri nelerdir ve feodal toplumdan kapitalist topluma geçişin içsel yasaları nedir, asya toplumunun parçalanmasının dışsal etkileri neler olmuştur; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğunda üretim ilişkilerinin niteliği, ve toplumun içsel çözülüşü sürecinin doğurduğu yeni mülkiyet biçimleri nelerdir ve dışsal etkilerin sonuçları neler olmuştur? Bu oldukça geniş konuyu, bir yazının sınırları içersine sığdırmaya çalışırken, sorunun ancak temel noktalarına değinmekle yetineceğimizi, bu konuda ileri sürülen yeni tezlerin eleştirisine, burada yer ayıramayacağımızı, önceden belirtelim. Şunu da ekleyelim ki, daha önce —bir başka açıdan da olsa— eğildiğimiz bir yazımızdaki[12] *kusurlarımızı*, eksikliklerimizi ve bazı ham yaklaşımları, bu yazımızda —bazı kusurlar, eksiklikler, hamlıklar içermesine karşın— bir ölçüde de olsa gidermeye çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ASYA ÜRETİM BİÇİMİ VE KAPİTALİST ÜRETİME GEÇİŞİN KOŞULLARI

İLKEL ŞEKİLLENMEDEN İKİNCİ ŞEKİLLENMEYE (KÖLECİLİK VE SERFLİĞE) GEÇİŞ AŞAMASI OLARAK TARIM KOMÜNÜ

Toprakta ilkel biçimiyle ortak mülkiyete, bütün uygar halklar tarihinin başında raslıyoruz.[1] "Tüm ya da hemen tüm halkların ilkel tarihini iki doğal olgu belirler —*der Engels*—: halkın akrabalık bağları temeli üzerine örgütlenmesi ve toprağın ortak mülkiyeti."[2] *Anti-Dühring*'te "hal-

[12] Muzaffer Erdost, "Osmanlı İmparatorluğunda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı", *Aydınlık*, n° 22, Ağustos 1970; *Türkiye Üzerine Notlar*, Sol Yayınları, Ankara 1971, s. 89-161.

[1] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 99 ve not.

[2] Friedrich Engels, "Mark", *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, s. 238.

kın akrabalık bağları temeli üzerinde örgütlenmesi", "aşiret (kabile)[3] ya da köy toplulukları"[4] biçiminde iki kategoriye ayrılır. "Hindistan'dan İrlanda'ya kadar, ... ister toprağın topluluk hesabına ortaklaşa ekilmesi biçimi altında olsun, ister topluluk tarafından, ... ailelere bir zaman için verilmiş bireysel tarımsal toprak parçaları biçimi altında olsun, başlangıçta bu [toprak], aşiret [kabile] ya da köy toplulukları tarafından" işletilmiştir.[5]

Marx, notlarında, kan bağına dayanan kabile mülkiyeti ile tarımsal komünü birbirinden ayırır. Cezayir'de, "bazı yerlerde *kabile mülkiyetinin* yerini *komşuluk* mülkiyetinin, *başka bir deyişle* komünal mülkiyetin aldığı"nı[6] belirtir ki, burada kan bağına dayanan kabile örgütlenmesinden, komşuluk birliğine dayanan tarımsal komüne *geçildiği*, yani tarımsal komünün, kabile örgütlenmesinden daha ileri bir aşamayı ifade ettiği anlaşılacaktır.

Komünal mülkiyetten özel mülkiyete geçişin ara aşamasını oluşturan tarım komününü, daha ilkel topluluklardan ayırdeden Marx, "daha önceki ilkel toplulukların tümü —*der*—, üyeleri arasında kan birliği ilişkisine dayanmaktadır". Tarım komünü, bu güçlü, ama dar bağı kopararak, yabancılarla temasını genişletme ve geliştirme yeteneğini kazanır. Tarım komünü, kan bağıyla birbirine bağlı olmayan insanların toplumsal gruplaşmasıdır.[7]

Burada, biz, yalnızca, kan bağının çözülüp ayrışmasını değil, bunun yanısıra toprakta (bu, ev ve avlusudur) özel mülkiyeti, ve hepsinden önemlisi, ekilir toprakta, özel tasarrufu buluruz. Daha eski topluluklara göre, tarımsal ko-

[3] "Aşiret" ve "kabile" terimleri arasında, bir seçim yapabilmek bizim açımızdan oldukça zor görünüyor. Bugün varlıklarını koruyan Kürt aşiretlerinde, aşiret, kabilelerden oluşmaktadır. Başka halklarda (örneğin Araplarda) kabile, aşiretten daha büyük bir kan birliğini ifade eder. Biz, *tribü*'yü genel olarak "aşiret", onun alt-bölümünü oluşturan *fratri*'yi "kabile" terimiyle ifade ederken, Kürt aşiret topluluklarındaki bölünmeyi gözönünde bulundurduk. Değişik halklardan (ya da kavimlerden) sözedilecek olan bu yazımızda, yer yer "kabile" sözcüğünü, "aşiret" sözcüğüyle eşanlamlı olarak kullandığımızı, okurun gözönünde bulundurmasını dileriz.

[4] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 290.

[5] Aynı yapıt, s. 290.

[6] Karl Marx, "Fransız İşgali Sırasında Cezayir'de Toprak Düzeni", *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 318-319.

[7] Karl Marx, "Zasuliç'e Mektup — Birinci ve Üçüncü Taslak", *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 237, 258.

münün bağrında, bireyselciliğin gelişmesine olanak sağlayan bu birbirine karşıt iki nitelik, onun çözülmesinin, dağılmasının nedeni olur. Ev ve avlusunun özel mülk olması yanında, ortaklaşa mülk olan ekilebilir toprak, zaman zaman komün üyeleri tarafından bölüşülür, üyeler bu toprakları ayrı ayrı işler, ve ürünleri özel olarak mülk edinir. "Doğal akrabalığın güçlü, ama dar bağlarından kurtulmuş olarak, toprağın ortaklaşa mülkiyeti ve bundan çıkan toplumsal ilişkiler, kendisine [komün üyesine] sağlam bir dayanak güvencesi sağlar, aynı zamanda, bireysel ailenin ancak kendine ait olan ... ev ve avlusu, küçük toprak parçaları üzerinde tarım ve tarım ürünlerinin özel olarak mülk edinilmesi, daha ilkel toplulukların organizmalarıyla (yapılarıyla) bağdaşmayan bireyciliği hızlandırır."[8] Tarımsal komünün bağrındaki bu ikilik, komünal mülkiyet ve özel mülkiyet ile özel tasarruf, onun, zamanla çözülüp dağılmasının *tohumu* haline gelecektir. Ortak toprağa karşı saldırının hazırlandığı ev ve avlusu biçiminde özel toprak mülkiyeti şimdiden vardır. "Ama asıl önemlisi, özel mülk edinmenin kaynağı olarak tarlalarda çalışmadır. Bu, taşınabilir malların ... birikimine olanak sağlar."[9]

İlkel iktisadî ve toplumsal eşitliği çözüştürüp dağıtacak olan bu taşınabilir malların birikimi, ilkin ekilir toprakların ortak mülkiyetini ve daha sonra da özel mülkiyetin komünal eklentileri haline gelecek orman, otlak vb. gibi ortak mülkleri, özel mülkiyete dönüştürecek olan çıkar çatışmalarını ve tutkularını kışkırtır.[10] Bu nedenledir ki, eski şekillenmenin son aşaması olan tarım komünü, "ortak mülkiyete dayanan toplumdan özel mülkiyete dayanan topluma geçişin aşamasıdır".[11] Marx, ortak mülkiyete dayanan toplumdan özel mülkiyete dayanan topluma geçişi, toplumun arkaik (ilkel, eski) şekillenmesinden *ikincil* şekillenmeye, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine geçiş olarak[12] niteler.

İşte, asya üretim biçimi, karşımıza, *burada* çıkar. Asya

[8] Aynı yapıt, s. 259.
[9] Aynı yapıt, s. 260.
[10] Aynı yapıt, s. 260.
[11] Aynı yapıt, s. 260.
[12] Aynı yapıt, s. 238-239 ve 260.

üretim biçimi, ekilebilir toprağın, komünal mülk olduğu, ama ekilir toprakta özel tasarrufun (zilyed) oluştuğu,[13] ve dolayısıyla tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinildiği bir tarım komünü olmakla birlikte, bir başka deyişle "ortak mülkiyete dayanan toplumdan özel mülkiyete dayanan topluma *geçiş* aşaması" meydana gelmiş bulunmakla birlikte, asya üretim biçiminde, ikinci şekillenmeye *geçiş* meydana gelmemekte, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine, yüzlerce yıl *geçilememektedir.* Taşınır malların, özellikle tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinilmesi açısından kendi bağrında bozucu unsurları taşıyan, ama gene de —yüzlerce yıl— bozulup dağılmayan asya üretim biçimi, kuşku yok ki, arkaik şekillenmenin *sonuncu* aşaması olması dolayısıyla, "toplumsal ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları"[14] arasında yer alır, ama gelişmeye karşı en dirençli biçim olmasıyla, ikincil şekillenmeye geçemez.

TARIM KOMÜNLERİNİN FARKLI BİÇİMLERİ: ASYA, ANTİK, CERMEN

Tarım komününde, birey, ancak bir topluluğun üyesi olduğu sürece, kendisini mülk sahibi ya da zilyed sayar, ya da bir başka deyişle, birey, bir topluluğun üyesi (parçası) olduğu için toprağın mülkiyetine ya da tasarruf hakkına sahiptir.[15] Marx, "Bu temel ilişkiler aynı olduğu halde

[13] Hindistan'ın çeşitli bölgelerine göre değişen tarım komününün "en basit biçiminde, toprak ortaklaşa işlenir ve ürün, üyeler arasında bölüşülür" (*Kapital,* Birinci Cilt, 384-385). Ama *Formen*'de, Marx, genel olarak, asya biçiminde, toprağın özel tasarrufunu vurgular. Vera Zasuliç'e yazdığı mektubun birinci taslağında kırsal (tarımsal) komüne, Doğu Hindistan'da da, "her zaman arkaik şekillenmenin *son aşaması,* ya da son dönemi olarak raslıyoruz" (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri,* s. 237) diyecektir.

[14] Karl Marx, "Önsöz", *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 26. Marx'ın, burada, "Geniş çizgileriyle, asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva tarzları, toplumsal ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilir." tümcesi, asya üretim tarzının, köleci, feodal üretim tarzları gibi, ilkel komünal toplumdan çıkmış ayrı bir üretim tarzı olduğu yolunda yorumlara yolaçmıştır ki, Marx, tersine, asya üretim tarzını, yalnızca, toprakta ortaklaşa mülkiyetin varolduğu, tasarrufun özel olduğu tarım komünlerinden biri olarak ele almıştır, ve *Katkı*'ya önsözünde de, bu anlamda ele almış olması, bence, daha aklauygun görünmektedir.

[15] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri,* s. 15, 29. (Bu yazı, Marx'ın 1860'ların başında *Ekonomi Politiğin*

—*der*—, bu biçim, çok çeşitli yollardan gerçekleşir."[16] Nitekim, insanlar bir yere yerleştiklerinde, çeşitli dışsal, iklimsel, coğrafik vb. koşullara ve onların doğal yapılarına —kabile niteliklerine— bağlı olarak az ya da çok değişikliğe uğrar,[17] kabilenin ilkel niteliği "tarihin hareketiyle ya da göçle parçalanabilir", "kabile, ilk yerleşim yerinden ayrılıp *yabancı* topraklar işgal edebilir, böylece *yepyeni çalışma ... koşulları** içine girebilir", "bu gibi etmenler ne denli etkin olursa, ... bireyin, işlenmesi özel olarak kendisine ve ailesine ait olan *toprağın ... özel sahibi haline gelmesini sağlayan koşullar da** [ortaya] o denli çok çıkar",[18] toprak mülkiyeti, üretim koşullarına göre farklı biçimler alır.[19]

Antik (roma ve yunan), cermen, asya ve slav biçimleri, bu farklı tarihsel hareketlerin etkisi altında, tarım komününün farklı biçimlerini oluştururlar. Birey, bütün bu biçimlerde, ancak kabilenin ya da topluluğun bir parçası olduğu için toprağın zilyedi ya da sahibidir; ama herbirinde, yerel, tarihsel vb. değişikliklere uğrayarak başkalaşmıştır. Asya biçiminde, birey, toprağın yalnızca zilyedidir, toprak komünal mülktür; antik biçimde, ortak toprak (komün mülkü), devlet mülkü olarak özel mülk ile yanyana *birarada* bulunur;[20] cermen biçiminde, bireysel mülkiyet vardır, komünal mülkiyet (bölünmez av alanları, ortak otlaklar, korular vb.) özel mülkiyetin *tamamlayıcısı* olarak görünür, bireysel toprak mülkiyeti, komünal toprak mülkiyetinin karşıt biçimi olarak görünmez.[21] Toprak mülkiyeti-

Eleştirisine Katkı ve *Kapital*'e hazırlık olarak kaleme aldığı *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* adlı yapıtının "Formen, die der kapitalistischen production vorhergehn" adlı bölümüdür, ve genellikle kısaltılmış adıyla, *Formen* olarak anılmaktadır. *Formen*'i bağımsız bir yapıt olarak ele alan, ve özellikle, *Grundrisse*'nin bir bölümünü oluşturan *Formen*'i, *Grundrisse* olarak niteleyen bazı yayınların bulunmasından dolayı bu açıklamayı yapma gereğini duymuş olmamı, okurun anlayışla karşılayacağını umarım.

[16] Aynı yapıt, s. 16.

[17] Aynı yapıt, s. 15.

[18] Aynı yapıt, s. 19.

[19] Aynı yapıt, s. 43.

[20] Antik biçimde, toprağın bir kısmı, *ager publicus* olarak topluluğa aittir, geri kalanı dağıtılır ve her toprak parçası bir Romalının mülkünü oluşturur, asya biçiminin tersine, "bireyin mülkü, burada, doğrudan komünal mülk değildir", burada, devlet toprak mülkiyeti ile özel toprak mülkiyetinin *karşıt* biçimleri yer alır. (Aynı yapıt, s. 23, 19, 27.)

[21] Aynı yapıt, s. 17, 18, 19, 22, 26, 27, 29-30.

* İtalikler benim. —*M.E.*

nin ve tarımın, iktisadî düzenin temelini oluşturduğu bütün bu biçimlerin farklılığı, tarihsel, yerel ve kabilenin doğal niteliklerindeki farklılıklardan vb. meydana gelmiş olmakla birlikte, bütün bu biçimler, ortak özellikler içerir. Burada ortak öğe, mülkiyetin özgün biçiminin komün mülkiyeti olması; birey, kabilenin ya da topluluğun üyesi olduğu, topluluğun bir parçası olduğu için, bu mülkiyetin zilyedi ya da sahibi bulunmasıdır. "Bu mülkiyetin içersinde yeraldığı bütün biçimler, bir *topluluğu* öngörür, ki bu topluluğun üyeleri, ... bu topluluğun üyesi olma sıfatıyla mülk sahibidirler."[22]

Burada, bizi ilgilendiren sorun, tarım komününün, özellikle cermen ve antik (yunan, roma) biçimlerinde, ilkel şekillenmeden ikinci şekillenmeye (kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlara) geçişin aşaması olmasına karşın, asya biçiminde, tarım komününden ikinci şekillenmeye geçilmemesi, bir başka deyişle, asya biçiminin kendi kendine çözülüp dağılmayan dirençli ve dayanıklı bir topluluk oluşturmasıdır. Asya biçiminin, dışsal etkiler dışında, kendine yeterli ve değişmeye karşı dirençli ve dayanıklı bir biçim almasının nedenini, Marx, onun temel iktisadî yapısı ile bu iktisadî yapı üzerinde yer alan devletin özgün niteliğinde arar. Asya biçiminde, devletin bu özgün biçimi, birbirinin benzeri olan, ama birbirinden tecrit olmuş küçük köy topluluklarının üstünde duran ve bu tecrit olmuş alt-toplulukların (savaş, din, sulama vb. gibi) ortak birliğini gerçekleştiren despot devlettir.

ASYA BİÇİMİNDE TOPRAK MÜLKİYETİ

Diğer tarım komünlerinde toprakta gördüğümüz özel mülk ve komünal mülk biçimindeki ikiliği, asya biçiminde göremiyoruz. Topluluk üyesi, burada, komünal mülkiyetin ortak zilyedidir (tasarruf edenidir). "Mülkiyetin *ancak* komünal mülkiyet olarak bulunduğu yerde, birey olarak üye, bu sıfatıyla, ister miras yoluyla olsun ister olmasın, bunun ancak bir kısmının *zilyedidir,* çünkü mülkiyetin h i ç b i r p a r ç a s ı, h i ç b i r ü y e n i n* kendisine ait olma-

[22] Aynı yapıt, s. 46.
* Espaslar benim. —M.E.

yıp, topluluğun ancak doğrudan bir parçası olarak, dolayısıyla topluluktan ayrı olarak değil, onunla doğrudan bir kimse olarak onundur. Bu yüzden birey yalnızca bir zilyeddir. Varolan şey, yalnızca *komünal* mülkiyet ve *özel zilyeddir.*"[23] "... toprağın gerek özel, gerekse ortaklaşa zilyedliği ve kullanımı olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur."[24]

Asya biçiminde toprağın özel mülkiyetinin bulunmamasına karşın, doğrudan üretici olan komün üyelerinin (emek biçiminde olsun, ürün biçiminde olsun), rant ödemesini nasıl açıklamalı? Çünkü, özgül biçimleri ne olursa olsun, bütün rant tipleri, ortak bir niteliğe, toprağın kişiler tarafından mülk edinilmesine bağlıdır. "Rantın maledinilmesi, toprak mülkiyetinin gerçekleştirildiği biçimdir ve toprak rantı da, buna karşılık, toprak mülkiyetinin varlığını, gezegenimizin belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür."[25] Bu sahip, Asya'da, "topluluğu temsil eden bir kişi"dir;[26] "tarım artı-ürününün t e k s a h i b i* olarak göründüğü" hükümdardır.[27]

Toprakta, özel mülkiyetin yokluğunun temel nedeninin, toprağın komünal mülk olduğunu görmeden, tarım artı-ürününün tek sahibi olarak toprağın ismî sahibi hükümdarı görmek, bizi, yanılgılara götüren esas noktalardan biri olmuştur. Oysa, burada, hükümdar, toprağın gerçek sahibi değil, artı-ürünün tek sahibi olması sıfatıyla, "toprağın ismî sahibi"-dir.[28] "Doğu despotizmi, mülkiyetin yasal olarak bulunmayışına yolaçar görünmektedir. Ne var ki, aslında bunun temeli, ... kabile mülkiyeti ya da ortak mülkiyettir."[29] "... gerçek anlamda asıl mülk sahibi t o p l u l u k tur."[30]

Topluluğu temsil eden kişinin, kralın, hükümdarın ya da devletin, tüm toprakların sahibi görünmesi, ya da ismî sahibi olması, tek başına, herhangi bir üretim ilişkisini, ya da

[23] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 22.

[24] Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt (*Kapitalist Rant Üzerine*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 236).

[25] Aynı yapıt, s. 32-33.

[26] Aynı yapıt, s. 33.

[27] Karl Marx, *Grundrisse*, (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 120).

[28] *Kapital*, Üçüncü Cilt, (*Kapitalist Rant Üzerine*, s. 235.)

[29] "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 16.

[30] Aynı yapıt, s. 27.

* Espaslar benim. —*M.E.*

üretim biçimlerinin herhangi bir aşamasını açıklamaya yeterli değildir. Örneğin, "Basit yüksek askerî şeflikten gerçek prens aşamasına geçmiş bulunan Frank kralının yaptığı ilk şey, *bu halk mülkünü krallık yurtluğu biçimine dönüştürmek,** onu halktan çalmak, ve armağan ya da tımar (*fief*) olarak bileliğindeki (maiyetindeki) adamlara vermek" olmuştu.[31] Halkın mülkünün, krallık yurtluğu haline dönüştürülmesi, burada, feodalleşmeye doğru sürekli bir gelişmenin temelini oluşturuyordu. İskoç yaylalarında oturan ve klanlar halinde örgütlenmiş olan Keltlerde, klanın temsilcisi, şefi ya da "büyük adamı", klan mülkünün "sözde sahibi"ydi. Ama, klan şefleri, bu itibarî haklarını, klan emlâkini *gaspederek*, özel mülkleri haline getireceklerdir.[32] Bu ise, sermayenin ilkel birikiminin bir önkoşulu olması açısından, kapitalizme geçişin koşulunu oluşturmaktır. Asya biçiminde, toprağın ismî sahibi, klan şeflerinin sözde sahipliğinden şu anlamda farklıdır ki, klan şefleri, klan üyeleriyle toprağın ortaklaşa sahibidir; asya biçiminde, üst-birliği temsil eden hükümdar, alt-toplulukların herbirinin ayrı ayrı kendi mülkleri olan toprağın ortaklaşa sahibi olmamasıdır; gerçek mülk sahibi, küçük toplulukların kendileridir. "Özgün Hindistan kurumlarında, toprak sahipliği, bu toprağı ekmek üzere bireylere dağıtma hakkı, köy işletmelerine ait"tir.[33] Ve topluluk üyelerinin, Roma biçiminde olduğu gibi, "özel mülk sahipleri olarak ayrı bir varlık edinmiş oldukları yerde, bireyin, mülkiyetini ... *yitirmesine* yolaçan kişiler"in ortaya çıkmasına karşın, asya biçiminde, bireyin, mülkiyetini yitirmesi, dışsal etkileri dışında, "hemen hiç olanaklı değildir".[34]

Topluluk üyesi birey, toprağın özel maliki olmaması anlamında mülksüzdür, ama gerçek mülk sahibi köy birimlerinin oluşturduğu topluluktur ve bu anlamda küçük köy topluluğu, toprağın ortaklaşa sahibidir. Hükümdar, burada, artı-ürünün tek sahibi olması sıfatıyla, tüm toprakların sa-

[31] Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 195.
[32] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 767, 771.
[33] Karl Marx, "Lord Canning'in Açıklaması ve Hindistan'da Toprak Tasarrufu", *New York Daily Tribune*, n° 5344, 7 Haziran 1858. (*On Colonialism*, s. 192.)
[34] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 42.
* İtalikler benim. —*M.E.*

hibi görünmektedir; ama gerçekte, topraklar, tüm topluluğun mülkü değil, bir diğer ifadeyle *ager publicus*, kamu toprağı, yani *tüm* toplumun ortak toprağı değil, her köy topluluğunun ayrı ayrı komünal toprağıdır. Topluluk üyesinin, asya biçiminde, mülkiyetini, dışsal etkiler dışında, *yitirmesinin* hemen hiç olanaklı olmaması, hükümdarın, her köy topluluğunun ayrı ayrı komünal mülkünü, gerek tüm topluluğun komünal mülkü biçiminde olsun, gerek hükümdar yurtluğu biçiminde olsun, gerek kendi özel mülkü biçiminde olsun, kamulaştıramamış veya gaspedememiş olması (ya da gaspetmemiş olması) olgusu, burada, üretim ilişkilerinin değişmesine yolaçacak bir mülkiyet değişmesinin meydana gelmediğini de ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, hükümdarın, toprağın ismî sahibi olduğu köy topluluğunun komünal mülkü ile hükümdarın bu toprağı bağışlayacağı, satacağı ya da devlete hizmet karşılığı tımar olarak vereceği kamu mülkü arasında, birbirinden farklı iki mülkiyet biçimini buluruz. Birinde, ortak mülkiyet, *köy* topluluğunun ortaklaşa mülkü olarak kalır: diğerinde, *tüm* topluluğun mülkü sözkonusudur; ve ancak, toprağın, satış, bağış veya hizmet karşılığı olarak, feodal mülkiyet biçiminde, kişilere terkedilmesi, devlet mülkünün özel mülk haline getirilmesi olgusuyla, bu ikinci biçimde karşılaşıyoruz.

KENT YA DA KENT İLE KIRIN FARKLILAŞMAMIŞ BİRLİĞİ VEYA META DEĞİŞİMİNE DAYANMAYAN İŞBÖLÜMÜ

Marx, "Klasik eski tarih —*der*—, kentlerin tarihidir, ama toprak sahipliğine ve tarıma dayanan kentlerin; asyatik tarih, kent ve kırın bir tür farklılaşmamış birliğidir (...); ortaçağ (cermenik dönem), tarihin merkezi olarak kır ile başlar ve daha da gelişmesi kent ile kırın karşıtlığından geçer; modern tarih, kırın kentleşmesidir, eski çağda olduğu gibi kentin kırlaşması değil."[35]

Antik biçimde, kent, kırsal nüfusun (toprak sahiplerinin) yerleşim merkezidir. Tarlalar kentin arazisi olarak görünür.[36] Bu toprağın ya da yeni işgal edilen toprağın savu-

[35] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 25.
[36] Aynı yapıt, s. 18.

nulması, yani savaş, herkesi ilgilendiren büyük bir görev, büyük bir komünal (ortak) uğraş haline gelir. "Topluluk, bu nedenle, daha baştan, savaşçı temeller üzerinde, savaşçı, askerî bir güç olarak örgütlenir. ... Yerleşmenin kentlerde yoğunlaşması, bu savaşçı örgütlenmenin temelidir."[37] Onun içindir ki, antikçağ, kentlerin tarihidir, ama bu kent, tarımın ve zanaatın ayrılığına dayanan kent değildir, toprak sahipliğine ve tarıma dayanan bir kenttir; topluluk üyesinin, ve bu sıfatla toprağın sahibinin, en büyük görevi savaştır, ve topluluk, bu nedenle askerî bir güç olarak, kentte örgütlenmiştir. Kent, topluluk üyelerinin savaşçı amaçlarla biraraya geldiği ve gene aynı amaçla yerleştiği yerdir. Bu nedenle, kentli yurttaş, aynı zamanda toprak sahibidir; o, topluluğun üyesi olduğu için toprak sahibi, toprak sahibi olduğu için kent yurttaşıdır. Dolayısıyla antikçağ, kentin kırlaşmasıdır. Şunu da ekleyelim ki, klasik antikçağda (ve özellikle Roma'da), kent zanaatları ve ticaret —ortaçağın tersine— horlanmakta ve tarım yüceltilmekteydi. "Hiç bir Romalının yaşamını esnaf ya da zanaatçı olarak kazanmasına izin verilmezdi."[38] Köleliğin olduğu yerde, azat edilen kimse, geçimini böyle uğraşlarda arardı.

Asya biçiminde, kent ile kırın farklılaşmamış birliğini buluruz. Birbirinin benzeri olan, pazardan, kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız "her köy, ayrı bir topluluk ya da cumhuriyettir",[39] "100 ile birkaç bin *acre*'lık bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün teşkil eder."[40] Küçük ve son derece eski bu Hint topluluklarında, değişmeyen, sistemli bir işbölümü vardır. Gerçek anlamda kentler ise, "bu köylerin yanında, ancak dış ticaret için özellikle elverişli olan, ya da devletin başının ve satraplarının (valilerinin) gelirlerini (artı-ürünü) e m e k k a r ş ı l ı ğ ı n d a* değiştikleri ... noktada kurulmuştur."[41] Köy ile kent, tarım ile sanayiin ayrıldığı farklı ve o ölçüde de karşıt kuru-

[37] Aynı yapıt, s. 18.
[38] Aynı yapıt, s. 23-24.
[39] Parlamento raporundan aktaran Karl Marx, "Marx'tan Engels'e", 14 Haziran 1853, *On Colonialism*, s. 313.
[40] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.
[41] *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 17-18.
* Espaslar benim. —*M.E.*

luşlar değildir, dolayısıyla da, *meta değişimine dayanan bir işbölümünden bağımsızdır.*

Kırsal bölgelerde yaşayan zanaatçılar, geçimlerini, tarımda çalışmayan öteki unsurlar gibi, köylülerin ortak gelirinden ayrılan fonun bir kesiminden sağlamaktadırlar. "Çiftçilerin kendi emeğiyle karşılayamadıkları gereksinmeleri ve istekleri karşılayan çok sayıdaki emekçi gruplar, bütün ülkelerde bu fonlarla yaşıyorlardı."[42] Açıktır ki, burada zanaatçı ile çiftçiler arasında, emek ürünlerinin doğrudan değişimi vardır; zanaatçıların tarımdan ayrılışı, yeni bir işbölümü oluşturmakla birlikte, ürünler, meta biçimini almamaktadır.

Kent zanaatçıları da, "ücretlerini özünde aynı olan bir fondan —toprağın ek gelirinden— almaktaydılar, ama bu fonun dağıtım ve biçimi ve dağıtıcıları farklıydı".[43] "Zanaatçılar için ayrılan bu fonun büyük bölümü, devlet ve memurları tarafından dağıtılır. Başkent, zorunlu olarak, bu dağıtımın yer aldığı başlıca merkezdir."[44] "Hükümdarın tarım artı-ürününün tek sahibi olarak göründüğü Asya toplumlarında —*diyor Marx*— onun [hükümdarın] gelirini, ... *free hands* [serbest eller, yani "zanaatçılar"] ile değiş-tokuş etmesi sayesinde koskoca kentler meydana gelir."[45] Burada da zanaat işçisinin emek fonlarını, toprak sahibinin (hükümdarın) geliri, doğrudan artı-ürün oluşturmaktadır (artı-ürünün para olarak değeri değil).

Köy ile kent arasında, tarım ve zanaatların farklılaşmamış bir birliği vardır. Köyde, zanaatçılar için ayrılan ürün meta haline gelmediği gibi, kentte de zanaatçılara dağıtılan artı-ürün meta haline gelmez. Genel işbölümüne, yani emeğin tarım ve sanayiye ayrılmasına karşın, doğal ekonomi geleneksel varlığını sürdürür; bu işbölümü, kır ile kent arasında, tarım ile sanayi arasında bir meta değişimine olanak sağlamadığı için, bir farklılaşma, bir karşıtlık meydana gelmez. "Ürünlerin esas kısmı, *topluluğun** doğrudan kullanımı için-

[42] Jones, *Text-Book of Lectures...*, Herford 1852, s. 73'ten alıntı, Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Part III, Progress Publishers, Moscow 1975, s. 435. "*Artı-Değer Üzerine Teoriler*", (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri* s. 200).

[43] Aynı yapıt, s. 435 (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 200).

[44] Aynı yapıt, s. 435 (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 201.)

[45] Karl Marx, *Grundrisse*, (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 120).

* İtalikler benim. —*M.E.*

dir ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, *meta değişimi ile oluşan işbölümünden** bağımsızdır."[46]

Asya biçiminde, kentte ve köyde olsun, zanaat mesleği, veraset yoluyla babadan oğula, kuşaktan kuşağa devreder, uğraş kalıtsal hale gelmiş ve kastlaşmıştır.[47] "Zanaatçılar, sabit sermaye kitlesine bağımlı olarak belli bir yere bağlı değillerdir." "Eğer müşterileri uzunca bir süre için, *hatta kısa* bir süre için bile oturdukları yeri değiştirirlerse, tarımla uğraşmayan emekçiler, ya onların peşinden gitmek ya da açlıktan ölmek zorundadırlar."[48] Kentlerde de durum aynıdır. "Krallık gelirlerinin ... *yeni dağıtım merkezleri kurulur kurulmaz*", eski başkentler, zanaatçıların da dahil olduğu sakinleri tarafından terkedilerek birer harabe haline gelir. Bu, öteki ülkelerdeki gibi, kentlerin kendiliğinden yokolmasından apayrı bir şeydir.[49]

Cermenik dönemin gelişmesi, yani ortaçağ ise, kent ile kırın karşıtlığını içerir. Cermenik dönem, kır ile başlar; tek tek aile başlarının birbirlerinden uzun mesafelerle ayrılan ormanlarda yerleştiği cermenlerde, kent, bireysel toprak sahiplerinin komünal (ortak) amaçlarla, (—yerleştiği değil—) *biraraya geldiği,* bir tür bağımsız organizmadır. "Kentlerdeki biraraya geliş, topluluğa, bu sıfatıyla, iktisadî bir varlık kazandırır."[50]

"Antikçağ, *kentten* ve onun küçük toprak alanından hareket ettiği halde, ortaçağ kırdan hareket ediyordu."[51] Kırdan hareket eden ortaçağ, gelişerek kent ile kırın karşıtlığından geçecektir. Marx, kent ile kırın karşıtlığını, tarihin merkezi, toplumun ekonomik tarihinin temeli olarak niteler. Tarım ile sanayiin, meta değişimine bağlı olarak bölünmesi, kent ile kırın farklılaşmasının, farklı birliğinin temelini oluşturur. Kent, kırsal alanda, birbirlerinden uzak mesafelerde oturan tek tek aile başlarının, topluluğun ortak amaçları için bira-

[46] Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, s. 384.
[47] Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, s. 368; Jones'ten alıntı: *Grundrisse* (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri,* s. 200).
[48] Jones'tan alıntı: *Grundrisse* (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri,* s. 201).
[49] Aynı yapıt, s. 201.
[50] Aynı yapıt, s. 25.
[51] K. Marx, F. Engels, *Alman İdeolojisi,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 45.
* İtalikler benim. —*M.E.*

raya geldiği merkez, bağımsız bir organizma olarak ortaya çıkar, daha da gelişmesiyle, (toprakta feodal mülkiyetin oluşmasına uygun olarak), meta değişimi ile oluşan işbölümünün karşıt ucunu oluşturur. Elzanaatlarının toplandığı yer olarak kent, diğer karşıt uç olan tarımın yer aldığı kırsal alanla birlikte, birbirine karşıt bir birlik oluşturur.

Burada, asya biçiminde olduğu gibi, kent ile köyün farklılaşmamış birliği değil, tersine farklılaşmış birliği, yani karşıtlığı vardır. "İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temeli, kent ile kır arasındaki ayrılıktır. Toplumun bütün ekonomik tarihinin, bu antitezlerin hareketinde özetlendiği söylenebilir."[52] Daha önce yukarda, asya biçiminde, kent ve köyün farklılaşmamış birliğine değindiğimiz yerde, bütünüyle Hint toplumunda, üretimin, *meta değişimi* ile oluşan işbölümünden bağımsız olduğunu görmüştük. Burada, ortaçağ kentinde ise, meta değişimi ile ortaya çıkmış olan işbölümünün temelini, kent ile kır arasındaki ayrılığı görüyoruz.

Şu da var ki, toprak mülkiyetinin feodal yapısına uygun olarak, feodal yapı, kentlerde, feodal meslek örgütlerini, loncaları doğurmuştur.[53] "Ayrı ayrı zanaatçılar tarafından ağır ağır biriktirilen küçük sermayeler ve durmadan artmakta olan bir nüfus içinde loncaların değişmezliği, kentlerde de, köydekine benzer bir hiyerarşi doğuran kalfalık ve çıraklık koşulunu geliştirmiş"tir.[54] Loncalar, elzanaatlarının tarımdan ayrılmasına, belirli ölçüde işbölümünün gelişmesine yardımcı olmuş, ama, işyerlerinin sayısının sınırlı olması, kalfa ve çırak sayısının kurallara bağlanması ve bundan da önemlisi, işyerinin kendisinin sınırlı ve dar oluşu, küçük üretim biçimine dayanması, işyeri içersinde işbölümüne olanak vermemesi nedeniyle de işbölümü gelişememiş, bir başka deyişle, sanayi ile tarımın ayrılmasına yardımcı olan loncalar, sanayi ile tarımın ayrılmasını *tamamlama* sürecinin engellerinden biri haline gelmiştir. Kırda küçük tarımsal işletme ve köylü ailesinin tarım ve ev elzanaatlarının birlikteliği, loncaların küçük işletme üzerine kurulmuş olması ve kendi içle-

[52] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 380.
[53] Aynı yapıt, s. 46.
[54] Aynı yapıt, s. 46.

rinde işbölümüne olanak vermemesi, işbölümünün gelişmesine engel olan başlıca öğelerdir.

YENİDEN-ÜRETİM VE YENİDEN-ÜRETİMİN AYNI BOYUTLARDA YİNELENMESİ

"Ürettiği ürünlerin bir kısmını *—der Marx—*, üretim araçlarına ya da yeni ürünlerin unsurlarına devamlı bir şekilde dönüştürmedikçe hiç bir toplum, üretime devam edemez, bir başka deyişle, hiç bir toplum, yeniden-üretim yapamaz."[55] Toplumun, ürettiği ürünlerin, üretim için harcanan emek-gücünün ve üretim araçlarının yeniden üretilmesi ya da üretilebilmesi başlıca üç olasılık içerir. Ya ürettiği ürünler, toplumun yeniden-üretimine yetmeyebilir, toplumun üretici güçleri geriler, üretim ilişkileri çözülür ve toplum yıkılmaya yüz tutar. Ya da, tersi olasıdır, yalnızca yeniden-üretimle değil, *çeşitli derecelerde ve gitgide artan boyutlarda* yeniden-üretim görülür. "Ne kadar çok üretilirse o kadar çok tüketilir ve dolayısıyla o kadar fazla ürün, üretim araçlarına çevrilir."[56] Gittikçe artan boyutlarda yeniden-üretim, zorunlu olarak, eski üretim biçimini yokederken, yeni üretim biçimini yaratır. Üçüncüsü: "Üretim biçiminin kendisi ne denli geleneksel ise, yani mülk edinmenin *gerçek süreci* ne denli a y n ı k a l ı r s a,* mülkiyetin eski biçimleri, ve dolayısıyla bir bütün olarak topluluk da o denli değişmez olacaktır."[57] Marx, hemen parantez içinde ekliyor: "Ve bu geleneksel biçim, tarımda uzun bir süre, ve tarımla manüfaktürün birbirlerini Doğuya özgü bir biçimde tamamladıkları durumda daha da uzun bir süre devam eder."[58] Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrını, anahtarını, Marx kendi kendine yeterli bu toplumların, durmadan kendisini *aynı biçim içersinde* üretmesindeki sadelikte[59] bulur. Birey, *değer yaratmak amacıyla değil,* kendisinin ve ailesinin ve aynı zamanda tüm olarak komünal topluluğun varlığının sürdürül-

55 Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 603.
56 Aynı yapıt, s. 636.
57 Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 41.
58 Aynı yapıt, s. 41.
59 Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 385-386.
* Espaslar benim. —*M.E.*

mesi amacıyla[60] üretir. *Servet edinmeyi değil,* kendi kendine yeterli olmayı, kendisini topluluğun bir üyesi olarak yeniden üretmeyi amaçlar.[61] Üretim devresi kendi kendine yeterlidir.[62] Dolayısıyla asya biçiminde, gitgide artan boyutlarda yeniden-üretim değil, aynı ve hemen hemen değişmez boyutlarda yeniden-üretim görülür; bu nedenle üretim araçları artmaz ve yeniden-üretim, eski üretim biçimini yokederek yeni bir üretim biçimi yaratmaz, toplum değişmeden kalır, "raslansal olarak yokedildiği zaman, aynı yerde ve aynı adla yeniden türer".[63]

Marx, bir kabile içersinde meydana gelen doğal işbölümünün, alanını, "topluluğun yayılması, nüfusun artması ve özellikle çeşitli kabileler arasındaki çatışmalar sonucu bir kabilenin diğerinin boyunduruğu altına girmesiyle" genişlettiğini, ve öte yandan, topluluklar arasında, kendiliğinden oluşan farklılıkların yolaçtığı değişimin, toplumsal işbölümünün doğmasının, meta alışverişinin gelişmesinin ve topluluğun birbirine kenetli öğelerinin, topluluktan gevşeyip kopmalarının temelini hazırladığını belirtir.[64]

Nüfusun artması, üretici güçlerdeki bu artış, üretimin ilkel ve geleneksel olduğu toplumlarda, birbirinden ayrı olasılıklar içerir. Nüfusun artması sonucu, toplum, bu engeli aşmak için, ya yeni üretim araçları (toprak) edinecektir, bu durumda kolonizasyon ve istilâ savaşları zorunlu hale gelir, ve istilâ savaşı, eski topluluğun dayandığı iktisadî koşulların yokedilmesi ve yeni üretim biçiminin doğması (kölelerin, serflerin vb. edinilmesi vb.) koşullarını yaratır;[65] ya da, toprak artması olmaksızın üretici güçler geliştirilirler, o zaman yeni yöntemler, yeni çalışma tarzları ve teknikler geliştirilmek, tarıma yeni topraklar açmak vb. gerekir[66] — bunlar, topluluğun eski iktisadî koşullarını yokeder, yeni koşullar, yeni üretim biçimleri yaratır. Bu, nüfus artışının olumlu yönüdür. Nüfus artışıyla birlikte, üretim araçları (toprak)

[60] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 14.
[61] Aynı yapıt, s. 21.
[62] Aynı yapıt, s. 30.
[63] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 385.
[64] Aynı yapıt, s. 379.
[65] "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 41.
[66] Aynı yapıt, s. 41.

artmadığı, ya da üretim teknikleri gelişmediği zaman, artan nüfusa oranla üretim artmaz; ama buna karşılık tüketim arttığı için, üretim koşullarının yeniden-üretimi giderek daha azalan boyutlarda yinelenir, ve üretim koşullarını yeniden üretemeyecek düzeye geldiği zaman da, "topluluk, üzerine dayandığı mülkiyet ilişkileriyle birlikte, çözülür ve ölür".[67] Asya biçiminde ise, "nüfus artınca, boş bir toprak üzerinde aynı modele uygun yeni bir topluluk kurulur".[68] Burada nüfus artışı, ne işgalci bir savaşa yolaçar, ve ne de toprakların artmaması sonucu üretim yöntemlerinin ve tekniklerin geliştirilmesi zorunluluğunu yaratır. Dolayısıyla, eski üretim koşullarını yokederek yeni üretim biçimleri yaratılması olanağı da doğmaz.

Ama bu, bize, asya biçiminde, toprağın doğal zenginliği ile nüfus arasında, artan nüfusu, daima, kendi sadeliği içersinde besleyecek boş toprağın bulunacağını, ya da aynı modelde yeni bir köy topluluğu için açılabilecek topraklar olduğunu gösterir. Marx'ın, Hint topluluklarını, fetih olgusu karşısında, yalnızca *fethedilen* olarak ele alışı dikkat çekicidir, ve topluluğun yayılması, bir kolonizasyon, bir istilâ savaşı biçiminde kendini ortaya koymamakta, artan nüfus, boş topraklara ve aynı modele uygun bir biçimde kaybolmaktadır.

Soruna, bir de, istilâ eden değil, istilâ edilen açısından bakalım: Birbirine benzeyen, ama aralarında çıkar birliği bulunmayan, birbirinden tecrit edilmiş, küçük toplulukların tümünün üstünde, sulama, dinsel vb. ortak amaçlardan doğan ve üst-birliği oluşturan despot devlet, sürekli dağılmalar, hanedan değişiklikleri ve fetihlere karşın, asya biçiminde, ortaklaşa mülkiyet, toplumun ekonomik unsurlarının yapısı, dinginlikle varlığını sürdürmüş, ve bu toplulukların temelini oluşturmaya devam etmiştir.[69] Buna karşın, Marx ve Engels, barbarların, Roma imparatorluğunu ele geçirişleriyle ilgili olarak şunları yazarlar: "Feodalite, Almanya'dan hiç de hazır olarak getirilmemiştir, ama fetihçiler yönünden,

[67] Aynı yapıt, s. 30.
[68] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 385.
[69] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 386; Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 298, 510-511.

fetih sırasında bile, ordunun askerî örgütlenişinde kökeni vardır, bu örgütlenme, fetihten sonra, ele geçirilmiş ülkelerde bulunmuş olan üretici güçlerin etkisi altında gelişmiştir ve, ancak o zaman, tam anlamıyla feodalite haline gelmiştir."[70] Burada, feodalitenin oluşumunda ve olgunlaşmasında, yalnızca fetih olgusunu aramanın yanlışlığını eleştiren ustalar, iki önkoşulu belirtiyorlar: fetihçilerin, daha fetih sırasında, ordunun *askerî örgütlenişinde feodalitenin kökeninin* bulunması; ele geçirilen ülkelerde bulunmuş olan *üretici güçlerin gelişme düzeyinin*, feodalitenin oluşmasına elverişli olması. Hint toplulukları, zaman zaman, ordusunun askerî örgütlenişi bakımından feodalitenin kökenlerini taşımış olan kavimler tarafından fethedilmiş olmakla birlikte, fetihler, burada, üretici güçlerin gelişme düzeyinin feodalitenin oluşmasına elverişli olmaması nedeniyle, toplulukların iktisadî yapılarını değiştirmemiş ve köy toplulukları, "politik gökyüzündeki fırtına bulutlarının etkisi dışında" kalmıştır. Bu nedenle de, asya biçimi, istilânın, mülkiyet biçimlerini en az değiştirebildiği biçim olmuştur.[71]

Topluluğun yayılması, nüfusun artması ve istilâ savaşlarının, asya biçiminde, eski üretim biçimini yokederek, yeni biçimlerin doğmasına, üretim devresinin kendi kendine yeterliliğini parçalamaya, hemen hemen yolaçmadığını görüyoruz.

Soruna, bir de, topluluklar *arası* meta alışverişiyle başlayıp gelişen değişimin doğurduğu topluluklar arası işbölümü açısından bakalım. Nitekim, ürünlerin değişimi, bir klan, bir kabile, ya da benzeri bir topluluk *içinde* değil, bunların, yabancı topluluklarla temasa geldikleri yerlerde, ve topluluklar arasında başlar. Çünkü, "uygarlığın başlangıcında, birbirlerinin karşısına, bağımsız olarak çıkan, bireyler değil, [klanlar], kabileler ve benzeri topluluklardır".[72] Bu nedenledir ki, değişim, başlangıçta, bireyler arasında değil, kabileler ya da benzeri topluluklar arasında olur. Çeşitli toplu-

[70] K. Marx-F. Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 121.

[71] Marx'ın asya biçimini, istilânın, mülkiyet biçimlerini değiştirmeyi en az başarabilmesinin nedenlerini belirttiği —ve bizim, konuyu burada, derinliğine dağıtmamak için değinmediğimiz— pasaj için bakınız: *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 39-40.

[72] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 379.

lukların, kendi doğal çevrelerinde, farklı üretim araçları ve farklı yaşama araçları bulması sonucu, bu toplulukların, üretim biçimleri, yaşayışları ve ürünleri de farklı olur.[73] Kendiliğinden gelişen farklılıkların sonucu, farklı topluluklar, temasa geldikleri yerlerde, önceleri klan ya da kabile başları, daha sonra topluluğun üyeleri, bu farklı olan ürünlerini, değişirler. "Toprağın ... özelliklerindeki farklılık, doğal ürünlerdeki çeşitlilik, mevsimlerdeki değişiklik, toplumsal işbölümünün fiziksel temelini teşkil eder ve, doğal çevresindeki bu değişiklikler, insanı, gereksinmelerini, yeteneklerini, iş araçlarını, çalışma biçimlerini çeşitlendirip çoğaltmaya iter."[74] Yılın bütün günlerinde doğada hazır yiyecek bulan, yılın bütün günlerinde aynı giysilerle yaşayabilen, ya da yılın bütün günlerinde hayvanına yiyecek otlaklar bulan topluluklar arasındaki işbölümünün gelişme düzeyi ile, bunları yılın belirli dönemlerinde bulabilen topluluklar arasındaki işbölümünün gelişme düzeyi birbirinden farklı olabileceği gibi, *kendileri için gerekli bütün şeyleri* üretebilmenin doğal koşullarına sahip olan ve hemen hemen herbirinin aynı şeyleri ürettiği topluluklar arasındaki değişim de o ölçüde az, ve ürünlerin metalara dönüşmesi de o ölçüde sınırlı olur. Hint toplumunda, üretimin esas kısmı, topluluğun doğrudan kullanımı için olduğu ve meta biçimini almadığı gibi, bu toplulukların herbiri *kapalı* bir bütün teşkil ettikleri ve *kendileri için gerekli bütün şeyleri ürettikleri* için de, üretim, meta değişimi ile oluşan, bir başka deyişle birbirinden farklı üretim alanları arasındaki değişimden doğan işbölümünden bağımsızdır.[75]

ÖDENMEMİŞ ARTI-EMEĞİN SINIRLARI VE SERVET FARKLILAŞMASI

Engels, Hint topluluklarını da örnek alarak aldığı pasajların birinde, "eski ilkel topluluklar" diyor "içlerinde dağılma sonucunu veren *servet farklılıkları** meydana getirmeden önce, ... varlıklarını binlerce yıl sürdürebilirler".[76] Servet

[73] Aynı yapıt, s. 374.
[74] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 543.
[75] Aynı yapıt, s. 384.
* İtalikler benim. —*M.E.*

farklılıklarının meydana gelmesi, ilkel toplulukların içsel çözülüşünün önkoşuludur, ne var ki, bu farklılığın meydana gelmesi de, doğrudan üreticinin bağımlılık ilişkisine ve bu ilişkinin niteliğine bağlıdır. Doğrudan üreticinin bağımlılığında bir azalma, ya da karşıt bir deyişle, bağımsızlığında bir gelişmeyle birlikte, orada farklılaşmanın tohumları ortaya çıkar.[77]

Genel olarak, tarımsal komünde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyesi oldukları için mülk sahibidirler. Özel olarak ise, asya biçiminde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyeleri oldukları için mülk sahibidirler ama, burada, toprakta, ancak komünal mülkiyet bulunduğu için, birey olan üye, toprağın herhangi bir parçasının sahibi değildir, toprağın herhangi bir parçası bir üyenin kendisine ait değildir; bütün toprak, topluluğun ortaklaşa mülküdür ve birey de topluluğun bir üyesi, bir parçası olduğu için bu ortaklaşa mülkiyetin sahibidir. Topluluğun üyesi olduğu için (ve bu hakla), toprağın bir kısmının zilyedidir, toprağın bir kısmını eker, biçer, tasarruf eder, ama birey, hiç bir zaman tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyetinin sahibi olarak görünmez. "Bu yüzden birey yalnızca bir zilyeddir. Varolan şey, yalnızca *komünal** mülkiyet ve *özel** zilyeddir."[78]

Birey, bir yandan, kendisini, topluluğuna bağlayan göbekbağından kurtaramaz;[79] öte yandan da, tek mülk sahibi olarak görünen "bütün küçük toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan", alt-toplulukların tümünün ortak birliğini gerçekleştiren despotun, "topluluğun *birliğini* içeren şeyin mülkü, kölesi"dir.[80] Bir başka deyişle, birey, bir yandan, topluluğun üyesi olduğu için komünal mülkiyetin ortaklaşa sahibidir; öte yandan, toprağın tek sahibi olarak görünen birliğin (toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan Doğu despotluğu sözkonusudur) mülküdür. Gerçekte topluluğun üyesi, ortaklaşa da olsa mülk sahibidir; ama bireyin kendisi de, birliğin mülkü olduğu için mülksüz-

[76] Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, s. 252.
[77] Bkz: V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 157.
[78] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 22.
[79] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 361.
[80] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 16, 22.
* İtalikler benim. —*M.E.*

dür.[81] Burada, bireyin, birliğin mülkü, kölesi olarak görünmesi, kölelik ve serflikte olduğu gibi, temel ilişkiyi değiştirmemektedir. Çünkü, kölelik ve serflikte, kabilenin ya da topluluğun üyesi olan emekçinin kendisi, kabilesinin ya da topluluğunun, bir başka kabile ya da topluluk tarafından istilâ edilerek mülksüzleştirilmesi sonucu, yalnızca mülksüzleştirilmekle kalmaz, o da, istilâcı topluluğun mülkü haline gelir.[82] Asya biçiminde ise, emekçinin kendisi, topluluğun üyesi olarak kaldığı için, —birliğin mülkü olması anlamında mülksüz görünse de— topluluğun üyesi olduğu ve topluluk gerçek mülk sahibi olduğu için, köle ve serf gibi mülksüz değildir, ve aynı ölçüde de, üst-birliği ele geçiren fatihin mülkü haline gelmekle, sahip değiştirmekle birlikte, köle ve serf gibi, bir başka kabile ya da topluluğun mülkü haline gelmemiş, mülkiyet ilişkisi değişmemiştir. Kölelik ve serflik, mülkiyetin ortaklaşa sahibi olan emekçilerin mülksüzleşmeleri ve kendilerinin de mülk haline gelmeleri sonucu, mülkiyetin bütün biçimlerini değiştirirler.

Emekçilerin kendileri —köle ve serf biçiminde, yani canlı emek-gücü olarak— mülk edinildikleri halde, sermaye, emekçiyi değil, emeği mülk edinir ve bunu da doğrudan değil, değişim yoluyla yapar. Bağımlı emekçinin bağımsızlığında genişleme, tarihsel gelişmenin sonucudur, ve artık, burada, ücretli işçi haline gelmiş olan emekçi, yalnızca üretim araçlarından mülksüzleşmekle kalmamış, kendisi de, kendi emek-gücünün serbest satıcısı haline gelmiştir. Köle, mülksüz olmanın yanısıra, kendisi, efendisinin mülküdür. Ücretli işçi ise, üretim araçlarından mülksüzleşmiş olmakla birlikte, bir meta haline gelen kendi emek-gücünün sahibidir. Serf ise, bu ikisi arasında yer alır. Serfin, köleye göre, bağımsızlığında bir genişleme, ücretli işçiye göre bağımsızlığında bir eksiklik vardır. Serf, toprağın mülkiyetine sahip değildir, tasarrufunda bulundurduğu toprağa bağlı-

[81] Aynı yapıt, s. 40.

[82] Aynı yapıt, s. 39-40. (Feodalitenin güçlenmesi boyunca, özgür köylülerin, kendileri güçlü bir adamın koruması altına girerek, topraklarını, mülkiyetini, koruyucusuna devrederek mülksüzleşmesi, (bkz: *Ailenin Kökeni*, s. 193) serflerin oluşumu bakımından farklı olmakla birlikte, sonuç, yani mülksüzleşme ve emekçinin kendisinin mülk haline gelmesi bakımından durum değişmemektedir.)

dır, toprakla birlikte satılabilir. Buna karşın, serf, köleden ve ücretli işçiden farklı olarak, (saban, koşum hayvanı, tohum vb. gibi) bazı üretim araçlarına sahiptir. Bu mülkiyet, ona, emeğinin ya da ürettiği ürünlerin bir kısmına sahip olma hakkı verir. Yükümlü olduğu çalışma dışında, ailenin üyeleriyle birlikte *kendisi için* harcayacağı boş bir zamana sahip olur.

Toprağın sahibi değil, yalnızca tasarrufunda bulunduran doğrudan üretici, bağımsızlığındaki genişleme ile, kendi gerekli geçim araçlarının üstünde, kendisi için alıkoyacağı bir fazla biriktirme olanağını elde eder. Marx, yükümlü emeğe tâbi olan doğrudan üreticinin, herhangi bir bağımsız mülkiyet, bir servet edinmesi olanağının koşullarının, gerek emek-rant ve gerek aynî-rant açısından olanaklı olduğunu belirtir. "Eğer toprak rantını *—der Marx—*, en basit biçimiyle, doğrudan üreticinin, gerçekte ya da hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır, vb.) kullanarak, haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu [tasarrufunda bulundurduğu] toprağı ektiği ve geri kalan günlerde, feodal beyden hiç bir karşılık almaksızın feodal beyin malikânesinde çalıştığı *emek-rant* biçimini ele alırsak, burada ... ödenmemiş artı-emeğin kendisini ifade ettiği biçim ... ranttır. Emekçinin (*self-sustaining serf* [kendi geçimini kendi sağlayan serfin]), bu durumda, ne ölçüde vazgeçilmez yaşam gereksinmelerinin üstünde bir *artı ... elde edebileceği,** ... emek-zamanının, kendisi için emek-zamanı ile feodal beyi için yükümlü emek-zamanı olarak bölündüğü orana bağlıdır."[83] Yükümlü emek miktarı, ilkin gelenekle ve giderek yasal olarak belirlenir.[84] "Örneğin, toprakbeyi için yükümlü emeğin başlangıçta haftada iki gün olduğunu kabul edelim. Bu haftada iki günlük yükümlü emek böylece saptanmıştır, töresel ya da yazılı yasa ile hukuken düzenlenen sabit bir büyüklüktür. Ama doğrudan üreticinin kendisinin kullanımında olan haftanın geri kalan günlerinin üretkenliği, onun deneyimi sırasında gelişmesi gereken değişken bir büyüklüktür."[85] Edindi-

[83] Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt (*Kapitalist Rant Üzerine*, s. 234).
[84] Aynı yapıt, s. 238-239.
[85] Aynı yapıt, s. 239.
* İtalikler benim. —*M.E.*

ği yeni istekler, ürününün piyasasının genişlemesi, vb., onu, emek-gücünü daha büyük ölçüde kullanmaya özendireceği gibi, burada, emek-gücünün istihdamı, yalnızca tarımla da sınırlı değildir, kırsal ev sanayiini de içerir. Yükümlü emek-zamanının yasal olarak yerleşmiş olması, doğrudan üreticinin, servet edinme, vazgeçilmez geçim araçlarının üstünde bir fazla üretme olanağını da birlikte getirir. Emek-zamanı, gerekli emek-zamanı ve artı-emek zamanı olarak ikiye bölündüğünde, toprakbeyine ödenecek yükümlü artı-emek, artı-emeğin tümünden küçük olabilir; o zaman doğrudan üretici, geçim araçlarının üstünde, kendisine alıkoyacağı bir fazla üretmiş olur.

Emek-rantın aynî-ranta dönüşmesi, iktisadî açıdan, toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmemekle birlikte, "aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşamasını, yani emeğin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür".[86] Toprakbeyi, artık, artı-emeği doğal biçimiyle doğrudan doğruya almaz, bunun yerine, artı-emeğin içinde gerçekleştiği ürünleri doğal biçimiyle alır. Doğrudan üretici, feodal beyin malikânesinde çalışarak, dolayısıyla toprakbeyinin ya da temsilcilerinin gözetimi, zorlaması altında değil, "tüm emek-zamanını, kendi bildiğince", "kırbaçtan çok yasal yollarla" kullanır.[87] "Bu rant biciminde, artı-emeği temsil eden aynî-rantın, kırsal ailenin *tüm** artı-emeğini, tamamen tüketmesi hiç de gerekli değildir. Emek-ranta kıyasla, üretici, vazgeçilmez gereksinmelerini karsılayan emeğin ürünü icin olduğu gibi, *ürünü kendisine ait olacak olan artı-emek için de** zaman kazanmak üzere daha fazla hareket alanına sahiptir. Gene bunun gibi, bu bicim, tek tek doğrudan üreticilerin iktisadî durumlarında daha büyük farklılıklara yolacacaktır. En azından, böyle bir farklılasma olanağı ... mevcuttur."[88]

Feodal üretim biciminde, doğrudan üreticinin (iktisadî durumlarında farklılasmaya yolacan) kendisi icin bir fazla biriktirmesini, asya biciminde bulamıyoruz. Asya biciminde, ister emek-rant biçiminde olsun, ister aynî-rant biçiminde

[86] Aynı yapıt, s. 240.
[87] Aynı yapıt, s. 240-241.
[88] Aynı yapıt, s. 241-242.
* İtalikler benim. —*M.E.*

olsun, toprak rantı, "*tüm* artı-emeğin normal biçimidir".[89] Feodal üretim biçiminde, toprakbeyi için ödenen yükümlü artı-emek dışında, doğrudan üretici, gerekli-emeğinin üstünde bir emek fazlasını kendisi için tutma olanağına sahiptir; bir başka deyişle, artı-emeğin, burada, yükümlü artı-emekten büyük olma olanağı vardır —yükümlü artı-emekten küçük olması olanağı olduğu gibi—. Doğrudan üreticinin emek-gücünü özendirme ve enerjisini geliştirme derecesi, emeğinin doğal koşullarının, her şeyden önce de ektiği toprağın üretkenlik derecesinin, sınırları, geleneksel olarak belirlenen yükümlü artı-emeğin, artı-emekten küçük ya da büyük olmasına, ya da birbirleriyle çakışmasına olanak verir. Çünkü, doğrudan üreticinin vazgeçilmez gereksinmeleri için gerekli olanın üstündeki emek, yani artı-emek, yükümlü artı-emekten büyük olduğu zaman, burada, bir "ek" rant ödemek yükümlülüğü ortaya çıkmaz. Eğer, kapitalist üretimin terimlerini kullanacak olursak, doğrudan üreticinin, kendi ücretinin üstünde bir fazla edinme olanağı —vazgeçilmez gereksinmeleri için gerekli olanın altında bir ücretle de yetinmesi ve dolayısıyla daha da yoksullaşması olanağı— vardır. Doğrudan üreticiler, özel bir toprak sahibi ile değil, Asya'da olduğu gibi, tüm toprağın sahibi olarak görünen, "hükümdarları olarak başlarında duran *bir devletin doğrudan emri altında** iseler, o zaman, rant ile vergi çakışır ya da daha doğrusu, burada toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz".[90]

Daha yazımızın başlarında da belirttiğimiz gibi, toprak rantının maledinilmesi, toprak mülkiyetinin varlığını, toprağa belirli kişilerin sahip olmasını öngörür. Asya biçiminde, sahip, yalnızca, topluluğu temsil eden hükümdardır. Ve bu nedenle de, hükümdar, "tarım artı-ürününün *tek sahibi** olarak görünür".[91] "Bütün Avrupa ülkelerinde —*der Marx*—, feodal üretimin özelliği, toprağın mümkün olduğu kadar *alt-feodaller*** arasında bölünmesiydi."[92] Dolayısıyla, Avrupa ül-

[89] Aynı yapıt, s. 242.
[90] Aynı yapıt, s. 236.
[91] Karl Marx, *Grundrisse*, (*Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 120).
[92] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 756.
* İtalikler benim. —*M.E.*
** İngilizce metinde *sub-feudatories*, Fransızca metinde *d'hommes-liges*.

kelerinde, toprak rantı, feodaller ve alt-feodaller arasında bölündüğü halde, Asya'da, hükümdar, rantın tek sahibi olarak kalıyordu. (Hindistan'da, "kökende köyden ödenmesi gereken vergiyi denetleyen, tahsil eden ve prense ödeyen"[93] zemindar[94] ve talukdarlar, rantı paylaşan alt-feodaller değil, vergi tahsildarı niteliğinde devlet memurlarıdır.) Toprak sahibi ile devleti temsil eden kişinin aynı olması, bu nedenle, burada, rant ile vergilerin çakışmasının nedeni olacak ve ranttan başka vergi bulunmayacaktır.

Ama bunlar, rant ve vergilerin çakışması, hükümdarın tarım artı-ürününün tek sahibi olması olgusu, bizim sorumuzu yanıtlamıyor sanırım. Rantın sınırları burada da belirlenmiş olmalıdır, doğrudan üreticinin artı-emeğinin, yükümlü artı-emekten büyük olması olasılığı burada da var gözükmektedir. Marx, bu soruyu, olumsuz olarak yanıtlıyor. Aynî-rant biçiminin, emek-rant biçiminde olduğu gibi, genel olarak doğal ekonominin niteliği sayesinde, Asya'da durağan toplumsal koşullara temel sağlamaya çok uygun olduğunu belirtiyor.[95] Doğal ekonominin niteliği, Asya'da, kendine özgü farklılıklar içerir. Doğal ekonomi, üretimin kendisine ve tarım ile ev sanayiinin vazgeçilmez birliğine bağlı olduğu gibi, ayrıca, "köylü ailelerin pazardan ve ... kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız olarak kendi kendini geçindirdiği hemen tam kendisine yeterli"[96] olması, burada, durağan toplumsal koşulların temelini oluşturur. Asya biçiminde, "... toprak rantı, ... tüm artı-emeğin normal biçimidir. Eğer hatalı bir biçimde önceden davranıp, doğrudan üreticinin gerekli-emeğinin üstünde olan emek fazlasının kendisi için tuttuğu bölümüne kâr adını verirsek, kârın, *aynî-rantın belirlenmesiyle pek az ilgisi vardır*,* bu kâr, tersine, rantın sırtından büyür ve doğal sınırını aynî-rantın

[93] Karl Marx, "Lord Canning'in Açıklaması ve Hindistan'da Toprak Tasarrufu", *New York Daily Tribune*, n° 5344, 7 Haziran 1858, (*On Colonialism*, s. 192).

[94] İngiliz Genel Valisi tarafından 1793 Kalıcı Zemindari Yasası ile, Bengal ve bazı eyaletlerdeki köy topluluklarına ait topraklar, vergi tahsildarı olan zemindarların mülkiyetine verilmişti ve toprak sahibi olan zemindarlar, mülksüzleştirilen köylerden topladıkları toprak rantının 9/10'unu Doğu Hindistan Şirketine veriyordu.

[95] Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, (*Kapitalist Rant Üzerine*, s. 242).

[96] Aynı yapıt, s. 242.

* İtalikler benim. —*M.E.*

büyüklüğünde bulur."[97] Bu nedenle, doğrudan üretici, gerekli-emeğin üstünde kendisi için bir emek fazlası tutamaz, hatalı biçimde söylersek, kâr sağlayamaz; hatta, "kâr"ın, rantın sırtından büyümesi, "bizzat üretim araçlarının yenidenüretimini ciddî bir biçimde tehlikeye düşüren boyutlara ulaşabilir ... ve doğrudan üreticileri geçim araçlarının fizikî asgarî düzeyine indirebilir".[98]

Feodalitede serfin artı-emeğinin, yükümlü emekten büyük olması olanağı, açıktır ki, asya biçiminde ortaya çıkmamaktadır. Serfin artı-emeği, yükümlü emekten büyük olduğu zaman, serf, kendisi için bir fazla elde etme ve bunu biriktirme, servet edinme olanağına sahiptir. Bu olanak, köylü aileleri arasında, bir farklılaşmaya yolaçar, ve üretim biçiminin çözücü öğesini oluşturur. Asya biçiminde, rant, *tüm* artı-emeğin normal biçimi olduğu, artı-emeğin sınırlarını, yükümlü emek (rant) belirlediği için, artı-emek, yükümlü emekten hiç bir zaman büyük değildir, ve dolayısıyla, köylü ailesi, burada kendisi için bir fazla elde edemez. Kapitalist üretimde, gerekli emek-zamanının sınırı, nasıl artı-değeri oluşturan artı-emek zamanının sınırıyla belirlenirse, asya biçiminde de, gerekli-emek zamanının sınırları, yükümlü emek-zamanının sınırlarıyla belirlenir. Ücretli işçi, toplumsal ortalama olarak, nasıl, ancak, gerekli geçim araçlarının karşılığını ücret olarak alırsa, gerekli-emek, artı-değerin sırtından büyür ya da küçülürse, asya biçiminde de durum aynıdır.

Aynî-rant, doğal ekonominin Asya'da aldığı nitelik dolayısıyla, doğrudan üreticinin farklılaşması olanağını ortaya çıkarmadığı gibi, doğal ekonominin özgün niteliği, meta ekonomisinin gelişmesini ve bununla birlikte aynî-rantın para-ranta dönüşmesi olanağını da yaratmaz. Vergiden başka rantın bulunmadığı Asya'da, "devlet vergilerinin esasta aynî olarak ödenen rantlardan ibaret oluşu, doğal olay düzenliliği ile yeniden ortaya çıkan *üretim koşullarına bağlıdır.** Ve bu ödeme biçimi de, *eski üretim biçiminin devamını** sağlar."[99]

[97] Aynı yapıt, s. 242.
[98] Aynı yapıt, s. 242-243.
[99] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, 161. (Marx, bu sözleri, şu tümceyle tamamlıyor: "Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasının sırlarından birisi de
* İtalikler benim. —*M.E.*

Köylü ailelerin, pazardan bağımsız olarak kendi kendini geçindirdiği hemen tam kendisine-yeterliliği, meta ekonomisinin gelişmesine, yaygınlaşmasına ve yoğunlaşmasına engel oluşturur. "Ancak ürün fazlası meta halini alabilir ve hatta bunun bir kısmı, ... belli bir miktarda aynî-rant biçiminde devletin eline geçtikten sonra ancak meta halini alır."[100] Burada rantın, aynî-rant biçiminde ödenmesi, eski üretim biçiminin devamını sağlar. Aynî-rantın, para-ranta dönüşmesi için, "doğrudan üreticinin, geçim araçlarının büyük bir bölümünü kendisi için üretmeye devam etse de, bu ürünün belirli bir bölümü metalara dönüştürülmeli, metalar olarak üretilmelidir."[101] "Önce arasıra, sonra azçok ulusal çapta ortaya çıkan aynî-rantın para-ranta dönüşmesi, ticarette, kent sanayiinde, genel olarak meta üretiminde ve dolayısıyla para dolaşımında önemli bir gelişmeyi öngörür."[102] Aynî-rantın, ulusal çapta, para-ranta dönüşmesi, meta üretiminde ve para dolaşımında belirli bir gelişmeyi öngördüğü gibi, para-rant da üretim biçiminin niteliğini azçok değiştirir, ve üretim biçiminin niteliğini çözüştürücü bir rol oynar. Asya biçiminde, rantların, aynî-rant olması, para-ranta dönüşmemiş bulunması, bir yandan, meta üretiminde ve para dolaşımında henüz önemli bir gelişme olmadığını ortaya koyduğu gibi, bir yandan da, üretim biçiminin niteliğini azçok değiştirecek, eski üretim biçimini çözüştürecek en önemli etkenden yoksun bulunduğunu ortaya koyar. Küçük köy topluluklarının pazardan bağımsız kapalı birliği, köylü ailelerin tarım ile ev elzanaatlarının kendine yeter birlikteliği, aynî-rant temeli üzerinde, uzun yıllar parçalanmadan kalır.

SERMAYENİN İLKEL BİRİKİMİNİN ÖNKOŞULLARI

"Kapitalist toplumun ekonomik yapısı —*der Marx*—, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir."[103] Dolayısıyla, Marx, *içsel* doğuşu açısından, feodal tarzdan ay-

budur." Oysa imparatorlukta aşarın aynî olarak, çift-resmi ve bâdihavâ denen vergilerin nakdî olarak ve sipahiye ödendiğini, yazımızın ikinci bölümünde, okur görecektir.)

[100] Aynı yapıt, s. 384.

[101] Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt, (*Kapitalist Rant Üzerine*, s. 243).

[102] Aynı yapıt, s. 244.

[103] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 763.

rı bir başka üretim tarzının, kapitalizmin önkoşullarını yaratmamış olduğunu belirtmiş olur. Durağan, kendi kendine yeterli toplumların çözülüp ayrışarak kapitalizme dönüşmesi, ancak kapitalizmin *dışsal* etkisi altında gerçekleştirilir. Feodal toplumun ekonomik yapısı ise, bağrında birbirinin antitezi olan iki şeyi, farklılaşmış kent ile kırın ayrılığını taşır; kent ile kırın ayrılığı, meta değişimi ile ortaya çıkmış olan işbölümünün temeli olduğu gibi, bu antitezlerin hareketi de, kapitalist üretimin önkoşuludur, meta üretimi ve dolaşımının belli bir gelişme düzeyine ulaşmasını hazırlar.

Kapitalist sistemin yolu, doğrudan üreticinin, üretim araçlarından mülksüzleşerek ücretli emekçi haline ve üretim araçlarının da sermaye haline dönüşmesiyle açılır. "Kapitalist sistemin yolunu açan esas süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreç"tir, bu süreçle, "bir yandan toplumsal üretim araçlarıyla yaşama araçları sermayeye dönüşür, öte yandan da doğrudan üretici olan kimse ücretli emekçiye dönüşür."[104] Marx, buna, "ilkel birikim" ya da "sermayenin ilkel birikimi" der, ve ilkel birikimin, "üreticiyi, üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey olmadığını" söyler. "Bunun ilkel bir biçimde görünmesi, sermaye ve buna uygun düşen üretim biçiminin, tarih-öncesi aşamasını teşkil etmesinden ileri gelir."[105]

Kuşku yok ki, doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi, ve üretim ve yaşama araçlarının bazı kişilerin elinde toplanması, tek başına bu, ne doğrudan üreticinin ücretli emekçi haline gelmesi, ne de üretim araçlarının sermaye haline gelmesi demek değildir. Doğrudan üreticinin mülksüzleşerek, kendisinin mülk haline (köle, serf, vb.) geldiği tarihsel koşullarda, o, ücretli emekçi haline gelemez.

Bu nedenledir ki, doğrudan üreticinin "metaını, satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek-gücü satıcısı haline" de gelmesi gerekir.[106] Dolayısıyla, o, canlı emek-gücü taşıyıcısı olarak doğrudan üreticiyi, yani emekçinin kendisini değil, onun emek-gücünü satın alacak

[104] Aynı yapıt, s. 753.
[105] Aynı yapıt, s. 753.
[106] Aynı yapıt, s. 753.

sermaye ile karşı karşıya gelmelidir. "... üreticiyi, ücretli işçi haline getiren tarihsel hareket, bir yandan bunların kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmaları"nı, ve öte yandan bu özgürleşmiş kimselerin "ancak kendi kendilerinin satıcısı haline gelmeleri"ni ve bunların emek-gücünü satın alacak para, üretim ve yaşama aracı sahiplerinin varlığını öngörür.[107]

Doğrudan üreticiyi, üretim araçlarından ayıracak, ve onu ücretli işçi, üretim araçlarını da sermayeye dönüştürecek, bir para-servet birikiminin olması gerekir. Bu para-servet (para-sermaye), kapitalizm-öncesi üretim biçimleri içersinde, esas olarak, tefecilik ve ticaret yoluyla sağlanır. Meta ekonomisinin geliştiği, para ekonomisinin azçok yaygınlaştığı yerde, ticaret ile tefecilik, toprak mülkiyetinden bağımsız bir para-servet birikimi sağlar. Bu para-servet, kendi kendine sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmez. Biriken para-servetin üretime bizzat girmesi, bir diğer anlatımla sermayeye dönüştürülmesi gerekir. Ancak böylece, para-servet, kâr amacıyla, meta üretmek için birbirinden farklı iki metaı, emek-gücünü ve üretim araçlarını satın alarak, yani onları sermayenin unsurlarına dönüştürerek, meta üretimine girer ve dolayısıyla sermayeye dönüşür. Ama, bunun için, para-servet sahibinin, emek-gücü ve üretim araçları satın almayı istemesi yetmez; aynı zamanda, emek-gücünün ve üretim araçlarının meta haline gelmiş olması da gerekir. Loncaların, temasa geldikleri ticaret sermayesi, tüccar, "her türlü metaı satın alabilirdi, ama bir meta olarak emek satın alamazdı."[108] Üretim araçlarına sahip olabilmek için, lonca kuralları gereği, usta olmak gerekirdi. Ancak usta, üretim aracı sahibi olabilir ve atelye açabilirdi. Lonca kuralları, lonca ustasının çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlediği gibi,[109] para-servet (para-sermaye) sahibi birisi de, para-servet sahibi olduğu için üretim aracı sahibi olamazdı.

Birikmiş para-servetin, sermayeye dönüşmesi için, bir

[107] Aynı yapıt, s. 753; ayrıca bkz: "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 120.
[108] Karl Marx, *Kapital,* Birinci Cilt, s. 386.
[109] Aynı yapıt, s. 386.

yanda, bu paranın doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmesi gerekirken, öbür yanda bu mülksüzleşen doğrudan üreticinin özgür ücretli işçi haline, bir başka anlatımla emek-gücü meta haline gelmelidir. Bu ise, tarihsel koşullara bağlıdır. Doğrudan üreticinin mülksüzleştirildiği her yerde ve zamanda, üretici, özgür ücretli işçi haline, emek-gücü meta haline gelmez. Bunun yanısıra, üretim araçlarının ve yaşama araçlarının da, sermaye haline gelmesi, gene tarihsel koşullara bağlıdır.

Loncalar, lonca ustasının, çalıştırdığı kalfa ve çırak sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlediği gibi, üretim araçlarının sermaye haline, emekçinin ücretli işçi haline gelmesini de önlemiştir. Asya biçiminde, zanaat ustalığının, babadan oğula, kuşaktan kuşağa geçerek *kalıtsallaşması* gibi, feodal toprak mülkiyetine tekabül eden meslek örgütleri de, loncaya katılmayı, tekel haline getirerek katılaştırmıştır.[110] İşyeri içersinde işbölümü ya hiç bulunmaz, ya da olsa olsa güdük, raslansal ve dağınık bir düzeyde bulunur.[111] Loncalar, işyeri içersindeki işbölümüne olanak vermediği gibi, çeşitli elzanaatlarını da tek bir işyerinde toplamaz.

Emek ise henüz kişiye aittir,[112] "tümüyle alınırsa, emekçi ve onun üretim araçları, salyangoz ile kabuğu gibi, yakın bir birlik içersinde kalmışlar",[113] emekçiyi üretim araçlarından ayırarak, emekçiyi bir ücretli işçi ve bu araçları sermayeye dönüştürme koşullarını yaratmamıştır.[114]

Anlaşılıyor ki, kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmekle birlikte, feodal meslek örgütleri loncalar, —kapitalist üretimin gelişmesinin yanısıra bazı lonca ustalarının ve kalfaların kapitalist haline gelmiş olmasına karşın— kapitalist toplumun ekonomik yapısı loncalardan doğmamıştır. Loncalar, elzanaatlarının tarımdan ayrılmasına ve toplumsal işbölümünün sınırlı da olsa meydana gelmesine yardımcı olmuş,

[110] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 368.

[111] Aynı yapıt, s. 384. (Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde (s. 46) şöyle derler: "Sanayide her meslek kolunun kendi içinde katiyen işbölümü yoktu.")

[112] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 46.

[113] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 386.

[114] Aynı yapıt, s. 386.

kapitalist üretimin hazır bulduğu meslek hünerini ve iş aletlerini geliştirmiştir, ama kapitalist üretim, loncalardan doğmamıştır. Loncalar, yukarda gördüğümüz gibi, sermaye için gerekli para-servet birikimini yaratmamış, lonca ustası, üretim araçlarından ayrılarak, lonca emekçisi ücretli işçi haline, üretim araçları sermaye haline gelmemiştir.

TEFECİ VE TİCARET SERMAYESİ VE PARA-SERVET BİRİKİMİ

Para biçiminde ortaya çıkan servet, daha çok, "tefecilikle —özellikle toprak mülkiyeti üzerindeki tefecilikle— biriktirilen para, ve ticarî kârlarla biriktirilen taşınabilir servettir."[115]

Kuşku yok ki, tefeci sermaye ve tüccar sermayesi, "kapitalist üretim biçiminden çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan" sermaye biçimleridir.[116] Ama bunlar, tek başlarına ele alındıklarında üretken değildirler, dolaşımdan doğar ve yalnızca dolaşıma aittirler; (ister sanayide olsun, ister tarımda olsun) üretime yatırılan sanayi sermayesinden bu yanlarıyla ayrılırlar. Bunun yanısıra, "bir yandan tüccar ve tefeci sermayesi, öte yandan sınaî sermaye [...] tek tip iktisadî olguyu yansıtırlar: bu olgu, kârla satmak için meta satın almak şeklinde, bir genel formülle ifade edilebilir."[117] Ama kapitalizm-öncesi sermaye biçimleri olarak tefeci sermayesi de, tüccar sermayesi de, meta satın alırlar ama, emek-gücü satın almazlar (ya da satın alamazlar). Dolayısıyla, ister para biçiminde olsun, ister ürün biçiminde olsun, yalnızca meta satın alırlar ve bu metalar, satın alındıkları biçimde satılırlar. Hammadde olarak aldıkları metaı, hammadde olarak, mamûl madde olarak aldıkları metaı mamûl madde olarak, para olarak aldıkları metaı para olarak satarlar, daha fazla fiyatla satmak için, kâr etmek için satın almakla birlikte, bu sermaye, hiç bir şekilde üretime girmez, dolaşım içersinde kalır. Bu nedenle, emek-gücüne ve üretim araçlarına gereksinme

[115] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 56.

[116] Karl Marx, *Capital*, v. III, Progress Publishers, Moscow, s. 593. (Pasajlar, Sol Yayınları arasında bugünlerde yayınlanacak olan Alaaddin Bilgi çevirisinden alınmıştır.)

[117] V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 164.

duymazlar. Sanayi sermayesi ise, kapitalizm-öncesi bu sermaye biçimlerinden özünde ayrılır. Gerçi o da, kârla satmak için meta satın alır ama, metaları, emek-gücü ve üretim aracı olarak satın alır, onları olduğu gibi satmaz, üretim süreci içersinde, biçimlerini başkalaştırarak, yani metalara dönüştürerek satışa sunar.

Tefeci ve tüccar sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki bu farklılık, ilk ikisinin dolaşımdan doğduğu gibi yalnızca dolaşıma ait olması, sonuncusunun ise üretime girmesi, bu sermayeleri özleri bakımından olduğu kadar, tarihsel konumları bakımından da birbirinden ayırır. Ürünlerin hiç değilse bir kısmının metalara dönüştüğü ve paranın, meta ticaretinin gelişmiş bulunduğu yerlerde, ve onun yanısıra doğan tefeci sermaye, ikiz kardeşi ticaret sermayesi gibi toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunur, ve bir başka anlatımla, tüccar ve tefeci sermayesi, kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinde ortaya çıkar, "sanayi sermayesinin oluşumundan önce gelir, ve mantıken, bu oluşumun *zorunlu* öncülüdür."[118] "Ama *kendi başlarına** ne tüccar sermayesi, ne de tefeci sermayesi, sınaî sermayenin (yani kapitalist *üretimin*) doğuşu için yeterli öncülü temsil etmezler."[119]

Tefeci sermaye, üretim biçimini değiştirmez; ama üretim biçimi üzerinde etkisi farklıdır. Ya, üretim tarzına kene gibi yapışır, kanını emer, onu bitkinleştirir, üreticilerin artıemeğini soğurarak, onları yoksul düşürür, ama üretim biçimini değiştirmez, ve yeniden-üretim giderek daha acınacak koşullar altında devam eder. Ya da, tefeci sermaye, emek araçlarına elkoyarak, yani emek araçlarının sahiplerini mahvederek, onları mülksüzleştirir, bir başka anlatımla yenidenüretimin mülkiyet biçimlerini yıkıp dağıtır, ve bu ölçüde de devrimci bir rol oynar. Tefeci ve tüccar sermayesi, bir yandan üretim araçlarının dağınık olduğu yerde para-serveti merkezileştirerek, toprak mülkiyetinden bağımsız bir paraservetin yaratılmasına olanak sağlayarak, ve öte yandan emek araçlarına elkoyarak, sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmede güçlü bir kaldıraç rolü oynar.[120]

[118] V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 164.
[119] Aynı yapıt, s. 165.
* İtalikler benim. —*M.E.*

Bizim için sözkonusu olan, tefeci ve tüccar sermayesinin, sanayi sermayesine dönüşüp dönüşmemesidir. Tefeci ve tüccar sermayesi, *kapitalizme öngelen dönemde,* bir yandan toprakbeylerinin yıkımına ve üreticilerin yoksullaşmasına, öte yandan para-servetin (para-sermayenin) yoğunlaşmasına yolaçmakla birlikte, "bu sürecin, Batı Avrupa'da olduğu gibi, eski üretim tarzını ne ölçüde ortadan kaldıracağı, ve onun yerine kapitalist üretim tarzını geçirip geçirmeyeceği, tümüyle, tarihsel gelişme aşamasına ve bu aşamaya eşlik eden koşullara bağlıdır".[121] Marx'ın, tefeci sermayenin, feodal toplumda da, Batı Avrupa'da olduğu gibi, *her zaman* ve her durumda, eski üretim tarzını kaldıracağı, ve yerine kapitalist üretim tarzını geçireceği görüşünde olmadığı açıktır. Tefeci sermaye, feodal beyleri zayıf düşürür, ama eski üretim biçimi hâlâ devam edebilir; küçük üreticilerin artı-emeğini, üretim biçimini değiştirmeksizin, ele geçirebilir. Tefeci sermaye, sanayi sermayesini yaratmaz, ancak, tarihsel gelişme aşamasının sanayi sermayesine geçişin koşullarını hazırladığı yerde, sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmede güçlü bir rol oynar. Buna karşın, "asya üretim biçimleri içersinde tefecilik, ekonomik çöküntü ve politik yozlaşmanın dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun süre devam edebilir."[122] Bunun nedenlerini, Marx, bize açıklamadığı gibi, tefeci sermayenin, örneğin Hint topluluklarında, doğrudan üreticiyle ne ölçüde karşı karşıya geldiği de bizim bilgimiz dışında kalıyor. Esasen, burada, tefeci sermayenin, özellikle kendi kendine yeterli köylü aileleriyle, geniş ölçüde, karşılaşmamış olması gerekir. İngilizlerin egemenliğinde, Hindistan'ın bazı bölgelerinde, köy topluluğunun ortaklaşa toprağını, toprağın esas sahibi ryota (hintli köylüye) kiralayan, ve kirasını ödeyemediği zaman, yüzyıllardan beri kendisinin olan toprağını elinden alan yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, ryotlar, tefecinin eline düşecek, ve büyük ölçüde ryot toprağını tefeci ve vurguncular ele geçirecektir. Ama, İngiliz egemenliğinden önce, toprakların mülkiyetinin köy topluluğuna ait ol-

[120] *Capital,* v. III, s. 610.
[121] Aynı yapıt, s. 593-594.
[122] *Capital,* v. III, s. 597.

duğu dönemde, tefecinin, köylünün özel mülkiyeti haline gelmemiş bulunan toprakları ele geçirmesi, ve yeniden-üretimin mülkiyet biçimini dağıtması olanaksızdır. Olsa olsa, tefeci sermaye, köylü ailesinin, artı-emeğinin bir kısmını ele geçirerek, onun gerekli emeğinin sınırlarını daha da daraltır.

Aslında, Hint topluluklarında, iddihar (para-yığma) daha önemli bir yer tutmaktadır, ve bu nedenle, iddiharcı, burada, genellikle, tefeciye dönüşmemiştir. "Para-yığmanın bu ilkel biçimi, geleneksel üretim biçiminin sabit ve sınırlı bir aile çevresi gereksinmelerini karşılamak için sürdürüldüğü topluluklarda devamlılık kazanır. Asya halkında, özellikle Hintlilerde durum böyledir. ... Hintliler paralarını gömerler..."[123] Marx, meta üretimi ne kadar az gelişmişse, iddiharın (para-yığmanın) öneminin o kadar büyük olduğunu belirtir.[124] "Para-yığmanın, ... zenginliğin nihaî bir amaç teşkil ettiği Asya'da ve özellikle Hindistan'da, altın ve gümüş metaları, en uygun deyimiyle, gömülerin estetik biçimlerinden başka bir şey değildir."[125] Ziynet ve süs eşyasına dönüşen altın ve gümüş metalar, para olmaktan çıkarlar, ve para-sermayeyi de oluşturamazlar. Çünkü, iddiharcılar, ancak tefeciye dönüştükten sonra önem kazanmışlardır. Üst-tabakaların müsrif mensupları ya da toprakbeyi, her şeyi satın almak (ve bu arada borçlarını ödemek) için tefeciden para alır; küçük üretici, toprakbeyine ve devlete ödemek zorunda olduğu rantları ve vergileri (bunlar nakdî ödemeler olduğu sürece) ödemek için tefeciden para alır — her ikisi de, tefeciden sermaye olarak para değil, para olarak para istemişlerdir. Ama tefeci, onlara borç olarak verdiği paranın faizi aracılığıyla, bu birikmiş parayı para-sermayeye çevirmiştir. Asya'da gördüğümüz altın ve gümüş metalar, ziynet ve süs eşyası olarak para olmadığı gibi, bunu şu ya da bu şekilde yığan iddiharcı da, bir servet sahibi olmakla birlikte, tefeci olmadığı sürece, bunu, para-sermayeye çevirmemiş sayılır. Asya biçiminde, tefeciliğin, ülkede

[123] *Kapital*, Birinci Cilt, s. 152.

[124] Bkz: *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 174; *Capital*, v. III, s. 598-599.

[125] Aynı yapıt, s. 174-175.

yığılan altın ve gümüş ölçüsünde, para-sermayenin yoğunlaşmasına, merkezileşmesine yolaçmayacağı da açıktır.

Burada, sanayi sermayesinin önkoşulu olan para-sermaye (para-servet) birikimi ortaya çıksa bile, sermayenin ilkel birikimi (doğrudan üreticilerin ücretli işçi ve üretim araçlarının sermayeye dönüşmesi), yani kapitalist üretimin diğer önkoşulları ortaya çıkmamıştır. Tefecilik, burada, bir iktisadî çöküntü ve politik yozlaşma yaratmakla birlikte, yeniden-üretimin mülkiyet biçimlerini yıkıp dağıtmadığı için, eski üretim biçimi sürüp gider. Çünkü, toprak, köy topluluğunun ortaklaşa mülküdür, bu topluluğun üyesi olan doğrudan üretici, bu anlamda, mülksüzdür. Tefecilik, onun, mülkiyetinde olmayan toprağını yitirmesine yolaçamaz, ama, burada, kârın artı-emeğin sırtından büyümesi gibi, tefecinin faizi de, bu artı-emeğin sırtından büyüyerek, doğrudan üreticinin gerekli-emek zamanının sınırlarını daha da küçülterek, artı-emeğinin bir kesimini ele geçirir. Böylece, doğrudan üreticiyi yoksullaştırarak, yeniden-üretimin mülkiyet biçimini dağıtmaksızın, yeniden-üretimi acınacak boyutlarda geriletir ve küçültür. Bu nedenle, tefeci sermaye, asya biçiminde, iktisadî çöküntü yaratır, ama eski mülkiyet biçimini dağıtmadığı için de, devrimci bir rol oynamaz.

KÖYLÜ AİLESİNİN TARIM VE EV ELZANAATLARININ BİRLİĞİNİN PARÇALANMASI VE İÇ PAZARIN YARATILMASI

Gördük ki, birikmiş para-servetin sermayeye dönüşmesi, bir yanda para, üretim aracı ve yaşama aracı sahiplerinin, öte yanda kendi emek-güçlerini satan özgür işçilerin, yani farklı türden iki meta satıcısının yüzyüze geldiği meta pazarındaki kutuplaşmanın ortaya çıktığı tarihsel gelişme düzeyine bağlıdır; ama öte yandan, sermaye, emeğin öteki koşulunu —belirli bir zanaat hünerini, iş aracı olarak aletin varlığını vb.—, sermayenin ilk döneminde *hazır* bulur.[126] "Sermayenin ilkin şurada burada ya da yerel olarak, eski üretim biçimleriyle yanyana ortaya çıktığı, ... ilk tarihsel biçim manüfaktürdür."[127] "Manüfaktür, başlangıçta, kentsel denilen za-

[126] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 57.
[127] Aynı yapıt, s. 65.

naatları değil, *kırsal yan uğraşları,* iplikçiliği ve dokumacılığı, zanaat ustalığını, teknik eğitimi en az gerektiren uğraşı ele geçirir."[128] Bu nedenle de, büyük ticaret merkezleri dışında manüfaktür, ilkin kentlerde değil, kırda, loncaların bulunmadığı yerlerde kurulur. Köylü ailelerin yan uğraşları olan iplikçiliği ve dokumacılığı, baş uğraşları haline getirerek, onları kendi denetimine alır ve ücretli emekçiler olarak kendi egemenliğine sokar. Köylü ailelerin kendine yeterli ekonomisini parçalama süreci, onu mülksüzleştirme ve üretim araçlarından yoksun bırakarak ücretli emekçi durumuna getirme süreciyle birlikte gider. "Başlangıçta, onların emeklerini, yalnızca onların ürünlerini satın alarak, satın almıştır. Bunların kendilerini, bu değişim-değerinin üretimi ile sınırlar sınırlamaz, ve böylece doğrudan değişim-değerleri üretmek ve yaşamlarını sürdürmek için emeklerini tamamıyla para ile değişmek zorunda kalır kalmaz, tüccarın egemenliği altına girerler. Ensonu, ona ürünlerini *sattıkları* görünümü de ortadan kalkar. Tüccar, onların emeklerini satın alır ve ilkin bunların ürün üzerindeki mülkiyetlerini, çok geçmeden de aletler üzerindeki mülkiyetini çeker alır, ya da kendi üretim maliyetlerini azaltmak için bunun onlarda *hayalî bir mülkiyet* olarak kalmasına izin verir."[129]

Kapitalist toplumun ekonomik yapısının feodal toplumun ekonomik yapısından doğan gelişmesinin sırrı, buradadır. Sermayeye dönüştürülmüş olan para-servet, köylü ailelerin, tarım ile ev elzanaatlarının birliğini parçalayarak, onları meta üreticileri ve meta tüketicileri haline getirir. Tarım ile ev elzanaatlarının birliği, köylü ailelerini, esas olarak, kendi kendine yeterli hale getirmiştir. Burada, ancak ürünlerin fazla kısmı metaya dönüştürülmektedir. Sermaye, köylü ailesinin bu birliğini parçalayarak, feodalizmin doruğunda pek az gelişmiş olan toplumsal işbölümüne, tarım ile sanayinin birbirinden ayrılmasına, köylü ailelerini kapsayan bir genişlik kazandırır; köylü ailesinin, daha önce kendi kullanımı için eğirdiği ve dokuduğu ürünleri, bu kez onun karşısına meta olarak çıkarır; ve köylü ailesi bu metaları edinmek için, tarımsal ürününün artık belirli bir kısmını da meta

[128] Aynı yapıt, s. 65.
[129] Aynı yapıt, s. 64-65.

olarak üretmek zorunda kalır. Ve giderek, daha çok meta üreticisi ve meta tüketicisi haline gelerek, eskiden kendi kendine yeterli olan köylü aileleri, meta ekonomisine, dolayısıyla sermayeye bağımlı hale gelir.

Köylü ailelerin bu kendi kendine yeterli birliğinin, tarım ile ev elzanaatları birliğinin parçalanması, kuşku yok ki, farklılıklar gösterir. Tüccar, ilkin, köylü ailelerin ev elzanaatlarının alıcısı olarak görünebilir, ve onların, ev elzanaatlarına daha fazla yönelmesini, yani esas olarak değişim-değerleri üretmesini sağlar, ve tarım ikincil bir iş, bir yan uğraş haline gelir. Burada, köylü ailelerin, giderek, sermayenin ücretli-işçisi durumuna geleceği anlaşılır bir şeydir. Sermaye, bir noktada, köylü aileleri bir yandan ücretli-işçi haline getirirken, bir başka noktada köylü ailelerin karşısına, onların yan uğraşları olan ev sanayilerinin hammaddelerinin alıcısı, kendi mamul ürünlerinin satıcısı olarak çıkabilir. Köylü aileleri, ipliğini satarak, dokuma satın alır; ya da giderek, pamuk veya yününü satarak, iplik ya da dokuma satın alabilir. Bir aile içersinde, ev elzanaatları ile tarımın birbirinden ayrılması, ve ev elzanaatlarının sermaye tarafından ele geçirilmesi, bu kendi kendine yeterli birliği parçalar. Kendi kendine yeterli köylü aileleri, artık, kendi kendine yeterli olmaktan çıkar, bir yandan gereksindiği ipliği ve dokumayı (giderek yalnızca dokumayı) elde edebilmek için onu satın almak, ve onu satın alabilmek için de satmak üzere üretmek zorunda kalır. Böylece, daha önce, yalnızca ürün fazlaları metaya çevrilirken, şimdi bir yandan meta üreticisi ve öte yandan meta tüketicisi haline gelmiş olur. Bu, aynı zamanda, tarım ile sanayiin kırsal alanda birbirinden ayrılması, sermaye için kırsal alanda bir iç pazar yaratılması olgusuyla birlikte ilerler. Kendi giyeceğini kendisi üreten köylü ailesinin yerini, şimdi üreten ve giyenlerin birbirlerinden ayrıldığı, tarım ve sanayiin birbirinden ayrıldığı, meta üretimine dayanan bir işbölümü alır, ve bu ölçüde de, sermaye, kendisine bir iç pazar yaratır.

Feodal toplumun ekonomik yapısı, köylü ailelerin kendi kendine yeterli birliğinin parçalanması için gerekli önkoşulları ve koşulları yarattığı halde, asya biçiminin ekonomik yapısı, bu koşulları, kendi içsel gelişmesiyle yaratamaz.

Bir başka deyişle, tefeci ve ticaret sermayesi yoluyla bir para-servet birikimi sağlanmış olsa bile, para-servet, sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmez. Bu nedenle de, köylü ailesinin kendi kendine yeterli birliği, tarım ile ev elzanaatları birbirinden ayrılmaz; değişmeye karşı dirençli, değişmeye karşı sağlam bir birim oluşturur. Bu parçalanma, daha aşağıda göreceğimiz gibi, sanayi sermayesinin dışsal etkisi ile meydana gelecektir. Bir yandan, köy topluluğuna ait toprağın komünal mülkiyetini dış müdahalelerle parçalayarak, ve öte yandan, köylü ailelerin kendine yeterli birliğini, tarım ve ev elzanaatlarının birlikteliğini parçalayarak..

ASYA BİÇİMİNİN, DÜNYA PAZARININ ETKİSİYLE PARÇALANMASI

Asya biçiminde, kapitalist üretimin önkoşullarının ortaya çıkmadığını genel hatlarıyla belirtmiş bulunuyoruz. Toprağın komünal mülk, küçük topluluğun mülkü olması, kent ile köyün farklılaşmamış birliği, ya da işbölümüne dayanan bir kent ve köy farklılaşmasının ortaya çıkmaması, köylü ailesinin kendi kendine yeterliliği, ya da tarım ve ev elzanaatlarının birliği, despot devletin niteliği (alt-feodallerin bulunmaması ve hükümdarın artı-ürünün tek sahibi olması, doğrudan üreticinin farklılaşmaya yolaçacak kendisine ayırabileceği bir artı-emek koşullarına sahip olmaması vb.), tefeci ve ticaret sermayesinin, sanayi sermayesine dönüşmesini sağlayacak koşulların ortaya çıkmaması, bu üretim biçiminin *içten* parçalanması olanağını doğurmaz, meta üretimine dayanan sanayi ve tarım arasında bir işbölümünü yaratmaz, doğrudan üreticiler mülksüzleştirilerek ücretli-işçi ve üretim araçları da sermaye haline gelmez, yeniden-üretimin mülkiyet biçimi giderek azalan boyutlarda da olsa yüzlerce yıl devam eder. Doğrudan üreticilerin mülksüzleşerek ücretli-işçi haline ve üretim araçlarının sermaye haline gelmesi, burada, ancak, sanayi sermayesinin *dışsal* etkisi altında meydana gelecektir.

İç yapıları bakımından çözülmeye karşı dirençli olan bu üretim biçimleri, dünya pazarının etkisi altında parçalanacaktır. Ama bu dünya pazarını, ticaret sermayesiyle karıştırmamak gerekir. Çünkü kapitalizm-öncesi sermaye biçim-

lerinden olan tefeci sermayenin ikiz kardeşi ticaret sermayesi, yalnızca dolaşımdan doğar, dolaşıma aittir, bir başka deyişle, tüccar sermayesi, üretimin dışında meydana gelir, meta haline gelen ya da meta olarak üretilen ürünlerin değişimiyle büyür; ama meta üretimine girmez. Ancak kapitalist üretimle, kapitalist meta üretimiyle birlikte, ticaret sermayesi, sanayi sermayesine bağlanır, ticaret sermayesi sanayi sermayesinin öğesi, uzantısı haline gelir. Bu nedenle, asya biçiminde, üretim biçimlerinin iç sağlamlığı ve örgütlenişi, kapitalizm-öncesi sermaye kategorilerinden olan ticaret sermayesinin, çözücü ve bozucu etkilerine karşı kor. "Ve eğer —*der Marx*—, 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki anî genişleme ve yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim biçiminin yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten varolan kapitalist üretim biçimi temeli üzerinde oluşmuştur. Bizzat dünya pazarı, bu üretim biçimi için temel teşkil eder. ... Sanayide devrimlere yolaçan şey, ticaret olmaz, *ticareti sürekli biçimde kökünden değiştiren şey** sanayi olur."[130] Hindistan'da, asya biçimini parçalayan da, sanayinin kökünden değiştirdiği ticaret, ya da başka deyişle sanayi sermayesi olmuştur. İngiliz ticaretinin, bu birlikleri dağıtıp parçaladığını belirttiği yerde Marx, İngilizlerin aksine, Rus ticaretinin, "asya tipi üretimin ekonomik temelini, dokunmadan olduğu gibi bıraktığını",[131] belirterek, ticaret sermayesinin niteliği bakımından sanayi sermayesinden farklılığını vurguluyordu.

İngilizler, Hindistan'da, bu kendi kendine yeterli toplulukların toprak mülkiyetini, bölgelere göre, farklı biçimde değiştirmişlerdir. 1793 Kalıcı Zemindar Yasasıyla, köy topluluklarına ait olan topraklar, vergi tahsildarları olan zemindarların mülkü haline getirildi; zemirdar, mülksüzleştirilen köylülerden toplanan toprak vergilerinin onda-birini kendisine alıyor, onda-dokuzunu Doğu Hindistan Şirketine veriyordu. Zemindarî denilen bu sistem, Bengal ve bazı eya-

[130] *Capital*, v. III, s. 333.
[131] Aynı yapıt, s. 334. (Marx, bu sözlerine şu dipnotu ekler: "Rusya, ... kendi kapitalist üretimini geliştirmek için ateşli bir çaba içerisine girebilir, bu da değişmeye başlamış bulunuyor.")
* İtalikler benim. —*M.E.*

letlerde uygulanıyordu. Bombay ve Madras'ta ise, eskiden köy topluluğunun üyesi olan Hintli köylü, ryot, hükümet toprağının bir kiracısı şekline dönüştürülmüştür. Ryot (Hintli köylü), Doğu Hindistan Şirketine yüksek bir rant (vergi) ödemek zorundaydı, bu kirayı ödeyemediği zaman, toprak üzerindeki hakkını kaybetmekteydi. Bu nedenledir ki, ryotların ellerindeki toprakların çoğu, tefecilerin eline geçecektir.[132] Üçüncüsü köy sistemidir, değişikliğin niteliğini tam saptayamadığımız bu değişiklik için, Marx, İngilizlerin, "Kuzey-Batıda, ortak toprak mülkiyetine dayanan Hint ekonomik topluluğunu, kendi karikatürüne dönüştürmek için ellerinden geleni geri koymadıklarını"[133] belirtir.

Marx, 14 Haziran 1853'te Engels'e şunları yazıyordu: "... bu klişeleşmiş köy topluluklarını parçalamak, Avrupalılaştırma için *sine qua non* [zorunlu koşul] olmuştur. Vergi tahsildarı bunu tek başına başaracak adam değildir. Köyleri kendi kendine yeterli olma niteliğinden yoksun kılmak için *eski sanayilerin yıkılması** gerekliydi."[134] "Bu küçük kalıplaşmış toplumsal organizma biçimleri, İngiliz vergi tahsildarının ve İngiliz askerinin sert müdahalesinden çok, İngiliz buharlı makineleri ve İngiliz serbest ticareti ile büyük çapta çözülmüşler ve yokolmaktadırlar."[135] "İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde, köklü değişiklikler getirici bir etki yapmış ve ... bu sınaî ve tarımsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir öğesi olan *iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde,* bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır."[136]

İngiltere'de, İrlanda'da, Fransa'da varolan toprak mülkiyet biçimlerinin çeşitli karikatürlerini Hindistan'da yaratmış olan İngilizler, vergi tahsildarı ve İngiliz askerinin sert müdahalesiyle, yalnız bunlarla, toplulukların iç yapılarını çözüp dağıtamazdı. Köylü ailelerin kendi kendine yeterli birliğini, ve bunları kendi kendilerine yeterli olma niteliğinden

[132] Bkz: Karl Marx, "Hindistan", *New-York Daily Tribune*, n° 3838, 5 Ağustos 1853, (*On Colonialism*, s. 77-80).

[133] *Capital*, v. III, s. 333-34.

[134] "Marx'tan Engels'e", *On Colonialism*, s. 314.

[135] Karl Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği", Marx, Engels, *Seçme Yapıtlar, 1*, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 594.

[136] *Capital*, v. III, s. 333-334.

* İtalikler benim. —*M.E.*

yoksun kılmak için, tarım ile ev elzanaatlarını birbirinden ayırmak gerekiyordu. Köylü ailelerin bu kendi kendine yeterli birliğini, İngiliz sanayi sermayesi parçalamış, ve bu aileleri, daha önce kendi kullanımları için kendilerinin ürettiği ipliği ve dokumayı, sonuçta, sanayi sermayesinden, meta olarak satın almak zorunda bırakarak, köylü aileleri ve kapalı köy birimlerini parçalamıştır. Ama, bir yandan, mülksüzleştirmekte olduğu Hintli köylünün daha da yoksullaşmasına yolaçarken, öte yandan ücretli işçi olarak, yoksullaşan Hintli köylüyü değil, İngiliz kırsal alanlarından Lancashire'a topladığı emek-gücü satıcılarını istihdam etmiştir. Dolayısıyla, İngiliz sanayi sermayesi, köylü ailelerin ve kendi içine kapalı köy topluluklarının, gelişmeye ve çözülmeye karşı içsel yapısı bakımından sağlam olan birliklerini parçalamakla birlikte, mülksüzleşen yığınlara, daha üretken olacakları yeni üretim alanları yaratmamıştır. Bir başka deyişle, sanayi sermayesi, burada, gelişmeye karşı dirençli köy topluluklarını çözerek, devrimci bir etki yapmış, ama buna karşılık, üretici güçlerin gelişmelerine olanak sağlamamış, hatta bunları geleneksel yeniden-üretim araçlarından da yoksun bırakarak, mahvetmiştir. İngiliz sanayi sermayesi, burada, çözücü yönüyle ne denli devrimci ise de, üretici güçleri mahvedici yönüyle, tam bir barbar olarak, tarih sahnesinde yerini almıştır. Barbarlık döneminde, üretici güçleri yıkıp tahrip eden barbar orduların yerini, burada, İngiliz sanayi sermayesinin aldığı açıktır.

"Bu aile toplulukları *—der Marx—*, onlara kendi kendilerine yetme gücü veren el dokumacılığının, el eğirmeciliğinin ve el tarımcılığının o özgün bileşimi içinde, ev sanayiine dayandırılmıştı. Eğiriciyi Lancashire'a, dokumacıyı ise Bengal'e yerleştiren, ya da Hintli eğiricinin ve dokumacının her ikisini birden yokeden İngiliz müdahalesi, bu küçük yarı-barbar, yarı-uygar toplulukların iktisadî temellerini ortadan kaldırarak bunları dağıtmış ve, böylece, Asya'da o zamana dek görülmemiş en büyük, ve doğruyu söylemek gerekirse, biricik *toplumsal* devrimi yaratmıştır."[137] Bu çalışkan ve zararsız toplumsal organizmalar ne denli iğrenç yön-

[137] Karl Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği", *Seçme Yapıtlar, 1*, s. 594.

temlerle dağıtılıp parçalansa da, ve bu topluluk bireylerinin kalıtsal yaşam araçlarını yitirmesi, ne denli acı verici olsa da, köklü bir toplumsal devrim olmaksızın, asya biçimi, üretici güçlerin gelişmesinin dar ve geleneksel kalıplarını kıramazdı, ama İngiliz sermayesi, mülksüzleştirdiği doğrudan üreticinin, onun geçimini sağlaması için satmak zorunda kaldığı emek-gücü metaına bir pazar yaratmamakla, yani onu, hem üretim araçlarından yoksun bırakıp, hem de emek-gücünü satın almamakla, üretici güçlerin önündeki engelleri kaldırmasına karşın, onun gelişmesinin koşullarını yaratmamış, dolayısıyla üretici güçleri yıkıma sürüklemiştir. Emekçiyi *görünürde* serbest hale getirmiş, ama *gerçekte* emekçinin büsbütün yıkılmasının nedeni olmuştur. Uygar Avrupa'nın, yabanıl Asya'da, Asya uygarlığını, barbarca yıkışı böyle olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ÜRETİM İLİŞKİLERİ

(BİR YAKLAŞIM)

GİRİŞ

Osmanlı devletinin kuruluş ve örgütlenişinin ilk çekirdeğini oluşturan uç beyliğinin toplumsal yapısı konusunda, birbirine karşıt görüşler vardır. Kimi yazarlar, bu uç beyliğinin göçebe ve yarı-göçebe bir Türkmen aşireti olduğunu, ve devletin kurucusu Osman Beyin de, bu aşiretin reisi olduğunu ileri sürerler. Bu görüşe karşı olan yazarlardan bazıları, daha sonra, eski dünyanın başlıca iki kıtasını, ve bu iki kıtanın ticaret, uygarlık, nüfus vb. akışını daralan bir yolla birbirine bağlayacak büyük bir imparatorluğu kuracak olan bu çekirdeğin, göçebe ve yarı-göçebelikten çıkmış, daha ileri bir topluluk oluşturması gerektiğini ileri sürerler. Anadolu'ya gelen ve büyük çoğunluğunu Oğuz Türkmenlerinin oluşturduğu aşiretler, daha başlangıçta, Anadolu'ya yerleşmeleri (ve yerleştirilmeleri) sırasında, Selçuklu devleti tarafından önemli ölçüde parçalanmışlardır, ve Osman Beyin küçük aşiretinin, göçebe ve yarı-göçebe durumunda olsa bile, kurulacak olan devlet aygıtı için gereksindiği unsurları, Selçuklular, İlhanlılar, bazı Anadolu beylikleri ve hatta bazı islâm devletlerinde yetişmiş Türkler arasından bul-

muş olmaları o denli olasıdır (Köprülü). Bazı yazarlar ise, daha değişik bir görüş ileri sürüyor: bir uç beyi olan Ertuğrul ve oğlu Osman beyler, bu bölgeye yerleşmiş olan aşiretin reisi değillerdir; onlara, bu uç beyliği, Selçuklu sultanı Alâaddin tarafından, bir ikta ya da malikâne (*fief*) olarak verilmiştir (Akdağ).

Uç beyliğinin mülkiyet biçimi konusunda başlıca üç olasılıkla karşı karşıyayız:

Birinci olasılık: Türk göçebelerde ve özellikle Türkmenlerde ortaklaşa mülkiyetin varlığı (O. Turan), bunların, Anadolu'ya geldikten sonra da, toprağı, ortaklaşa mülk edineceklerini düşündürmektedir. Toprağın ortaklaşa mülkiyeti, kuşkusuz göçlerle ve fetihlerle, değişikliğe uğrayacaktır. Sözkonusu olan uç beyliği, tek bir aşiretten ve özellikle (hayvancılığın ağır bastığı) göçebe ve yarı-göçebe bir aşiretten oluşuyorsa, burada da, aşiretin, (özellikle otlak olan toprakları) ortaklaşa mülk edineceği aklauygun gelmektedir. Bu takdirde uç beyinin, bu aşiret içerisinden, "bir çeşit feodal üstünlüğe" (Engels) sahip bir aileden gelmiş olması, ve aşiretinin ortaklaşa mülkiyetinin (aşiret mülkiyetinin) temsilcisi olarak görünmesi gerekir — ve aynı zamanda, yeni fetihlerle birlikte, aşiretin egemenliği altına aldığı öteki toplulukların, bu aşiretin temsilcisi tarafından mülksüzleştirilmesi de bir zorunluluk olarak ortaya çıkar.

İkinci olasılık: uç beyliğini oluşturan topluluğun aşiretlerden oluşması, bu topluluğu oluşturan aşiretlerden birinin ve bu aşiretin önde gelen ailesinin, toplulukların birliğini sağlayacak, ve bu nedenle de yönetimsel üstünlüğe sahip bir aile olarak ortaya çıkması da olasıdır. Ve bu önde gelen aile başkanının, küçük topluluklar üstündeki, askerî niteliği ağır basan yönetimsel görevinin, ilkel bir soyluluğa dayandığı kadar, mülkiyet bakımından (başta hayvan olmak üzere taşınır mülkiyet bakımından) daha varlıklı bir aileden oluşuna, bir çeşit feodal üstünlüğe dayandığı da anlaşılır bir şeydir.

Üçüncü olasılık ise, sultanın, aşiretlerin dışından bir beye, bu uç bölgesini savunma göreviyle, üzerindeki toplulukla birlikte bir malikâne (yurtluk) ya da ikta olarak vermiş olmasıdır. Her iki durumda da, malikâne ya da ikta olarak

verilmesi halinde, uç beyi ile bu uç beyliğini oluşturan topluluk (ya da topluluklar) arasındaki ilişki, doğrudan üreticilerin artı-ürünlerine malikâne ya da ikta sahibi uç beyinin elkoymasını öngörür. Uç beyi, bu aşiret (ya da aşiretler) içersinden, ya da dışardan *görevlendirilmiş* de olsa, burada, artı-ürünün mülk edinilme biçimi değişmeyecektir.

Esasen, Selçuklu devletinin egemenliğinin dağılmasıyla, bağımsız bir birlik oluşturacak olan bu uç beyliği, başlangıçta Selçuklu devletinin bir parçası olarak görünür. Bu nedenle de, bu uç beyliğini, bağımsız bir aşiret ya da —parçalanmış da olsa— bağımsız aşiretler topluluğu biçiminde düşünmemiz olanağı yoktur; bu beyliği, Selçuklu devleti tarafından malikâne ya da ikta olarak verilmiş bir uç beyliği olarak, malikâne ya da ikta sistemi içerisinde ele almak zorunluluğu vardır ve bu nedenle de, ister aşiretin bünyesinden, ister dışardan görevlendirilmiş bir Türkmen beyi olsa da, malikâne ya da ikta sahibi olan uç beyi ile doğrudan üreticiler arasında artı-ürünün maledinilmesi biçimi, her üç durumda —bazı nicel farklılıklar dışında— aynı olacaktır.

Burada, bizi, bu uç beyliğini oluşturan topluluğun sahip olduğu mülkiyet biçiminden çok, fetihle birlikte bir imparatorluğa doğru büyüyecek olan uç beyliğinin, fethedilen (ya da kendisine katılan) alanlarda bulacağı —kendi özelliklerine göre benimseyeceği ya da değiştireceği— mülkiyet biçimi ilgilendirmektedir. Bu açıdan uç beyliği, çeşitli etkiler ortasındadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: 1° Türkmen aşiretlerinin Anadolu'ya gelmeden önce, sahip oldukları mülkiyet biçimi; 2° geldikleri Anadolu'da buldukları —ve özellikle Selçuklular devletinde uygulanmakta olan— mülkiyet biçimi; 3° islâmiyetin, uç beyliğini, gerek doğrudan ve gerek Selçuklu örgütlenişini etkilemesi bakımından dolaylı etkileri; 4° fethedilen alanlarda varolan mülkiyet biçimleri (esas olarak Bizans'tan doğrudan etkilenme ve Bizans'ın Selçuklu devletine etkilerinden dolayı, dolaylı etkilenme). Bu nedenledir ki, uç beyliğinin, bizzat fetihle, kendi mülkiyet biçimi değişikliğe uğrayacağı gibi, bu değişikliğe uğrayan mülkiyet biçiminin alacağı yeni biçimler de, fethedilen alanlarda süregelen mülkiyet biçimlerinin benimsenip benimsenmemesine bağlı olacaktır.

TOPRAK MÜLKİYET BİÇİMLERİ AÇISINDAN UÇ BEYLİĞİNİ ETKİLEYEN ETMENLER

Osmanlı timarlarını, Bizans pronoyalarının bir taklidi, hatta bir devamı sayan batılı yazarlara (Deny) karşı, Osmanlı timarlarının, Selçuklu iktalarından devralındığı, ve bunun kökeninin Arap islâm âleminde bulunduğu görüşü ileri sürülür (Köprülü, ve Köprülü'ye katılan Barkan, İnalcık vb.). Fethedenler ile fethedilenlerin uygarlık düzeylerindeki farklılıklar, farklı bireşimlerle somutlaşır.[1] Türkmen aşiretlerinin, toprak mülkiyet biçimi bakımından kendilerinden daha ileri bir düzeyde bulunan Bizans pronoya (timar) sisteminin büsbütün etkisinde kalmadığını düşünmek, toplumsal yasalara aykırı, öznel duygular taşıyan bir tutum olmak gerekir.

İlk Osmanlı padişahları, devletin örgütlenmesinde, töre ve yasaklara (ırksal geleneklere) ve şerî ilkelere (dinsel geleneklere), saf bir biçimde bağlı kalmamışlar, gerek bu iki geleneğin (ırksal ve dinsel geleneklerin) etkisinde kalmışlar, gerek bir uç beyliği olarak kendisinin bir parçası biçiminde ortaya çıktıkları Selçuklu devlet örgütlenmesinin ve savaşım içerisinde bulunduğu Bizans devlet örgütlenmesinin etkisinde kalmışlar, ve yeni devleti, yeni çağa ve kendi özel koşullarına uygun düşen bir örgütlenme üzerinde oluşturmuşlardır. Toprak mülkiyet biçimleri, özellikle devlet ile doğrudan üretici köylü ve alt-feodaller ile doğrudan üretici köylü arasındaki ilişkiler, Asya göçebe aşiretlerinin töre ve geleneklerinde, yararlanabileceği öğeleri pek bulamazdı. Bu nedenledir ki, toprak mülkiyet biçimleri, kendine özgü farklılıkları ortaya koymakla birlikte, daha çok Selçuklu devletinde şekillenen —içersinde Bizans etkisini de taşıdığı— biçimlerin ve islâmî ilkelerin etkisinde kalmıştır. İlk Osmanlı padişahlarının etkisinde kaldığı islâmî ilkeler ise, kesin ve mutlak ilkeler değildir; bu ilkeler, zamanla değiştiği gibi, fethedilen toprakların halkının dinsel yapısına, ve fetih biçimlerine göre de farklılıklar göstermiştir.

İslâm toprak hukuku, fethedilen ülkenin ve fethin özelliklerine göre, yeni mülkiyet biçimlerinin birbirinden farklı

[1] Bkz: K. Marx-F. Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 120-122.

olacağını öngörür. Birincisi, fetih sırasında müslümanların elinde bulunan topraklardır ki, bu gibi toprakların sahiplerinin elinde bırakılması gerekir. İkincisi, zor ve silah yoluyla fethedilerek müslümanların eline geçen topraklardır ki, bu topraklar, ya fatihler arasında paylaşılır, ya müslüman topluluğun ortak çıkarı için alıkonur, ya da bu topraklar, imamın isteğine göre, ya paylaşılır, ya "kâfir elinde" mülk olarak bırakılır, ya da müslüman topluluğun çıkarı için alıkonup kiraya verilir. Üçüncüsü, savaşmaksızın, müslümanların isteğini kabul eden müslüman-olmayan ülkelerde, anlaşmaya göre, topraklar, ya eski sahiplerinin elinde kalır, ya da müslüman topluluğun çıkarı için alıkonarak fetihten önceki doğrudan üreticiye daimî ve irsî kiracılık ile bırakılır.[2] Sorun, oldukça çapraşıktır, ve islâmiyetin olgunlaşmasıyla birlikte, islâm toprak anlayışında meydana gelen değişiklikler ve değişik uygulama ve yorumlar konuyu daha da çapraşıklaştırmıştır. Toprak hukukunda, islâm düşünürleri, üç biçim düşünmektedirler: "İlk mâlik, muayyen bir vergi ödemek suretiyle yerinde bırakılabilir, yahut onu *beytül-mâl* üzerine alır ve kiraya verir, veyahut da o toprak, ikta olarak verilebilir."[3] Osmanlı beyleri, daha önce Anadolu Selçuklu devletinin yönetiminde bulunan yerleri topraklarına kattığı zaman, genel olarak, buradaki toprak mülkiyet biçimlerini *aynen* korumuş, fethedilen ve müslüman-olmayan topraklarda ise hemen hemen yukardaki üç biçimden birini uygulamış, bu arada, silah arkadaşlarına zengin toprak mülkler vermişlerdir.[4]

[2] Ömer Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihî Esasları", *Ülkü*, c. XI, s. 342, 343.

[3] Prof. Dr. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 1, s. 33.

[4] Burada islâm toprak hukukunun etkisini izleyebileceğimiz gibi, Bizans İmparatorluğundaki pronoyaların (timar) etkisini de izleyebiliriz. Bizans İmparatorluğunda, imparatorun, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte diledik1erine (bu, daha çok askerî göreve bağlı olmuştur) temlik veya vakfetmişlerdir. (Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 294.) İslâmiyette, (belirli bir dönemde) emir, fethedilen toprağın beşte-birini kendine almak ya da silah arkadaşlarına dağıtmak hakkına sahiptir. (Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 31. vb..)

İLK OSMANLI PADİŞAHLARININ SELÇUKLU DEVLETİNDEN DEVRALDIĞI İKİ MÜLKİYET BİÇİMİ DEVLET MÜLKİYETİ VE ÖZEL MÜLKİYET

Daha Selçuklular zamanında, devlet mülkü olan toprakların yanısıra, sınırlı da olsa, özel toprak mülkiyeti, bir başka deyişle, iki tip toprak mülkiyeti yanyana bulunuyordu. Selçuklularda, özel toprak mülkiyetini de iki farklı biçimde buluyoruz: Biri, bağımsız küçük mülkiyet biçimidir, toprağın sahibi, toprağını dilediği gibi tasarruf edebilir, satabilir, vakıf ve hibe edebilir, ipotek ettirebilir, sahibi ölünce varislerine kalır, bunlar esas olarak kent ve kasaba çevrelerindeki bağ, bahçe, tarla gibi küçük topraklardır. İkinci tipte özel topraklar ise, Selçuklu sultanlarının, ya satış yoluyla, ya bağış veya hizmet karşılığı olarak, genellikle devlet adamlarına temlik ettikleri köy ve arazilerdir. Örneğin, İzzettin Keykâvus, 657'de, Seferhisar'a bağlı Boğus köyünü Emir İsmail Artuk'a elli sutani altına, ve 660'ta Amasya'da İlarslan köyünü Emir Esedüddin bin Yağıbasan'a üç yüz altına satıp temlik etmiştir.[5] Bağış ya da hizmet karşılığı temlik edilen topraklarda olduğu gibi, satışlarda da mülkiyet hakkı tamdır, yani yeni sahipleri, bu toprakları satabilir, vakıf ve hibe edebilir, miras olarak bırakabilir. Nitekim bu köyler, satış yolu ile elden ele geçmiş ya da vakfedilerek vakıf haline gelmiştir. Bağımsız küçük mülk topraklar ile köylerin satış ya da bağış olarak temlik edilmesi arasındaki fark, ikisincisinde, toprak üzerinde çalışan reayanın (köylünün) durumunda bir değişikliğin meydana gelmemiş olmasıdır. Mirî mülk halinden özel mülk haline gelen köylerde, toprağı bizzat tasarruf eden reayanın, daha önce devlete veya ikta sahibine ödediği rant ve vergiler, bu kez aynen mülk sahibine ödenmektedir.[6] "Mülk sahibi, ... devletin evvelce mirî iken reayaya kanuna göre tanıdığı haklara riayete mecburdur."[7] "Bütün hudut, hukuk, muzafatiyle [ekleriyle], tepe ve düzlükleri, sulak ve kır arazisi, ağaçları, haram yerleri, meskenleri, suları" ile, yani tam mülk olarak temlik edilen köyün reaya-

[5] Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku — Mirî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri", *Belleten*, c. XII, sayı 47, s. 564.
[6] Osman Turan, "II. İzzettin Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", *Zeki Velidi Togan Armağanı*, İstanbul 1950-1955, s. 159.
[7] Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 565.

sı, —ister satış, ister bağış, ister miras yolu ile olsun— sahip değiştirmektedir. Bir başka deyişle, köyün yalnızca toprağı değil, toprakla birlikte reaya da satılmaktadır.

Kent ve kasabaların çevresindeki bağ, bahçe ve tarla gibi genellikle küçük toprakların özel mülkiyeti ile köylerin —reayası ile birlikte— mülkiyeti arasındaki fark, genel olarak, Selçuklu ve Osmanlı araştırıcılarını duraksatmış, köylere ait temliklerin, yeni sahiplerine, bu mülklerini satmak, bağışlamak, miras bırakmak vb. hakkını vermekle birlikte, köylerin köylülerle birlikte satılmış olması, bu satışların, köylünün vergilerini tahsile mahsus bir satış olduğu, mülkiyetin gene devlete ait bulunduğu yolunda bir kanı uyandırmıştır.[8] Oysa burada, fark, bağımsız küçük mülkiyet ile feodal mülkiyet arasındaki farktır. Köylerin, reayası ile birlikte satılması, ya da ihsanı, yalnızca mülkiyetin feodal niteliğini ortaya koymaktadır. Çünkü, senyörlük arazisinde bulunan doğrudan üretici köylü, toprak sahibine, —kölelikte olduğu gibi kölelik bağı ile değil— *toprak yoluyla (tarikiyle)* bağlıdır. Tarımsal üretimin büyük bir kısmı, aynı köylü işletmelerinde yapılır, toprak sahibinin arazi üzerindeki mülkiyet hakkı, genellikle, iktisadî faaliyetlerin biçimini hiç bir noktadan etkilememektedir. Bu mülkiyet hakkı, köylünün ürettiği ürünün belirli bir kısmını toprak sahibine vermesi ve yılın belirli zamanlarında senyörüne angarya iş görmesi gibi bir yükümlülük biçiminde gerçekleşir.[8a] Feodal toprak mülkiyetinde, toprak, çıplak olarak değil, *üzerindeki serf ile birlikte* satılır.

Selçuklularda, satış yoluyla, bağış ya da hizmet karşılığı temlik edilen köy ve araziler, temlik koşullarında belirlendiği gibi, satılarak elden ele geçmekte, miras olarak bölünmekte, ipotek ettirilmekte ya da vakfedilmektedir. Örneğin, 700 tarihinde, Alp Arslan bin Mehmed, Amasya'da bulunan Ortaköy'ün dörtte-birini Ebu Bekir bin Ali bin Arabgâh'dan üç bin dirhem gümüşe satın almıştır.[9] 697 (1298) tarihinde, Amasya mahkemesinde, Emir Şucaüddin Süleyman, Emir

[8] Bkz: Aynı yazı, s. 564-565.

[8a] İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara 1934, s. 155. (Sözcükleri türkçeleştirdiğim için, alıntıyı tırnak içinde vermedim.)

[9] Aynı kitap, s. 565.

Nâsırüddin Muhammed'den bir yıl vadeyle binbeşyüz sultanî gümüş dirhem borç almış ve buna mukabil, karısı Saliha Hatun'dan vekâletini haiz bulunduğu üç parça çiftlik araziyi ona ipotek etmiştir. Faiz olarak da (bu toprağın bir yıllık mahsul gelirinin dışında) toprağın sekizde-birini alacaklıya hibe olarak vermiştir.[10] Bu konuda, daha yaygın ve önemli bir olgu, vakıflardır. Vakıf, toprak, bina, para vb. gibi gelir getiren mülkün, mülkiyetinin hapsedilmesidir; hapsedilerek, satışı, mirasçılar arasında paylaşılması, haczi vb. ortadan kalkan mülkün geliri (rant, faiz vb.) vakfeden tarafından belirtilen hizmetlere, kişilere vb. ödenmektedir. Hapsolunan mülkiyetin, sahibi tarafından kaldırılabileceği görüşünü ileri sürenler olmuşsa da (Abu Hanifa, Mâlik), vakfolunan şeyin üzerinde vakfedenin mülkiyet hakkının kalmadığı görüşü genellikle benimsenmiştir.[11] Vakıflar, mülkiyet biçimine göre ikiye ayrılmaktadır. Sahih vakıflar (evkafı sahiha) ve sahih olmayan vakıflar (evkafı gayri sahiha). Sahih vakıflarda, vakfolunan şeyin *mülk olması* önkoşuldur. Sahih olarak vakfolunacak şeyin, mülk olması, ya da mülk olarak mirî araziden ayrılmış olması gerekir.[12] Selçuklu devletinde karşılaştığımız vakıflar, bize, satış yoluyla, bağış ya da hizmet olarak mirî mülkten ayrılarak temlik edilen toprakların, yalnızca "köylerin vergilerine tasarruf" anlamına gelemeyeceğini, aynı zamanda, mülkiyet açısından da, devlet mülkünden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Aksi takdirde, vakfedenin, mülkiyeti olmayan bir şeyi vakfetmesi gerekir ki, bu, vakfın özüne aykırı düşer. Nitekim, temlik olunan köylerin birçoğu, yeni sahiplerinin mülkleri olduğu için, vakıf haline getirilmiş, ve reayanın hukukî durumu burada da değişmemiştir, "bu köyler, mâlikleri tarafından vakfedilince yine reayanın durumunda bir değişiklik husule gelmeden vergiler vakıf mütevellisine verilmeye"[13] başlanmıştır.

Toprakların ne ölçüde özel mülk haline geldiğini saptamak bakımından Selçuk devri vakfiyelerinden birine bakmak yeter. Celâlettin Karatay'ın kervansarayı için yaptığı

[10] Osman Turan, "Selçuklu Türkiye'sinde Fazla Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", *Belleten*, c. XVI, sayı 62, s. 252.

[11] Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s. 32-33.

[12] Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, İstanbul 1946, s. 17.

[13] Osman Turan, "II. İzzettin Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", s. 159.

vakıflar arasında *iki köy*, medresesi için yaptığı vakıflar arasında *üç köy* vardır. Daha sonra, Karatay, "hepsini *satın aldığı*" belirtilen 30 ayrı parça arazisi ile gene "hepsini *satın aldığı*" belirtilen 19 parça arazisini bu vakıflara eklemiştir.[14] Bizim burada dikkatimizi çeken bir başka husus da, vakfa eklenen parça arazilerin sınırlarının, şahıslara ait olanların, devlete (arz-i sultaniye) ait topraklardan çok daha fazla olması,[15] ve toprak satışlarının oldukça çoğalmış bulunmasıdır.

Sonuç olarak şunu belirteceğiz ki, sultanlar tarafından satış yoluyla, bağış ve hizmet karşılığı temlik edilen topraklar, mirî mülkten (devlet mülkünden) ayrılmış ve kişilere mülk olarak devredilmiş topraklardır. Devlete ait topraklar ise, genel olarak, askerî ve diğer devlet hizmetleri karşılığı, ikta olarak verilmiş topraklardır. İkta sahipleri, kendilerine ikta edilen toprağı tasarrufunda bulunduran doğrudan üreticinin ödemekle yükümlü bulunduğu rant ve vergileri kendileri alırlar,[16] ama kendilerine ikta edilen toprağı satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezlerdi. Bu anlamda, ikta olunan topraklar, devlete ait mülklerdir, ve ikta sahipleri, reayanın, toprak sahibi olarak devlete ödediği rant ve vergileri, bu kez, ikta sahibine ödemekteydi. Daha gelişkin biçimiyle Osmanlı timar sisteminde göreceğimiz gibi, burada da, "ikta yapılan şahıs, *devlete bir şey ödemez*".[17] Yani, ikta sahibi, bir vergi tahsildarı değildir, artı-ürünü paylaşan bir alt-feodaldir. İkta sahibi ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin niteliğini belirleyen şey, devlet ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin niteliğidir, ve devlet ile üretici arasındaki ilişkinin niteliği feodal olduğu zaman, ikta sahibi ile doğrudan üretici arasındaki ürünün paylaşılma ya da artı-ürünün mülk edinme biçimi de feodal olacaktır. Nitekim, toprağın, tem-

[14] Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri, III, Celalettin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, c. XII, sayı 45, s. 17 vd..

[15] 49 parça arazinin sınırlarından 75'i mülk, 31'i devlet (arz-ı sultani) ve 9'u vakıftır. Bkz: Aynı yapıt, s. 122-126.

[16] "Türkiye Selçuklularında iktaların, malî bakımdan muaf olan ve olmayan diye, iki kısma ayrıldığını, muaf olmayanların tekâlif-i divâniye ve avarız vergileri ödediğini biliyoruz." (Osman Turan, "İkta", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 956.)

[17] Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 42 (İnalcık'ın, burada, Osmanlı timarlarına değindiğini belirtelim.)

lik edilerek, devlet mülkünden ayrılması halinde, toprağa tasarruf eden reayanın, devlete ya da ikta sahibine ödediği devlet haklarını temlikten sonra mülk sahibine aynen ödemeye devam etmesi, üretim biçiminde ve artı-ürünün mülk edinilme biçiminde, sahip ile üretici arasında bir değişiklik yaratmamakta, yalnızca artı-ürünün *sahibi* değişmektedir. İkta verilmesi halinde de durum aynıdır, reaya, devlete ödediği yükümlülükleri, bu kez ikta sahibine öder, ikta sahibi, (emek, ürün ya da para biçimindeki) artı-emeği *kendisine* mülk edinir.

İLK OSMANLI BEYLERİNİN MÜLK TOPRAKLARI

İlhanlılar, Anadolu'yu egemenlikleri altına aldıktan ve Selçuklu egemenliği hemen hemen silindikten sonra, Doğu ve Orta Anadolu'da esas olarak askerî örgütlenmeye dayalı ikta sistemi yıkılırken, uçlarda daha bağımsız bir varlık haline gelen "Türkmen beyleri, Selçuklu teşkilât ve müesseselerine dayanan beyliklerini korumuşlardı".[18] İkta sisteminin bozulduğu yerlerde, eski askerî ikta arazisi, Moğol aristokrasisinin *malikâne* toprakları halini almış, Anadolu beyliklerinde ise yaşamaya devam etmiştir.[19] Ama burada, unutulan şudur ki, daha önce uç beyi olarak bir alt-feodali, bir ara-feodali oluşturan ikta sahibi, siyasal bir bağımsızlığa kavuşmasıyla birlikte, birliğin en yüksek beyi olur, ve kendisini, toprakların mutlak sahibi olarak görür. Henüz bir uç beyi olarak anılacak olan Osmanlı beylerinin yaptıkları temlikler, bu bakımdan önem taşır. Örneğin 544 nolu Bolu evkaf defteri, ilk Osmanlı padişahlarının ve silah arkadaşlarının vakıf ve mülk topraklarını içerir.[20] Osman Bey, Kozağacı köyünü Ada şeyh zâviyesine vakfetmiş, Orhan Bey, Söğüt nahiyesinde, Şarâbdar mezraını *mülkiyete* vermiştir.[21] Orhan Gazi, 1324 yılında, "hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını" vakfetmiş,[22] 1348'de, kumandanına, sınırları temlikna-

[18] Osman Turan, "İkta", s. 958.

[19] Ömer Lûtfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 294.

[20] Prof. Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstilâ Devirlerinin Kolonizasyon Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı II. s. 292.

[21] Aynı yazı, s. 393.

mede belirtilen Pambucak deresini ise *mülk olarak* vermiştir.[23] Orhan Gazi, vakfiyede, "*benim mülkümden* olan —*der*— mezkûr Mekeceyi"[24] vakfettim. Bunlar, bize, ilk Osmanlı beylerinin uç beylikleri sırasında mülk toprakları olduğunu, ve yeni fethedilen yerlerden de mülk ve vakıf olarak toprak verdiklerini açıklamaktadır. Osmanlı devletinin başlangıcında, toprak mülkiyetinin, birbirine karşıt iki mülkiyet tipini, devlet mülkiyeti ve özel mülkiyeti içerdiği açıktır. Özel mülkiyetin aldığı çeşitli biçimler yanında, devlet mülkiyetinin tarihsel evrim içersinde alacağı yeni biçimlere aşağıda değineceğiz. Yalnızca şunu belirtelim ki, Osmanlı İmparatorluğunun devraldığı topraklar, asya biçiminde olduğu gibi, *yalnızca* komünal mülkiyet değildir, özel mülkiyet de vardır. Okurun anımsayacağı gibi, asya biçiminde, özel mülkiyet yoktur. İkinci özellik, asya biçiminde komünal mülkiyet, köy topluluğunun ortaklaşa mülküdür; burada ise, devlet mülkü, köy topluluklarının ortaklaşa mülkünden ayrı ve çok daha gelişkin bir mülkiyet biçimidir. Doğrudan üretici, yani köylü, burada, toprağın yalnızca zilyedi olarak karşımıza çıkar, ve asya biçiminde olduğu gibi, topluluğun üyesi olduğu için aynı zamanda toprağın —ortaklaşa— sahibi olarak görünmez.

MÜLKİYET BİÇİMİ AÇISINDAN SİPAHİ TİMARI VE MÜLK TİMAR

Oluşumunda, ister Selçuklu iktaları, ister Bizans pronoyaları, ister islâmî ilkeler ya da ister bu etkenlerin tümü rol oynamış olsun, timar sistemi, Osmanlı İmparatorluğunda, mülkiyet biçiminin ağır basan yönünü oluşturur. Padişahlar, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte, bazı kişilere tamamen serbest mülk olarak vermişler, bir kısmının ise, *gelirini*, hizmet karşılığı, bazı kişi ve kurumlara tahsis etmişlerdir. Malikâne, toprağın *mülkiyetinin*; timar ise, *gelirinin* verilmesi yönünden, mül-

[22] Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten*, c. V, sayı 19, s. 281.

[23] Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea", *Belleten*, c. III, sayı 9, s. 102.

[24] Uzunçarlışı, *Belleten*, sayı 19, s. 282.

kiyet sahipliği bakımından birbirinden ayrılır.

Toprağın gelirinin hizmet karşılığı bazı kişi ve kuruluşlara tahsis edilmesi, toprak mülkiyet biçimini değiştirmeksizin, hizmetlere karşılık olarak ödenecek maaşın, devletten değil, üreticiden doğrudan doğruya alınması olarak görünür. Toprağın sahibi olarak devlet, üreticiden alacağı rant ve vergileri, hizmet sahibine devretmektedir. Burada, timar sahibi, bir vergi tahsildarı değildir, artı-emeği (ister emek, ister ürün, ister para olarak) *mülk* edinmektedir.

Timar sisteminde, bizim için önemli olan, bu "hizmet"in niteliğidir, ve hizmetin niteliği, aynı zamanda, timarlarda farklılıkların da temelini oluşturacaktır. Hizmet, devlet yönetimine ilişkin hizmetler olabileceği gibi, askerî hizmetleri de içerir. Esas olarak, askerî örgütlenmeye ilişkin hizmetleri, devlet yönetimine ilişkin hizmetlerden, temelden ayırmak gerekir. Yönetimsel görevler, *geçici* olma niteliğini sürekli olarak içlerinde taşırlar ve, tayin, nakil, terfi ve görevden alma gibi değişken özellikler içerir. Bu görevler değiştiği ya da yer değiştirdiği sürece, bu hizmetlilerin gelirlerini aldıkları dirlikler de değişir. Örneğin, vezirliğe yükselen bir kişiye, maaşına göre, bir dirliğin geliri bağlanır, başvezirliğe yükseldiği zaman, ya dirlik, maaşı oranında genişletilir, ya da maaşına uygun yeni bir dirlik verilir; vezirlikten alındığı zaman, dirliği de elinden alınmış olur. İdarî yönetimler için de durum aynıdır, beylerbeyi, sancak beyi (eyalet beyleri, il beyleri), maaşları tutarında dirliklerin gelirlerini kendi adına toplar, ve görev yerleri değiştiği zaman gelirini topladıkları dirlikler değişir, görevden alındıkları zaman dirliklerin gelirinden yoksun kalırlar.

Bu timarları, askerî örgütlenmeye dayanan sipahi timarlarından ayırmak gerekir. İmparatorluğun kuruluşunun ilk devirlerinde, yerel soylulara ya da bölgenin ileri gelenlerine, askerî hizmet için verilen timarlar, yönetim hizmetleri için verilen timarlardan özünde ayrıdırlar. Timar (dirlik) sahibi olan sipahiler, doğrudan üretici olan köylülerden (reayadan) ayrı bir sınıf oluştururlar. Bunlar, devlet tarafından dirlik sahibi olduğu için sipahi değillerdir, sipahi olduğu, sipahi-zade olduğu, bir başka deyişle üst-sınıftan geldiği için sipahidirler ve bu soylulukları nedeniyle kendileri-

ne dirlik verilmektedir. Ve bu nedenle de, yönetimsel görevler için verilen timarlardan, özünde farklıdırlar. Sipahinin askerî görevi, savaş zamanında, savaşa, belirlenen sayıda askerle katılmaktır. Aslında, savaş, birliğin ortak görevi olduğu için, birliğin *soylu* üyesi olarak, bu ortak göreve katılması onun doğal görevidir. O, savaşa katıldığı için, birliğin soylu üyesi olduğu için dirlik sahibidir; birliğin kendisine yüklediği ortak göreve katılmadığı zaman, birliğin üyesi olmaktan çıkacağı için, dirliğini kaybeder. Daha ileride açıklayacağımız gibi, raiyet oğlu raiyete dirlik verilmediği gibi, reaya, sipahi gibi, kılıç kuşanıp ata binemez. Bir kimseye ilk kez timar verilmesi gerektiğinde, babasının timar tasarruf edip etmemesine bakıldığı gibi, eğer babası timar tasarruf etmemişse, ata ve dededen "sipahi-zade" olup olmadıkları araştırılmaktadır.[25] Timar sahibi öldüğü zaman, oğullarına, verilmesi ilke olarak kabul edilmiş timar miktarı, fermanla hükme bağlanmıştır. "Birisi uğur-ı hümâyunda [padişah uğruna] giriftar [tutsak] ve şehit veya fevt veya nâbedid [kayıp] olsa kanun vazolunmuştur, zeamet ve timarlar ol kanun üzerine oğluna ... verilir."[26] Bu gibilerin, yarar oğulları olmayıp küçük iseler, büyüyünceye kadar savaşa cebeli (asker) göndermek koşuluyla, kendilerine timar verilmektedir.[27]

Anlaşılacağı üzere, askerî örgütlenme üzerine kurulmuş olan timarlar, kökenini, ilkel de olsa soyluluktan almaktadır, ve soylu olduğu için de, soyluluk hiyerarşisindeki yerine göre, artı-üründen pay almaktadır.

Timarlar ile Avrupa feodalitesi arasında bir —timarların feodal bir nitelikte olmadığını tanıtlamak için— karşılaştırma yapmayı iktisat tarihçilerimiz pek sevmişlerdir; şimdilerde ise, timar toprağının, devlet mülkiyetinde olması nedeniyle, asya üretim biçimine benzerliği üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle, sipahi timarları ve mülk timarlar üzerinde ayrıca durmak gereği vardır.

Timarlar, *kılıç* adı verilen ve hiç değişmeyen bir çekir-

[25] M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *Tarih Dergisi*, c. XVII, sayı 22, s. 38-39.
[26] Uzunçarşılı, adı geçen yazı (*agy*), s. 389.
[27] Gökbilgin, *agy*, s. 40.

dek kısmı ile, bu kısma zamanla eklenmiş hisselerden oluşmaktadır. Bir başka deyişle, timarlar, "kılıç yeri" olarak anılan hassa çiftlikler ile reayanın daimî ve irsî olarak tasarrufunda bulundurduğu reaya çiftlikleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. "Rumeli'de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000, ve geliri 6.000 ile 20.000 akçe arasında değişen tezkereli timarların kılıçı 6.000, Anadolu eyaletindeki tezkeresiz timarların kılıçları ise 2.000 akçelik idi."[28] Kılıç yeri denen hassa çiftlikler, sipahilik hizmetine giren herkese başlangıçta verilen ve doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen çiftliklerdir. Reaya çiftliklerinden ayrı olarak, hassa çiftlikleri "sipahinin çifti yürüyen" çiftlikleridir, sipahi ve ailesi toprak işleriyle uğraşmak istemedikleri zaman, sipahi bu çiftlikleri, "tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verebilmekteydi".[29] Kiracılık ilişkileri, genellikle yerel âdetlere göre düzenlenen bir ortakçılık şeklini almakta, tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından verildiğinde, ürün yarı-yarıya paylaşılmakta, ya da (herhalde tohum ve çift hayvanları doğrudan üreticiye ait olduğu zaman) sipahi, ürünün üçte-birini ya da dörtte-birini almaktadır.[30]

"Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sahibinin bir kılıç yerine tayin olması lâzımdı. Babalarının timarının müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri hariç, bir kılıç yerine iki kişi tayin edilemezdi."[31] Zamanla sipahinin göstereceği yararlıklara göre yapılacak eklerle (terakkilerle) timar büyümekle birlikte, sipahinin ölümü halinde hizmete yeni girecek olan oğullarına, timar aynen tamamen intikal etmemekte, başlangıç toprağına, kılıç miktarına dönülmektedir.[32] Öyle anlaşılıyor ki, kılıç yeri, esas olarak, sipahinin oğluna intikal eden timarın hassa çiftliğini, bir başka deyişle feodal birimin *malikâne* kısmını oluşturmaktadır. Her ne kadar, hassa çiftliklerinin satılması yasal olarak olanaksız ise de, babadan oğula geçen bu yerler,

[28] Barkan, "Timar", s. 316.
[29] Barkan, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 394.
[30] Aynı yazı, s. 394.
[31] Barkan, "Timar", s. 316.
[32] Aynı yazı, s. 295, 316.

gerçekte satılmış ya da zamanla özel mülk haline gelmiş, özellikle bazı padişah hasları ile büyük vakıflarda, geniş alanlar, özellikle verimli ovalar içeren hassa çiftlikleri, "öteki hassa çiftlikleri gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla ... hususi mülkler şeklinde şahıslara mal edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bazılarının teşekkülüne yaramıştır."[33]

Timarları oluşturan ikinci kısım, reaya çiftlikleridir. Reaya çiftlikleri, parçalara bölünmüş küçük tarımsal işletmelerdir. Bu çiftlikler, onları işleyebilecek çiftçilere, "daimî ve irsî bir nevi kiracılık mukavelesi ile", yani tapu ile verilmiştir.

Reaya —bağımlılıkları açısından aşağıda belirteceğimiz gibi— toprağa bağlı köylüdür, yani serftir; toprağın sahibi değil, zilyedidir ve bu zilyedlik babadan oğula —oğul yoksa eşine ve daha sonraları kızına veya kardeşine— intikal eder; toprağı işlemek ve rant ve vergilerini ödemekle yükümlüdür; ancak üzerine yazılı toprağı işledikten sonra başka sanatlarla uğraşabilir; toprağı terkedemeyeceği gibi, boş da bırakamaz.

Okurun gördüğü gibi, timar sisteminde, sipahi ile reaya arasındaki ilişki, karşıt sınıf farklılığına dayanmaktadır ve sipahi, —timarların özelliklerine göre bazı istisnalar dışında— reayanın ödenmemiş artı-emeğine kendisi adına elkoymaktadır. "Zira burada ikta yapılan şahıs [timar sahibi], *devlete bir şey ödemez*. Ancak muayyen bir hizmetle bunu karşılar, ekseriya bu hizmet de irsî bir mahiyet kazanmıştır. Nihayet bu hizmet ekseriya a s k e r î mahiyettedir."[34] Sipahi, burada, toprağın tek sahibi görünen hükümdarın maiyeti olarak değil, toprağın sahibi olan üst-topluluğun üyesi olarak ödenmemiş artı-emeği mülk edinmektedir. Toprağın devlet mülkü (mirî mülk) ya da özel mülk olması, ödenmemiş artı-emeğin mal edinilme biçimini, timar sahibi ile reaya açısından ilişkiyi değiştirmemektedir. Nitekim, mülk timarlarda (eşkincülü mülklerde), toprakların "*yüksek mülkiyet hakkı*" birisine satılmış veya bağışlanmıştır: "Amma Vilayet-i Anadolu'da bazı mülk timarlar vardır ki,

[33] Barkan, "Çiftlik", s. 394.

[34] Prof. Dr. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 42.

mukaddimâ *temlik* olundukta sefer-i hümayana cebelüsü eşmek [asker göndermek] üzere verilmiştir. Her timara ne denli cebelü [asker] tayin olunmuş ise, sefere onlar eşer. Fevt oldukta [öldüğü zaman] oğullarına verilir, istihkakı talep olunmaz. *Oğlu olmaz ise, sair emlâki gibi vârislerine intikal eder, gerek nisâdan [kadınlardan] olsun, gerek ricalden [erkeklerden] olsun.* Sefer vaki oldukta hisseleri miktarı cebelülerin eştirirler. Cebelüsü sefere gitmez ise ol sene mahsulü *mevkufât* tarafından eminler zaptederler, *mirî* içindir. Amma, sefere cebelüsü eşmedi diyü sair timarlar gibi ahara [başkasına] verilmez."[35]

Mülk timarların, sahiplerinin savaşa katılma görevi yoktur; "malikâne rayihası olmağla binefsihi eshabına [kendi sahibine] hizmet tekellüf olmamıştır",[36] yalnızca savaş zamanı, belirlenen sayıda (ki, genellikle 3.000 akçelik gelir için bir asker hesap edilmektedir) askeri savaşa göndermekle yükümlüdür. Savaşa asker gönderilmediği zaman, bir yıllık geliri, devlet tarafından zapt olunur, mülkü, öteki timarlar gibi ellerinden alınıp başkasına verilmez. Mülk timarlar da, diğer mülkler gibi, timar sahibi ölünce oğullarına kalmakta, oğulları yoksa, öteki mülkler gibi, kadın olsun, erkek olsun, vârislerine intikal etmektedir. Mülk timarlara ait defterlerde, hisse satışlarına, vakıf ve hibe edildiğine ilişkin kayıtlar,[37] toprak mülkiyetinin, devlete değil, kişilere ait olduğunu ortaya koymaktadır. "Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden intikal eden ve az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan bu tip timarları lüzumlu buldukça muhafaza etmişlerdir. Hatta Rumeli'nde de bazı hıristiyan beylerin ellerinde bırakılan timarların da böyle bir aile mülkü eşkincülü timarlar halinde bulundurulduğu görülmektedir."[38]

Görüldüğü gibi, mülk timarlar ile mülk-olmayan timarlar arasında, timar sahibi açısından ayırdedici fark, birin-

[35] Ayni Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280 H., s. 75'ten aktaran: Ömer Lûtfi Barkan, "Osmanlı Devrinin 'Eşkincülü Mülkler'i veya 'Mülk Timarlar'ı Hakkında Notlar", *Zeki Velidi Togan Armağanı*, s. 63-64.

[36] Avni Ömer Efendi, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hâkanî", yayınlayan: Uzunçarşılı, *Belleten*, c. XV, sayı 59, s. 390.

[37] Bkz: Barkan, "Osmanlı Devrinin 'Eşkincülü Mülkler'i ..." s. 64-66.

[38] Barkan, aynı yazı, s. 67.

de timar sahibinin savaşa gitmek görevi bulunmaması, savaşa yalnızca asker göndermesi, ötekisinde timar sahibinin de savaşa gitmesi zorunluluğunun bulunmasıdır. Mülk-timarların, sipahi timarlarından farklı olarak, oğulları, kızları ve diğer vârisleri arasında paylaşılarak timarın giderek parçalanması ise, sorunun bir başka yönünü, artı-ürünün feodal mülk edinme biçiminde bir farklılığı değil, mülkiyet biçiminin çözülmesi olanağını içinde taşımasıyla diğerinden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilme biçiminin *aynı* olduğu iki timar biçiminde, mülkiyet biçiminin çözülmesi olanağının *farklı* ölçülerde olması, üretim ilişkisinin niteliğinde bir farklılığı değil, bu ilişkilerin çözülmesi olanağında bir farklılığı açıklar.

Bunun, kalıntıları günümüzde de devam eden daha tipik bir örneğini, *yurtluk* ve *ocaklık*larda izlemekteyiz. Doğu Anadolu'da, Kürt aşiret reislerinin birçoğunun, kendilerine özerklik sağlanması koşuluyla, padişaha tabiiyeti sağlanmış, ve Kürt aşiret reislerine, kendi aşiret bölgeleri yurtluk ve ocaklık timarlar olarak bırakılmıştı. Bir kısmı ocaklıktır ki, Kürdistan beylerine ve hâkimlerine tayin olunmuştur, "temessükâtları mucibince [anlaşma belgeleri gereğince] azl ve naibi kabul eylemezler."[39] Savaş sırasında beyler, bulundukları beylerbeyi ile sefere giderler. Bunlardan birisi öldüğü ya da hizmeti bıraktığı zaman, sancağı ve hasları oğluna ve akrabasına verilir, "hariçten kimseye virilü gelmemiştir". Yurtluk timarlar ise, aşiret beylerine tayin olunmuştur ki, bunlar, *kavim ve kabile sahipleridir,* "timar ve aşiretlerinin rüsum'ı raiyetleri [raiyet vergileri] ve cürüm ve cinayetler ve *te'dibe müteallik* [cezalandırmaya ilişkin] *siyasetleri* min küll-il-vûcuh [tamamıyla] bunlara mahsustur; ... kangı sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler; ... birisi fevt olsa yahut edâ-i hizmet etmese, timarı ile mir [bey] aşiretliği oğluna ve akrabasına verilir; madem ki emlâk ve akrabası münkariz olmaya [son bulmaya] ahara verilmek hilaf-ı kanundur. [yasaya aykırıdır]".[40] Aynî Ali Efendi, bunları, "hükümetler" olarak adlandırmaktadır: "hâkimleri, *mülkiyet* sistemiyle zapt ve tasarruf ederler ... er-

[39] Uzunçarşılı, *agy*, s. 388-389.
[40] Aynı yazı, s. 389-390.

babı mahsûlâtı her ne ise hâkimleri mutasarrıfıdır."[41]

Görülüyor ki, aşiret beylerine tayin olunan yurtluk timarlarda, aşiret beyleri ödenmemiş artı-emeği mülk edinmekte, iç yönetimi bakımından (yargılama, ceza verme dahil) tam bir özerkliğe sahip bulunmakta, ve yalnızca (herhalde aşiretten toplayacağı belirli sayıda asker ile birlikte) savaşa gitmektedir. Burada, yurtluk timarları, mülk timarlardan ayıran tek özellik, mülkiyetin, aşiret reisinin değil, aşiretin mülkü olmasıdır; ya da toprak, aşiret üyeleri arasında parçalanmış ise, aşiret üyelerinin işledikleri toprakların bir kısmının ya da çoğunun, aşiret üyesinin doğrudan mülkü olması gerekir. Toprağın sahibinin devlet, kişi ya da aşiret olması, üretim ilişkisi açısından, ödenmemiş artıemeğin mülk edinme biçiminde bir değişiklik meydana getirmemekte, ödenmemiş artı-emeği mülk edinen kişilerin zamanla değişmeleri ya da aynı aileden gelmiş olmaları, ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilme *biçimini* değiştirmemektedir.

Timar sisteminde, mülkiyeti devlete ait sipahi timarlarını ve mülkiyeti timar sahibine ait mülk timarları (eşkincülü mülkleri), ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilmesi açısından değil, mülkiyeti açısından ele alırsak, burada, birincilerin devlet mülkü, ikincilerin özel mülk topraklar olarak, birbirine karşıt iki mülkiyet biçiminin yanyana olduğunu görürüz. Timar sisteminin çözülüşünde, bu timarlar, mülkiyet biçimlerine göre farklılıklar alacak, biri timar sahibinin mülkü olarak vârislerine intikal edecek ve diğeri —konuyu saf biçimiyle ele alıyor ve daha sonraki satışları burada hesaba katmıyoruz— irsî ve daimî kiracı olan reayanın kendi mülküne dönüşecektir. Aşiret mülkiyetinin varlığını izlediğimiz yurtluk ve ocaklık timarlar ise, timar sistemi nasıl burada mülkiyet biçimini değiştirmekte herhangi bir rol oynamamışsa, timar sisteminin kalkmasıyla birlikte, gene eski mülkiyet biçimi esas olarak devam edecektir. Mülkiyet biçimi bakımından, çözülmeye karşı en dirençli olan birlikler, Kürt aşiretleridir ve aşiret üyeleri ile aşiret reisleri arasındaki ilişkinin, ödenmemiş artı-emeği mülk

[41] Ayni Âli Efendi, (*Kanunname-i Âl-i Osman*), *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Ankara 1962, s. 93-94, 6-7.

edinme biçimi bakımından feodal niteliği, timar sistemi kalktığı zaman da yaşamaya devam edecektir.

TOPRAĞIN DEVLET MÜLKİYETİ VE ÖZEL MÜLKİYET AÇISINDAN MALİKÂNE VE MALİKÂNE-DİVÂNÎ SİSTEMİ

Timar sisteminin, mülkiyet biçimi açısından kendi içersinde, karşıt iki mülkiyet —devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet— biçimini içerdiğini yukarda açıklamaya çalıştık. İmparatorlukta, karşıt iki mülkiyet biçimi, yalnızca timar sistemi içersinde bulunmamaktadır; timar sisteminin yanısıra timar sistemi dışında varolan özel mülk topraklar da, devlet mülkiyetine karşıt özel mülkiyetin niteliğini ve oylumunu ortaya koyması bakımından özel bir önem taşır. Yazımızın bu kesiminde, imparatorlukta, malikâne ya da malikâne-divânî denen özel mülk toprakların özelliği üzerinde durmak, toprakta özel mülkiyetin niteliğini belirlememiz bakımından önem taşır.

"Anadolu beyliklerinden Osmanlılara devredilen mülklere, ekseriya babadan dededen tevarüs ederek veya satın almak suretiyle sahip bulunan" mülk sahipleri bulunmakla birlikte, mülk toprakların büyük bir kısmı, Osmanlılar döneminde temlik edilmiş topraklardı.[42]

Anadolu beyliklerinden devreden mülk topraklar, daha aşağıda göreceğimiz gibi, "iki baştan tasarruf edilen" malikânelerdir. Rumeli'de, hıristiyan topluluklardan fethedilen yerlerde, ilk Osmanlı padişahları, "bazı sultanlara ve atebe-i aliyyeye [yüksek saraya] müstahak olanlara ve boy beylerine ve bazı memleket erlerine"[43] serbest mülk (malikâne) olarak geniş topraklar temlik etmişlerdir. Osmanlı padişahları, "istediklerine, istedikleri zaman bir takım köyleri bütün hukuk ve rüsumu ile ebediyet ve serbestiyet üzere meccanen" temlik etmişler, genellikle bu temlikler bağış ve hibe şeklinde yapılmıştır.[44] Kendilerine serbest mülk olarak top-

[42] Prof. Ömer Lûtfi Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. VII, sayı 4, s. 922-923.

[43] Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî", s. 387.

[44] Barkan, *agy*, s. 922.

rak verilen kimselerin fethe bizzat katılmış bulunması zorunlu olmadığı gibi, devlete büyük hizmetlerde bulunması da gerekli değildi. Çok kez, padişahlar, kendi gözdelerine, evlenmek üzere olan kızlarına çehiz olarak köy temlik ettikleri gibi, kimlikleri belirsiz bir takım kişilere de büyük temlikler yapmışlardır.[45]

"Bilcümle hukuku şer'iye ve rüsumu örfiyesiyle ve serbestiyet üzere", yani tüm şerî hukuku ve devlet vergileriyle ve serbest mülk olarak verilen bu malikânelere, "devlet memurları herhangi bir nedenle veya vergi toplamak için girememekte ve temlikname ile verilenden fazla varidat zuhur edip etmediğini tahkik ve teftiş için defter soramamaktadır."[46] Bu gibi mülk sahipleri, mülkleri dışından adam bulup getirmek, yeni köyler kurmak, "mülkleri dahilinde *idarî ve malî bakımdan tam bir istiklâl* içinde" hareket etmek hakkına sahiptirler.[47]

Bu mülk topraklar, aile vakfı haline sokulmadıkları sürece, öteki mülkler gibi sahip olunabilmekte, mirasçılar arasında paylaşılmakta, vakfedilmekte, borç için haczedilmekte, başlık karşılığı bedel olarak verilmekte, nikâh ile karısına kalmakta ve cihaz olarak bağışlanmakta, diyet olarak öldürülenin ailesine bırakılmaktadır;[48] "hemen mülk-i mevrusları [babadan kalma mülkleri] gibidir; isterlerse mülkiyet üzere tasarruf ederler ve dilerse ahara bey ederler [başkasına satarlar] ve hibe veyahut vakfederler; neslen bâde neslin [kuşaktan kuşağa] tâ silsileleri münkati ... olmadıkça [soyları sona ermedikçe] mülkiyet tariki üzere tasarruf ederler".[49]

Bu mülklerde, askerî ya da diğer yükümlülükler görülmemektedir, "minbaat mukabelesinde hizmet teklif olunmamıştır".[50] Bunun yanısıra, bu mülklerde, tasarruf hakkı, reayanın elinde kalmaktadır.[51]

[45] Aynı yazı, s. 923.
[46] Aynı yazı, s. 912. Ayrıca bkz: "Timar", s. 296; "Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, s. 120.
[47] Aynı yazı, s. 912.
[48] Aynı yazı, s. 919-922; "Timar", s. 296.
[49] Uzunçarşılı, *agy*, s. 387.
[50] Aynı yazı, s. 387.
[51] Ömer Barkan, "Mâlikâne-Divânî Sistemi", s. 120. Selçuklu Devletinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da, serbest mülk olarak verilen topraklar-

İmparatorlukta karşılaştığımız bir başka mülk toprak ise, Barkan'ın "mâlikâne-divânî sistemi" olarak adlandırdığı malikânelerdir. Konya taraflarından başlayarak büyük bir kısmına Doğu Anadolu eyaletlerinde raslanan mâlikâne-divânî sistemi, "iki baştan tasarruf" edilmesiyle, yukarda gördüğümüz mülk topraklardan ayrılır. Burada, toprağı işleyen köylüler, toprağın sahibine, *mâlikâne hissesi* denilen ürünün onda-birini (yerel özelliklere göre bazan yedide-birini, bazan beşte-birini) vermekte, ürünün bir o kadarını da *divanî hissesi* olarak sipahiye ödemektedir. "... hububattan vesair gallatından [ürünlerden] ikişer öşür alınıp birine *öşr-i divânî* derler, sipahi taifesi (timarlı sipahi) alır ve birine *öşr-i malikâne* derler eshab-ı evkaf ve emlâk [vakıf veya toprak sahibi] alırlar."[52] Malikâne sahipleri, topraklarını satabilir, hibe veya vakfedebilir, vârisler arasında öteki taşınmaz mülkleri gibi paylaştırabilir. Bu bakımdan yukarda gördüğümüz tam ve serbest mülklere benzerler. "Bir karyenin köyün malikânesinden murâd yerinin tasarrufu mudur, yoksa öşrün hasılı mıdır?" sorusuna Ebussuud Efendi şu yanıtı veriyor: "Hiç biri değildir, yerin rekabesidir. Sahibinin yer mülküdür, yeri tasarruf eden reaya müstecirlerdir."[53] Sahiplerine ise, "asla bir hizmet tayin olunmamıştır".[54]

Bu iki-başlı sistemin, Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce, Anadolu beyliklerinde varolduğunu gösteren kayıtlar vardır.[55] Ama bu sistemin nasıl oluştuğu, kaynağını nereden aldığı tam olarak saptanabilmiş değildir. Biz, iki-başlı sisteme benzeyen bir durumla Irak'ta karşılaşıyoruz. İslâm halifeleri tarafından fethedildikten sonra, Irak'ta, toprak sahipleri, yerlerinde bırakılmışlar, mülkleri olarak tasarruf etmekte oldukları topraklara karşılık devlete bir vergi ödemeye başlamışlardır. Toprak sahiplerinden zayıf olanlar, ağır vergilerden kurtulmak, eşkiyalara karşı kendisini koruyabilmek için, himaye altına girmiş, buna karşılık,

da reayanın tasarruf hakkını korumuş olması, bir diğer anlatımla, toprakların reayası ile birlikte temlik edilmesi, feodal mülkiyetin bu özelliği, Barkan tarafından da, bu türlü toprakların yalnızca her türlü gelirinin verilmiş olacağı, çıplak mülkiyetinin ise devletin elinde bulunduğu biçiminde yorumlanmaktadır.

52 Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hâkanî", s. 387.

53 Barkan, "Malikâne-Divânî Sistemi", s. 125.

54 Uzunçarşılı, *agy*, s. 388.

55 Bkz: Barkan, *agy*, s. 133-134.

toprağın mülkiyetini güçlü olanlara bırakmışlardır. Bunun sonucu, eski toprak sahipleri, hükümete verdikleri öşürden başka, birde himaye için ağalarına ikinci bir öşür ödemeye başlamışlardır.[56] Burada, doğrudan üreticinin, başlangıçta toprağın sahibi olması durumunu, Anadolu'da izlediğimiz malikâne-divânî sisteminde izleyemiyoruz. Ama bu, bize bir yaklaşım olanağı sağlıyor: serbest mülk olan ve toprak sahibine rant ödeyen köylüler, yeni bir fetihle, serbest mülk olan topraklar, sahiplerinin ellerinde bırakılmış ve aynı köyler, fetheden tarafından ikinci bir vergiye bağlanmış, ve üretici köylü, iki-başlı vergi ödeme zorunluluğu karşısında kalmış olabilir.

Sivas tahrir emini Ömer Bey, bu gibi mülk sahiplerinin, sahibi bulundukları toprakları, "çokluk" kendilerinin işlemediğini, reayaya kiraya (icara) verdiğini belirtir. Avni Ömer Efendi de, "herbiri mülkü olan nahiyeleri evvelden tasarruf eden reayadan (köylüden) ve gayriden bazı taifeye icare tarikiyle" verdiğini,[57] toprak sahibinin ise "icare-i arz" (toprak kirası) aldığını belirtmektedir.

Burada, mülkiyetin, bağımsız bir mülk şeklini aldığı, diğer mülk ve timarlarda gördüğümüz reayanın daimî ve irsî tasarruf haklarının bir ölçüde de olsa, yerini kiracılığa bırakmış olduğunu görmekteyiz.

KÖY TOPLULUĞUNUN ORTAKLAŞA MÜLKÜ TOPRAKLAR

Özel mülkiyet ve devlet mülkiyeti yanında, imparatorlukta gördüğümüz üçüncü mülkiyet biçimi, köy topluluklarının ortaklaşa (komünal) toprağıdır. Ama bu ortak mülkiyet, tarım yapılan alanlar değil, ortak otlak ve korulardan oluşur. Bu yönüyle, cermen biçimindeki tarım komünlerini anımsatır. "Bireylerin mülkiyetinden ayrı olarak *ager publicus*'un, ya da halk topraklarının Cermenler arasında da görüldüğü doğrudur. Bunlar, bölünmez av alanları, ortak otlaklar ya da koruluklardan vb. oluşurlar. ... devletin özel iktisadî varlığı ortaya çıkar çıkmaz, Cermenlerde, daha çok,

[56] Prof. Dr. Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü...", s. 35-36.
[57] Uzunçarşılı, *agy*, s. 387.

bireysel mülkiyetin salt bir tamamlayıcısı olarak görünür."[58]

Mera, imparatorlukta, genel olarak, köy topluluğunun, hayvanlarını otlattığı, ortak mülkü kabul edilmiş, ve bu yönüyle de, bireysel mülkiyetin bir uzantısını oluşturmuştur. Çünkü, mülkiyeti devlete ait topraklarda da, reaya, hayvanların özel mülkiyetine sahiptir. Ortak toprak olan merayı, kendi sürüsünü (özellikle davar) ayrı otlatarak, kişisel biçimde tasarruf edebilir, ya da köy topluluğunun birlikte otlattığı sürü (özellikle sığır) içersinde otlatmakla birlikte, hayvanlar kişisel mülk olduğu için, ondan kişisel olarak yararlanmış olur. Reaya, burada, ekip-biçtiği toprağın zilyedi olduğu için, köy topluluğunun ortaklaşa tasarrufunda bulunduğu mera ve korunun da zilyedi olarak görünür.

İmparatorlukta, tarıma açılmış olan yerler, sonradan yaylak, kışlak ve mera haline getirilemeyeceği gibi, eskiden mera olan yerlerin tarıma açılması da yasaktı.

"Ve kadimî mera alınub satılmak ve bağ ve bahçe gars olunmak [ağaç dikmek] ve evler ve damlar ve mandıra ve ahur ve değirmen vesair ebniye ihdâs olunmak [bina yapmak] ve tapu ile verilmek ve ziraat ve hırâset [çiftçilik] olunmak câiz değildir, *cümleden mera mukaddemdir*. Şer'le hedm [yıkılması] ve men ve def ittirülüb zaman mürûruna [aşımına] itibar olunmaz."

"*Bir köy halkının kadimî davarları yürütügeldüğü* [eskiden beri davarlarını otlattığı] *meraları olsa, sahib-i timar ol merayı tapuya virmek câiz değildir.* Ve ol köy halkının şöyle rizâları olub ittifak ile virüb zirat iderseler, sonra gelenler geru davâ itseler meralığa hükm olunur, (bu kadar zamandır ziraat olundı) dimek fayda virmez, *cümleden mera mukaddemdir*. Zira köy halkına mera lâzımdır, elbetde merasız olmaz."[59]

Burada, gene köy topluluğuna ait olması gereken çayırların, köy topluluğuna değil, sipahiye ait olduğunu ayrıca belirtelim. Herhalde, reayanın at binip kılıç kuşanmasının yasak olması, buna karşılık, sipahinin at sahibi olması nedeniyle, otlak olmayan çayırlar, sipahinin tasarrufuna ve-

[58] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 26.
[59] Ö. Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c. III, sayı 5-6, s. 48.

rilmişti. "Raiyete çayır yoktur"; ve doğal çayırların "tapusu ve veraseti ve hibesi caiz olmayıp hasseten sipahi tasarrufunda" bulunması gerekiyordu. "Ekilmeyen, sökülmeyen ve raiyet otlağı olmayan çayırlıklar beylik"ti.[60]

Köy halkı tarafından ortaklaşa tasarruf edilen koru ve mera, daha sonra, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesinde özel bir özen ile korunacaktır. "Bir karye ahalisine [köy halkına] bilistiklâl veyahut birkaç karye ahalisine biliştirak [ortaklaşa] mahsus olan *kadîmi mera yerleri alınıp satılmaz* ve üzerine mandıra, ağıl ve ebniye vesaire ihdas olunmaz ve kürûm ve eşcar garsiyle [üzüm kütüğü ve ağaç dikerek] bağ ve bahçe ittihaz kılınmaz... hiçbir kimse tarafından *sökülüp ziraat ve hırasete izin ve ruhsat verilmez ve ziraat eden olur ise men olunup her ne vakit olursa mera* olmak üzere ipka kılınır."[61]

Bu nokta, timar sisteminin bozulması sonucu, mera ve koruların, köylülerin ortaklaşa mülkü olarak kalması bakımından ayrı bir önem taşıyacaktır. Nitekim, Batıda, senyörler, topluluklara ait bu ortak mülklere büyük ölçüde elkoyarak, köylünün hayvan yetiştirme ve odun ve kereste gereksinmesini karşılama olanaklarını ellerinden almış ve bu, onların mülksüzleşmelerinde önemli bir etken olmuştur. Doğaldır ki, imparatorlukta, köy topluluğunun ortak tasarrufuna bırakılan meralar ile imparatorluğun son zamanlarında çözüldüğünü gördüğümüz "arazi-i miriye muamelesi gören ve tapu ile tasarruf edilip yalnız sahiplerinin hayvanlarının otlatılmasına mahsus olan meraları" birbirine karıştırmamak (madde: 99) gerekir.[62]

Burada bizim dikkatimizi çeken husus, beylik çayırlar ile "arazi-i miriye muamelesi gören meralar ile, köy merasının (ve koru ya da ormanın) ayrı bir statüye bağlı tutulmuş olmasıdır. Devlet, bunları, ya her zaman köy topluluğunun ortaklaşa toprağı kabul etmiş, ya da ekilir toprağın özel zilyedini, ekilir toprakların uzantısı olan mera ve köy ormanının doğal ve ortak zilyedi olarak kabul etmiştir. Buna karşın,

[60] Barkan, "Tımar", s. 305.
[61] Ömer Lûtfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, (*Tanzimat*'tan ayrı basım), İstanbul 1940, s. 56.
[62] Aynı yazı, s. 56.

köyde, durumu gereği, reaya arasında farklılığın başlangıçta varolduğu, kendiliğinden anlaşılır bir şeydir. Çünkü reaya, esas olarak bir çift ya da yarım-çift yeri tasarruf etmekle birlikte, bir çiftten fazla toprağı olanın elinden, vergisini ve öşürünü verdiği sürece, fazla olan toprağı alınamadığı gibi, köylüler arasında, yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan reaya da vardır. Bu nedenle de, reaya arasında farklılık, başlangıçta, toprağın zilyedi olarak ortaya çıkmaktadır. Köy içersinde köylünün bu farklı iktisadî durumu, hayvansal mülkiyette doğal olarak yansıyacak, ve ortak mera ve ve korudan yararlanma, eşit biçimde olmayacak, dolayısıyla ortaklaşa yararlanılan topraklar, köylülükte farklılaşmanın besleyici unsuru olarak da devam edecektir.

ÖDENMEMİŞ ARTI-EMEĞİN YASAL OLARAK SINIRLANMASI ARTI-EMEĞİN BİÇİM DEĞİŞTİRMESİ

Timarın, biri kılıç yeri (hassa çiftliği), öteki reaya çiftliği olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu belirtmiştik. Timarın çekirdeğini oluşturan, parçalanmaz bir bütün olarak görülen, timarın babadan oğula intikali halinde, oğula intikal eden hassa çiftlikleri, genellikle ortakçılık yoluyla çiftçiye işletilmektedir. Timarın büyüklüğüne göre alanları değişen hassa çiftlikleri (kılıç yeri), bazı padişah haslarında ve büyük vakıflarda geniş alanlar kaplamakta ve burada ortakçılık yoluyla işletme geniş boyutlara ulaşmaktadır. Malikâne-divânî sisteminde (irsî bir kiracılık şeklinde işletilen reaya çiftliklerinin varlığı yanında) kira ile toprağın işletilmesi de, ortakçılık biçiminde olmaktadır. Rumeli'de karşılaştığımız malikânelerde ise, reaya, timarlarda olduğu gibi, toprağı irsî kiracılık şeklinde işlemektedir. Bunların yanısıra, kökeni savaş tutsaklarına dayanan, "evlatları, tohum, çift ve eşyalarıyla birlikte vakıf ve temlik edilen" kul ve cariyelerin oluşturduğu,[63] ve genellikle padişah haslarında tarımsal üretimde bulunan kulluklara, reayanın *serf* niteliğinden farklı olarak, *köleci* özelliğini belirtmek için değinelim.

Anlaşıldığı üzere, imparatorlukta, tarımsal üretici, genel

[63] Ömer Lûtfi Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. I, sayı 1, s. 15.

olarak, reaya ve ortakçı biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Reayanın serf niteliği, Osmanlı iktisat tarihini inceleyen çoğu yazarlar tarafından kabul edilmemiş görünmektedir. Reayanın toprağa bağımlılığını kabul etmekle birlikte, örneğin, reaya ile dirlik sahibi arasındaki ilişkilerin, yasalarla (kanunnamelerle) belirlenmiş olmasının, dirlik sahibinin reaya üzerindeki *keyfî* tasarrufunu ortadan kaldırdığını, Batı feodalitesinde görüldüğü boyutlarda angaryanın (emek-rant) hemen hemen yok denecek kadar sınırlı olduğunu ya da emek-hizmetlerinin nakdî ödemelere çevrildiğini ileri sürerek, reayanın serf olmadığını, imparatorlukta serflik (servaj) sisteminin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

Marx, toprak sahibi ile yalnızca zilyed olan doğrudan üreticinin, yani toprakbeyi ile serf (ya da yükümlü emeğe tâbi olanlar) arasındaki ilişkinin, gelenek ve göreneğe göre düzenleneceğini, ve giderek bu geleneğin yasal bir nitelik kazanacağını belirtir. "Ancak, geleneğin, bu toplumsal üretim ilişkilerinin ve buna uygun düşen üretim biçiminin ilkel ve gelişmemiş koşullarda egemen rol oynaması gerektiği ortadadır. Ayrıca açıktır ki, her zaman olduğu gibi, burada da, mevcut düzeni yasal olarak onaylamak ve onun, kullanım ve gelenek ile gelen *sınırlarını yasal olarak yerleştirmek** toplumun yönetici kesiminin çıkarınadır."[64] Yükümlü emeğe tâbi doğrudan üreticiler ile toprakbeyi arasındaki üretim ilişkilerinin sınırları, başlangıçta geleneğe göre belirlenmekte, giderek yasal olarak yerleşmektedir. Üretim ilişkilerinin sınırlarının yasal olarak onaylanması, yasal olarak yerleşmesi, toprakbeyi ile serf (ya da bağımlı üretici) arasındaki ilişkiyi değiştirmemekte, tersine pekiştirmektedir. Bu nedenle, imparatorlukta, malikânelerde olduğu gibi toprakbeyi ile reaya arasındaki, timarlarda olduğu gibi dirlik sahibi sipahi ile reaya arasındaki ilişkilerin devlet tarafından kanunnamelerle belirlenmiş olması, ödenmemiş artı-emeği mülk edinen kişi ile doğrudan üretici arasındaki üretim ilişkisini değiştirmemiş, tersine, bu ilişkiyi pekiştirmiştir. Toprakbeyi, ile serf arasındaki bağımlılığı belirleyen öğe, temelde, serfin tasarrufunda bulundurduğu toprağa bağlı olma-

[64] Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt (*Kapitalist Rant Üzerine*, s. 238-239).
* İtalikler benim. —*M.E.*

sında ifadesini bulur. Toprakbeyinin serf üzerindeki yönetimsel ve tüzel (idarî ve hukukî) yetkelerindeki yerel farklılıklar, ancak, serfin bağımlılığında nicel bir azalmayı ifade eder; bağımlılığının niteliğinde bir değişmeyi değil. Nitekim, imparatorlukta, daha yukarda gördüğümüz serbest timarlar, vakıf ve emlâk ve serbest olan başka köyler, sipahi timarlarına göre, yönetimsel (idarî) bakımdan daha özerk; Kürdistan'da yurtluk timarlar, ocaklık timarlara göre, tüzel (hukukî) bakımdan özerk feodal birimlerdir. Serbest olmayan timarlara devlet görevlilerinin girmesi serbest olduğu halde, "beylerbeyinin, sancakbeylerinin ve voyvodaların, *serbest* olan padişah haslarına, vüzerâ haslarına, evkaf ve emlâke ve serbest olan başka köylere girmeleri yasak edilmiştir";[65] Kürdistan aşiret beylerine, ocaklık timarlarda tüzel haklar verilmediği halde, yurtluk timarlarda (hükümetlerde), tüzel haklar verilmiştir. Gerek toprakbeyi, gerek dirlik sahibi sipahi, gerek aşiret beyi arasındaki, doğrudan üretici üzerindeki tüzel ve yönetimsel haklar bakımından farklılıklar, ancak, doğrudan üretici olan reayanın bağımlılığında eksikliği ifade eder, doğrudan üreticinin bağımlılığının *niteliğini* değiştirmez.

İkinci nokta, angarya yükümlülüğüdür. Angarya, yani yükümlü emeğin, doğrudan doğruya emek olarak ödenmesi ile, bu yükümlülüğü, üreticinin emek ürünü olarak ödemesi, kuşku yok ki, toprak sahibi ile doğrudan üretici arasındaki bağımlılığın niceliğinde bir farklılık meydana getirir; ama üretim ilişkisinin niteliğini değiştirmez. Burada, karşılığı ödenmemiş artı-emeğin, salt bir biçim değişikliğini buluruz. "Emek-rantın, aynî-ranta dönüşmesi, iktisadî açıdan toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez."[66] "Aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşamasını, yani emeğinin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ve, önceki biçiminden, artı-emeğin doğal biçimiyle, dolayısıyla toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin doğrudan gözetimi ve zorlaması altında harcanmasının artık gerekli olmamasıyla ayrılır; doğrudan üretici, doğrudan zorlamadan çok koşulların itmesiyle, kırbaçtan

[65] Halil İnalcık, "Adâletnameler", *Belgeler*, c. II, sayı 3-4, s. 80-81.
[66] Karl Marx, adı geçen yapıt, s. 240.

çok yasal yollarla, bu emeği kendiliğinden harcamak üzere harekete geçirilir."[67] Emek-rant, kuşku yok ki, aynî-ranttan kesin bir çizgiyle ayrılmaz, toplumun gelişme düzeyiyle birlikte, haftada birkaç günlük emek-rant, aynî-rantın genişlemesiyle birlikte yılda birkaç güne inebilir, yani emek-rant ve aynî-rant yanyana varolabilir, ya da giderek, emek-rantın yerini salt aynî-rant alır.

(Kapitalist üretim biçimine dayanan, sınaî ve ticarî toprak rantından ayrı olarak) para-rant da, aynî-rantın biçimindeki salt bir değişiklikten başka bir şey değildir, "tıpkı aynî-rantın da emek-rantın değişmesinden başka bir şey olmayışı gibi".[68] "Burada, doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını, toprakbeyine (bu, ister devlet, ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu, doğal biçiminden, para-biçimine dönüştürülmelidir."[69]

Ne var ki, emek-rantta, doğrudan üretici, kendisine ayırabileceği zaman az olacağı için, kendisi için gerekli geçim araçlarının üstünde üretebileceği fazla sınırlı olmakla birlikte, emek-rantın azaldığı, aynî-rantın daha ağır bastığı durumlarda, bu sınır daha da genişler ve servet farklılıkları olanağı daha çok ortaya çıkar, para-rant ile birlikte, doğal ekonomiden meta (para) ekonomisine geçiş, mülkiyet biçiminin çözülüşünü hızlandırır. Ne emek-ranttan aynî-ranta geçiş, ne aynî-ranttan para-ranta geçiş, ya da bunlarin belirli oranlarda içiçe bulunması, üretim ilişkilerinde bir değişikliğin sonucu değildir, ancak üretim ilişkilerini (mülkyet biçimlerini) çözücü etkileri birbirlerinden farklıdır. Okurun gözünden kaçmamış olacağı gibi, rantın bu biçim değişiklikleri, doğrudan üreticinin bağımlılığını ortadan kaldırmaz, yalnız bağımlılığında bir azalmayı içerir (ya da ifade eder).

BAĞIMLILIK AÇISINDAN REAYA

Osmanlı İmparatorluğunda toplum, padişahın tebaası olarak, *reaya* ve *askerî* olmak üzere başlıca iki sınıfa bölün-

[67] Aynı yapıt, s. 240.
[68] Aynı yapıt, s. 243.
[69] Aynı yapıt, s. 243.

müştür. "Reaya, bir takım *hizmetleri* yapan veya onun yerine *raiyetlik rüsûmu* [reaya vergisi] denilen bir takım resimleri ödeyen" çiftçi köylüdür.[70] Şeriata göre, *müslim* ve *gayri-müslim* olarak iki gruba ayrılmıştır. "*Askerî* sınıf mensupları [ise], bu resimlere tâbi değildir ve bu muâfiyet, askeriyi reayadan ayırdeden bellibaşlı bir vasıf sayılmıştır."[71] Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, kapıkulu, devlet görevlileri, timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medrese öğrencileri ve mezunları, bunların akrabaları ve *kulları* da askeridirler; bunlar, berât ve vazife almadıkları zaman da askerî sıfatını korurlar, yani reaya vergisinden bağışıktırlar.[72]

Reaya, genel anlamda köylüdür. Toprak işletmeleri, reaya çiftliği denen, 80-150 dönümlük alanlardan oluşur. Öyle anlaşılıyor ki, bu alanlar, bir bütün değildir, tarlalardan oluşmaktadır. Toprak, daimî ve irsî bir tasarruf sözleşmesi sayılan tapu ile, reaya üzerine tapulanır. "... raiyetlik yerler örfe muvafık [geleneğe uygun olarak] tapulandıktan sonra tapuyu alan kimesne[nin] ayruk elinden alınmaz ve tapu üzerine tapu olmaz, nikâh üzerine nikâh olmadığı gibi."[73]

Vilayetlerin tahriri esnasında, defterde sipahiye raiyyet kaydolunan reaya, (çift ya da yarı-çift tasarruf etmesine, hiç çifti olmayanların bekâr, evli ya da dul olmasına, çiftçilikle uğraşmayan köylü zanaatçılara göre miktarı değişen) yükümlü olduğu hizmetleri ya da bu hizmetlerin yerine raiyetlik rüsumu denen vergileri, kendi sipahisine ödemek zorundadır. Elinde yeri (toprağı) olan reaya, köyünden bir baş-

[70] Halil İnalcık, "Adâletnameler", s. 55.

[71] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, s. 596.

[72] Aynı yapıt, s. 595-596. *Reaya* ile *askerî* arasında sınıfsal farklılık yanında *reaya* (köylü) ile *şehirli* arasındaki fark, reayanın kast niteliğini daha iyi açıklamaktadır. Şehirli, reaya gibi toprağa bağlı değildir. Şehirlinin aşağıda göreceğimiz yedi-kulluk denen şahsî-hizmet ve angarya yükümlülüğü yoktur, ya da şehir dışında toprak işlediği zaman kökenini yedi-kulluktan alan çift-resmi ödemekle birlikte, toprağı bıraktığı zaman, çift-resmi ödemez; reaya ise, toprağı bırakmakla, ya da bir başka yere gitmekle çift-resminden kurtulamaz, ve çift-resmini, gittiği yerin sipahisine değil, üzerine yazılı olduğu sipahiye öder. "... eğer ataları şehirlu ise veya reaya taifesinden ise anlar dahi öyledir." ("Sultan Süleyman Kanunnâmesi", madde 235, *Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndan (TOEM) yeni yazıya aktarma, *Türk Hukuk Dergisi*, Ankara 1935, s. 48-67.)

[73] "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", (Madde 86), *Türk Hukuk Dergisi*, s. 48.

ka köye ya da kente göçemez, göçerse, on yıldan önce, eski köyüne göçürmek kanundur, on yılı geçmiş ise, göçürüp getirmek yasaktır. "Ve reaya taifesi ki elinde yeri olub müteferrik ola [yerinden ayrıla] sipahi göçürüb yerine götürmek kanundur. Ama on yıldan ziyade varub bir yerde mutavattın olan [yurt tutan] kimesneyi göçürüp getürmek memnudur."[74] "Yazılı olan raiyetin birisi bir karyeden [köyden] kalkıp bir ahar [başka] sipahinin timarına varsa, ol timarına varan sipahi teftiş ile ol raiyeti kangi köydendir malûm idenden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere gelüp ol raiyeti alalar ve yahut yakın yer idise bir âdemi ile göndere."[75] Gekbuza kazasında Daruca adlı vakıf köyün reayasından bazıları çiftlerini bırakıp gemici oldukları için, gemici olan raiyetlerin tutulup yerlerine gönderilmesi için Üsküdar kadısına hüküm yazılmıştır: "... tehir etmeyüp karyei mezburenin [adı geçen köyün] vilayeti defterinde mukayyed [kayıtlı] olup çiftin bırakub ziraat ve hiraset [çiftçilik] eylemeyüb gemicilik eden reayasını *getirdüb* ... çiftlerin ziraat ve hiraset ettiresin..."[76]

Reaya, çiftini bırakıp başka yere göçemediği ya da kendisine verilen yeri işlemeden başka bir zanaatla uğraşmaya hakkı olmadığı gibi, "üzerlerine bağlanan yerleri tamam ekmek" zorundadır. "Ve bir raiyet elinde çiftliği olsa Bursa *müd*'dü ile dört müd tohum ekmek her yıl borcudur. Hiç ekmediği yılda elli akçe, ekmediği için alına. Bursa müdü ile iki müd ekse yirmi beş akçe alına."[77]

Reaya atadan reayadır, "eğer ataları ... reaya taifesinden ise onlar dahi öyledir".[78] Reaya toprağın daimî zilyedi olduğu gibi, reayanın oğlu da, sipahisinin raiyeti sayılmaktadır. Raiyet oğlu raiyetin, deftere yazılsın ya da yazılmasın, babası hangi sipahinin raiyeti ise, o sipahinin raiyeti sayılır. "Ve raiyet oğlu raiyettir madam ki ahara kaydolun-

[74] Ömer Lûtfi Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Birinci Cilt, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 65. ("Erzurum Vilâyeti Kanunu", m. 13).

[75] Ömer Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", *Ülkü*, c. IX, s. 109 (937 tarihli Vidin Kanunnamesi).

[76] Ömer Barkan, aynı yazı, *Ülkü*, c. X, s. 297 (960 tarihli ahkâm defteri, s. 474'ten).

[77] Aynı yazı, *Ülkü*, c. IX, s. 115.

[78] "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", Madde: 235, s. 67.

maya."[79] "Ve raiyet oğlu raiyettir, ben deftere kaydolmadım dediğüne amel olunmaya."[80] Reayanın azatlı kulu (serbest bırakılmış kölesi) varsa, azatlı kul da, eski sahibi kimin raiyeti ise, vergilerini o sipahiye vermek zorundadır. "Ve raiyetin *azatlu* kulu dahi mademki ahara raiyet yazılmış olmıya ... [vergilerini] mevlâsı kimin raiyeti ise ana verir."[81] Müftü Pir Mehmet efendi, *Zahîretülkuzat*'ında sipahinin "cilâyı vatan edüb vefat eden" (yerinden göçüp ölmüş olan) raiyetinin oğlunu yerine getirmeye hakkı olup olmadığı sorusuna şu yanıtı verir: "gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin *koyun kimin ise kuzu dahi anundır*".[82]

Reaya, bazı özel durumlar ve istisnalar dışında, genel kural olarak, raiyet oğlu raiyet olarak, askerîden ayrı bir kast oluşturmuştur. "Reaya taifesine ... timar verilmeğe asla emrim yoktur."[83] "Reayayı dahi askerî zümresine ilhakdan tehaşi [sakınmak] lâzımdır, ata ve dededen sipahi-zade olmayanın iptidaen sipahi etmekte ihtilâl mukarrerdir. ... reayaya çokluk yüz verilmek dahi olmaz, libasda [giyside] ve at ve bisatta dahi sipahi gibi izharı tezyin eylemelerine ruhsat verilmemek lâzımdır."[84] "Reaya at binüb kılıç kuşanmak yoktur."[85] Reaya zümresinden olan birinin, raiyetlikten kurtulması, "iptidâ beratı" alarak, timar sahibi olması pek güçtü. "Garip yiğitler", ancak, "sipahi hizmetkârı" olup sefere giderek, "kale fethinde bayrak dikmek", "yarar diller (tutsaklar) ele getirmek ve başlar kesüp defaâtle yararlığı ve dilâverliği görülmek gibi" büyük başarılar sağlayarak, padişah tarafından verilmesi gereken "iptidâ beratı"nı almaya hak kazanır ve raiyetlikten kurtulurdu.[86]

YEDİ-KULLUK YA DA ŞAHSÎ-HİZMET VE ANGARYALAR VE BUNLARIN NAKDÎ ÖDEMEYE ÇEVRİLMESİ

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki ilişkileri belirleyen

[79] Ömer Lûtfi Barkan, *Kanunlar*, s. 65. ("Erzurum Vilâyeti Kanunu", m. 13).
[80] Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 157.
[81] Aynı yazı, s. 300.
[82] Aynı yazı, *Ülkü*, c. IX, s. 110.
[83] Aynı yazı, *Ülkü*, c. X, s. 418.
[84] Sarı Mehmet Paşa, *Nesâyikül vüzera velumerâ*'dan aktaran: Ömer Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 421.
[85] Aynî Ali Risalesi, s. 72'den aktaran: Ömer Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 416.
[86] Barkan, "Timar", s. 316.

vergiler, konumuzun en önemli yanlarından biridir. Ne var ki, Osmanlı vergi sistemi, oldukça çapraşıktır. Bunun nedenleri çeşitlidir. Devletin örgütlenmesindeki ırksal, dinsel ve çevresel etkenler, imparatorluk topraklarına katılan yerlerin yerel farklılığı, imparatorluğun bünyesinde meydana gelen nicel değişiklikler, vergi sisteminin çapraşıklığının başlıca nedenleri arasında sayılmak gerekir. Reaya ile timarlı sipahi arasındaki ilişkilerle ilgili olarak, yani sipahiye ait vergiler bakımından, bunları üç kategoriye ayırmak mümkündür: çift-resmî ve bağlantıları, aşar, badıhava. Çift-resmi, görenek ve geleneklerden kaynaklanan ve devlet tarafından yasallaştırılmış bulunan bir vergidir. Aşar çeşitli ürünlerden alınan öşürdür, ve kökeni dinsel yasaya (şeriata) dayanır. Badıhava, "zuhurâta", yani raslantıya bağlı, tapu-resmî, gerdek-resmî, cinayet vb. gibi durumlarda alınan vergilerdir; bu vergilerin hemen hepsi, dinsel yasayla (şeriatla) ilgisi olmayan, çift-resmi gibi, örf ve geleneklerden kaynaklanan, devlet tarafından yasallaştırılmış vergilerdir. Bu vergileri, kökenleri, özellikleri vb. bakımından sıralamak ve açıklamak, bizim konumuzun dışında kalmaktadır. Biz, burada, vergiler üzerinde, yalnızca, *reaya ile timarlı sipahi arasındaki bağımlılık ilişkisinin niteliğini belirlediği* ölçüde duracağız.

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki bağımlılığın niteliğini belirleyen vergiler içersinde, en önemlisi, çift-resmidir. Çift-resminin, kökeni bakımından, "köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetler"den başka bir şey olmadığını ilk kez Halil İnalcık saptamıştır.[87] Feodal hizmet ve angaryaların zamanla çift-resmi adını almış olması, bunun, bir "toprak vergisi" olduğu kanısını pekiştirmiştir. Nitekim, Mu-

[87] Bkz: Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, (Ankara 1959); Halil İnalcık, "Adâletnameler", *Belgeler*, c. II, sayı 3-4. (Ankara 1967). İnalcık, çift-resminin, "eskiden senyörle köylü arasındaki bazı feodal hizmetler yerini alan bir vergi" olduğunu (*Belleten*, s. 581) saptamış olmakla birlikte, daha sonra, 1967'de yayınladığı "Adâletnameler"de, Osmanlı devletinde, hizmet ve angaryaların paraya çevrilmesini, "süvari ile köylü arasındaki bağlılığı feodal bir bağlılık olmaktan kurtarma" olarak (*Belgeler*, s. 55) nitelemektedir ki, bu görüşün yanlışlığını, yukarda açıklamaya çalıştık. İnalcık, feodal bağlılığı ifade eden hizmet ve angaryaların paraya çevrilmiş olmasını, ayrıca, feodal bağlılığın, "devlete ait bir vergi haline getirilmesi" olarak nitelemektedir ki, bu da, kendi yazısı ile ve tüm kanunlarla çelişen bir durumdur. Çünkü, çift-resmini, daha aşağıda göreceğimiz gibi yalnızca sipahi almaktadır; burada değişen şey, hizmet ve angaryaların, devlet tarafından zamanla paraya çevrilmiş olmasıdır.

sul sancağında, bazı sipahiler, çifti, bir çift öküz anlamında yorumlayarak, iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan, çift-resmini o oranda birkaç kat fazla almak istemişler, yapılan şikâyetler üzerine, çift-resminin, çift hayvanına değil, toprağa ilişkin bir vergi olduğunu belirtilmiştir. "Ve çift ve nîm-çift [yarım-çift] yazılan kimesnelere sen iki veya üç veya daha ziyade çift [öküz] ile ziraat idersin diyü sahib-i arz [timar sahibi] tekrar resmi çift talep itmeye. Resmi-çift arza [toprağa] bağlanmıştır."[88]

Kulluk-akçesi[89] ya da raiyet-resmi de denen çift-resminin kökeni ve niteliği konusunda en eski ve önemli kanunnâme, Fatih Sultan Mehmed'in reaya hakkındaki kanunnâmesidir. Fatih Kanunnâmesinde çift-resmi şöyledir: "Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akçe vere [ve] bir orak ve bir döğen ve bir kağnı odun, boyunduruk-resmi iki akçe vere", "bu yedi kulluktan ötürü akçe alınsa yirmi iki akçe alına".[90] İnalcık, metni, günümüz türkçesiyle şöyle ifade ediyor: "Bir çift [yer] tasarruf eden raiyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akçe vere, bundan başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kağnı odun vere ve ayrıca boyunduruk resmi olarak iki akçe vere, bu yedi kulluk (hizmet) yerine para almak lazımgelse 22 akçe alına."[91]

İnalcık bu yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle saptıyor: (1) 3 gün şahsî hizmet veya 3 akçe; (2) orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akçe; (3) döğen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe; (4) bir araba (kağnı) odun veya 3 akçe; (5) boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akçe.

Üçü şahsî-hizmet olan yedi kulluk, Fatih Kanunnâmesinde, görüldüğü üzere, emek ve diğer angaryalar biçiminde ödenebileceği gibi, para olarak da ödenebilmektedir. Bir başka deyişle, (şer'î hükümlerden ayrı olarak) kaynağını görenek ve geleneklerden alan hizmet ve angaryaların para olarak ödenebileceği, devlet tarafından yasallaştırılmıştır. Para olarak 22 akçe tutan bu hizmet ve angaryalar, daha son-

[88] Barkan, *Kanunlar*, ("Musul Livası Kanunu", m. 9), s. 175.

[89] "Çift-akçası ki ona kulluk-akçası derler." (T. Gölbilgin, *Rumeli'de Yürükler ve Tatarlar*, İstanbul 1957, s. 49.)

[90] Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", s. 578 ve 581.

[91] Aynı yazı, s. 578.

ra, çift-resmi adı altında, 22 akçe olarak alınmaya başlanmış ve kökenini feodal bağımlılıktan alan bu vergi, bir toprak vergisi biçiminde görünmeye başlamıştır.

Burada, üründen, dolayısıyla topraktan alınan vergilerin değil (çünkü bu, öşür olarak zaten alınmaktadır), emek-hizmetinin esas unsuru oluşturduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Çünkü, üç gün şahsî-hizmet ve bir gün araba ile hizmet, ürüne (toprağa) bağlı değildir, doğrudan doğruya emek-hizmetini içermektedir. Ürüne bağlı gibi görünen ot, saman ve odun, ürüne bağlı bir husus değil, bu şeylerin, sipahiye biçilip (ya da kesilip) taşınması hizmetini içerir. Reayanın yükümlü olduğu ot ve odun, köyün ortaklaşa tasarrufunda bulundurduğu doğal kaynaklardan sağlanacaktır. Bunlar zaten doğal olarak vardır (hüda-i nâbittir), üretilmesi sözkonusu değildir; reayanın otu biçmek, odunu kesmek ve her ikisini taşımak için (arabası dışında) gereken emek-hizmetinden başka harcayacağı bir şey yoktur. Saman için de aynı şey söylenebilir. Çünkü, ürünün öşrü (genellikle onda-biri) sipahiye ait olduğu için, ürünün bir parçası olan samanın onda-biri de sipahiye ait olmak gerekir. Burada reayanın yükümlülüğü, bu samanın taşınması, yani emek-hizmetidir. Bu nedenledir ki, çift-resmi, kökeninde, *tümüyle,* emek-hizmetini içerir, ve bu nedenle de angaryadır. Bunun, paraya dönüşürken öz niteliğini gizleyen değişik adlar almış olmasının, kulluk-resmi ve ırgadiye yerine çift-resmi vb. denmiş olmasının, onun öz niteliğini değiştirmeyeceği açıktır. Nitekim, kulluk-resmi, çift-resmi adıyla, yalnızca toprağı işleyenlerden alınmamaktadır, toprağı bırakan reaya çift-resmini ödemeye devam ettiği gibi, toprağı olmayan, tarımla uğraşmayan unsurlardan da çift-resmi alınmaktadır. Bu unsurlardan alınan çift-resminin miktarı, sorunu, daha da açıklayacak niteliktedir.

Örneğin, bir reaya, kendi toprağını bırakıp bir başka yere gitse, bıraktığı toprak, bir başkası tarafından işlenip öşür ve resmi sipahisine verilmiş olsa, giden reaya *yazılı olduğu* sipahisine çift-resmini ödemek zorundadır. Reaya, topraktan ayrı olarak, serf ile bey arasındaki bağımlılığın ifadesi olan emek-hizmetini, para olarak nereye giderse gitsin, üzerine yazılı olduğu sipahisine ödemekle yükümlüdür. "Ve bir rai-

yet yerin koyub ahara gitse amma koyub gitdüğü yeri sürer kimesne olsa, yirmi iki akçe *çift-resmin* alalar, gayri nesne almayalar."[92] Köylü reaya, çifti bırakmış bile olsa, bu vergiyi vermekten kurtulamaz. Reaya, tasarrufundaki toprağı başkasına vermiş ve ölmüş olsa, çift-resmini, toprağa işleyen değil, raiyet yazılı köylünün oğulları ödemektedir. "Bir raiyet defterde sipahiye hâsıl kayd olunmuş çiftliklerinin ekserlerin ahar kimesneye virüb giderüb sonra ol raiyet vefat eyleyüb müteaddit oğulları kalsa, ol çiftlik resmini sipahi oğlanlarından alur."[93]

Her ne kadar çift-resmi, reayanın işlediği toprak alanıyla ilgili olarak farklı miktarlarda (örneğin yarım-çift işleyenlerden yarım çift-resmi) alınmaktaysa da, bu, kaynağını, toprak alanından değil, reayanın, konan yükümlülükleri gerçekleştirebilecek güce ve araçlara sahip olup olmamasından almaktadır.

Yarım-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, farklı olmakla birlikte, çift-resmini ödemekle yükümlüdürler. Çifti ve hiç bir yeri olmayan, ya da pek az bir toprağı olan "fukarâ-i reaya" (yoksul köylü), "ez-af-i reaya" (pek yoksul köylü), "ekinlü veya çiftlü bennak" (yarım-çiftten az toprağı olan evli köylü) "caba-bennak" (topraksız evli köylü), kara veya mücerred (topraksız bekâr) adları altında çift-resmi öder. "Ve benlakden üç hizmet veyahut altı veya tokuz akçe alına."[94] Benlak (ya da bennak), yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan kimsedir, ve böyle reayaya, yalnızca "hizmet" koşulmuştur, çünkü ot, saman, odun taşıyacak, ya da arabasıyla hizmet edecek arabası ve öküzü yoktur, ona, ancak, çıplak bedeniyle gerçekleştirebileceği üç günlük şahsî-hizmet yüklenmiş, ama çiftlik sahibi reayanın üç günlük şahsî-hizmetine üç akçe karşılık koşulduğu halde, daha yoksul olan köylüye üç günlük şahsî-hizmetine karşılık altı ya da dokuz akçe bağlanmıştır. Gene, Fatih Kanunnâmesine göre, köyde, tarımla uğraşmayan zanaatçılar, yalnızca üç gün şahsî-hizmet ya da üç akçe ödemekle yüküm-

[92] Barkan, *Kanunlar*, ("Vize Kanunu", 1539 (946), m. 14), s. 234.
[93] Ömer Lûtfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi*, s. 24.
[94] İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 578. (Fatih Kanunnâmesinden.)

lüdürler: "Üç hizmet veya üç akçe vere".[95] Burada, zanaatçının, topraksız köylü gibi, ve hatta ondan da yoksul sayıldığını (çünkü üç şahsî-hizmet yerine, yoksul köylü gibi altı veya dokuz akçe değil, üç akçe vermekle yükümlüdür) düşünmemizi gerektirecek bir neden yoktur. Yoksul köylü ile zanaatçı arasında benzer tek yön, ikisinin de araba ve koşum hayvanı olmamasıdır, ve onun için de, yalnızca üç günlük şahsî-hizmete bağlanmıştır.

Kökeni bakımından şahsî-hizmet ve angaryaya dayanan çift-resminin, paraya dönüştürülmüş olması, reaya ile sipahi arasındaki bağımlılığı ortadan kaldırmamış, ama sipahinin reayanın doğrudan emeği üzerindeki zorlayıcı unsurunu kaldırmış, görenekten ve gelenekten kaynaklanan ilişkileri yasallaştırmıştır. Böylece reaya, doğrudan emeğini değil, paraya çevrilmiş emek-ürününü sipahiye ödeyerek, daha serbest duruma gelmiştir, ama bu serbestlik, onun serf olma niteliğini değiştiren bir serbestlik değil, bağımlılık ilişkilerinin yasal olarak düzenlenmiş olmasından doğan nispî bir serbestliktir.

Şahsî-hizmet ve angaryalar, çift-resmi (ya da *kulluk-akçesi* vb.) adı altında, paraya çevrilmiş olmakla birlikte, imparatorlukta, angaryalar tümüyle kaldırılmamıştır. Bunlar, reayanın, sipahinin aşarını (bir günlük mesafeyi geçmemek koşuluyla) ambarına kadar taşımak, sipahinin aşarını koyacak bir ambar yapmak, sipahiler üzerine hassa kaydolunan çayırları biçmek ve yığmak, ayrıca hıristiyan reayanın, sipahi üzerine kaydolmuş beylik bağında üç gün çalışmak gibi angaryalar, "*Kanûn-î Osmanî*'ye girmiş ve yerleşmiş angarya ve âdetlerdir".[96] Bazı bölgelerde, ayrıca sipahi için ev yapmak, veya kışın ot ve odun vermek (hane başına bir araba veya bir yük), sipahinin bağında ve tarlasında üç gün çalışmak gibi angaryalar devam edegelmiştir.[97] Sultan Süleyman Kanunnâmesi (madde — 326): "Ve sipahilere hassa kaydolunan çayırlardan raiyetleri (biçivirüb) yerinde yığarlar, evine götürmezler."; (madde — 311): "Raiyet, süvariye ... hasıl olan öşürlerin koyacak ambar ya-

[95] İnalcık, *Belleten*, s. 588; *Belgeler*, s. 55.
[96] İnalcık, *Belgeler*, s. 68.
[97] İnalcık, *Belgeler*, s. 68.

pıvirmek reayaya tecviz olunmuştur."; (madde — 309): "Ve raiyet sipahi öşrünü ambara iledüb ve hisar erenlerinin hisara iletmek reaya üzerine bid'ati ma'rufedir." "Kefereye" mahsus bir başka angarya da (madde — 332) şöyle: "Süvari üzerine hasıl yazılmış her kande beylik bağ var ise raiyetleri yılda üç gün işleyeler."[98]

Daha yukarda da belirttiğimiz gibi, genel olarak, rant ve vergiler üzerinde değil, bağımlılık ilişkilerinin *niteliğini* açıkladığı ölçüde bunlar üzerinde durmaya çalıştık. Gene bağımlılık ilişkilerini açıklamakla birlikte, başta gerdek-resmi, diyet-resmi, yakalanan köle ve cariye için alınan müjde-resmi, cinayet-resmi gibi (genellikle raiyetin sipahisine) verilen, olaya ve olguya bağlı olarak raslansal bir biçimde ödenen vergilere değinmedik. İmparatorlukta rantın esasını, öşür (ve salarlık) denen, ürünün genel olarak ondabirinin aynî olarak toprak (ve timar) sahibine ödenen kısmı oluşturur. Öşür, malikâne divânî sisteminde, iki baştan ödendiği için, reaya, malikâne hissesi olarak bir öşür toprak sahibine, divânî hissesi olarak bir öşür sipahiye ödediği gibi, bazı yerlerde bu oran beşte-bire kadar çıkmaktadır. "Hububatdan hinta [buğday?] ve şair [arpa] ve kâvers [yulaf?] olsa öşr ve salarlık alınur, ... bakî hububatdan nohud ve mercimek ve bakla ve penbe ve keten anlardan hemen öşr alınur, salarlık alınmaz."[99] Öşür genel olarak onda-bir, salarlık ise genel olarak yüzde-üç arasındadır. Örneğin, tahıl öşrünün demet üzerinden alındığı yerde yüz demetten on demet öşür ve üç demet salarlık alınmaktadır. Yüz lidre pamuktan on lidre öşür ve üç lidre salarlık alınır, vb..

MERKEZÎ FEODAL DEVLET VE ALT-FEODALLER

Osmanlı İmparatorluğunda, devletin merkezileşmesi, birbirine koşut iki olguyla içiçe gelişmiştir: üst-feodaller arasında egemenlik savaşımı, ve üst-feodal ile alt-feodaller arasında egemenlik savaşımı. Bu egemenlik savaşımı, temelde, doğal olarak, bir mülkiyet savaşımı, artı-ürünü mülk edinme savaşımıdır.

[98] "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", *Türk Hukuku Tarihi*, s. 79, 77, 80.
[99] "Sultan Süleyman Kanunnâmesi", s. 59.

Üst-feodaller arasında savaşımın temeli, kabile (aşiret) mülkiyetine dayanır. Kabilenin (aşiretin) toplumsal görevlerinin, tarihsel gelişimiyle birlikte, *kalıtsal* bir yöneticiliğe dönüşmesi, siyasal görevlerin bir ailenin doğal hakkı haline gelmesi, kabile yöneticisi ile kabile üyeleri arasında egemenlik ve bağımlılık ilişkisini doğurur. Ve aynı kandan geldiğini varsayan kabile üyeleri ile gene aynı kandan gelen kabile reisi arasında, bir kastlaşma meydana gelir ve kabile reisi ilkel bir soylu olarak karşımıza çıkar. Kabilenin henüz göçebe olduğu, kabilenin ortaklaşa mülkü sayılan topraklar üzerinde, taşınır malların özel mülkiyetiyle birlikte, kabile reisi (ve ailesi), taşınır malların ve özellikle hayvan sürülerinin daha büyük bir kısmını mülk edinecektir. Kabilenin, gerek varlığını korumak, gerek başka kabilelerin mallarını ele geçirmek için giriştiği savaşlar, bir yandan kabileyi, kabile reisinin başkanlığında askerî bir örgütlenme biçimine göre düzenlerken, öte yandan, yenilen kabileleri egemenliği altına alması ya da mülksüzleştirmesiyle birlikte, egemen kabilenin mülkiyetinin temsilcisi görülen kabile reisi, ganimetleri ve yükümlülükleri mülk edinir ve onun bir kısmını silah arkadaşlarıyla paylaşır. Moğolların, kabile örgütlenmesi, bize, bu konuda sağlıklı bilgiler veriyor: Göçebe olan moğol kabilelerinde, kabilenin göçtüğü ve sürülerini yaydığı topraklar, kabilenin ortaklaşa mülküdür, taşınır mallar, özellikle hayvanlar özel mülktür. Bir kabile, diğer akraba veya yabancı kabileleri yenerek, onları ya dağıtmakta, ya da kendi yönetimi ve egemenliği altına almaktadır.[100] Öyle görünüyor, ki, bir kabilenin, başka kabileleri dağıtması, mülksüzleştirmesi, mallarını mülk edinmesi, ya da başka kabileleri yönetimi ve egemenliği altına alması, egemen kabilenin askerî örgütlenme düzenine bağlı olarak, egemen kabile içerisinde olduğu kadar, egemenlik altına alınan kabileler üzerinde de, bir egemen sınıfın oluşmasına olanak hazırlamıştır. Nitekim, Moğol hanının vassalları olan şehzadeler büyük senyörleri, ve bu senyörlere bağlı olan noyanlar da küçük senyörleri, yani alt-feodalleri oluşturmaktadır. İkinci sınıfı ise, kişisel mülk sahibi olabilen

[100] B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, Ankara 1944, s. 99.

avam ya da avamdan çıkma adamlar, üçüncü sınıfı, hiç bir kişisel emlakî olmayan, tamamıyla efendilerine tâbi kullar oluşturmaktaydı.[101] Başka kabilenin köleleştirilerek mülksüzleştirilmesi, ya da egemenlikleri altına alınarak bağımlı hale getirilmesi, kabile mülkiyetinin niteliğini değiştirmiş, han sülalesi bütün toprakların sahibi haline gelmiştir. "Moğollara tâbi olan bütün topraklar han sülalesine aitti, onların idarecisi ise imparator-han idi; mukataaları (*xubi*'ları) bu sülalenin erkek evlâtlarına (*köbegün*'lere) ve onun sadık bendelerine (*noyan*'lara) tevzi ederek o kendisi tasdik ediyordu."[102] Moğol kabilelerinde, savaştan alınan ganimet ise, nispî olarak, feodaller arasında taksim olunuyor, avamdan olan bir moğol, feodalin karargâhına davar, ve belirli bir süre için sağmal hayvan, özellikle kısrak göndermekle yükümlü tutuluyordu.[103] Fetih olgusunun, kabile mülkiyet biçiminin parçalanmasında, ve kabile içerisinde olduğu kadar kabileler arasında sınıflaşmanın doğuşunda önemli bir etken olduğu anlaşılır bir şeydir. İster tüm toprağın sahibi olarak görünsün, ister siyasal bir yetke olarak görünsün, egemenlik, burada, henüz kişiye değil, han ailelerine aittir, ve bunun sonucudur ki, ülke, han aileleri arasında taksim edilmiştir. Moğol geleneklerine ve yasalarına göre, büyük oğul en büyük parçayı almakla birlikte, küçük oğul babasının esas hass'ını alır.[104] "Feth edilen topraklar hükümdarın hassa mülkü, *incü* sayılırdı. Bu topraklar hanedan üyeleri arasında taksim olunur, ... *incü*'lerden başka, imparatorluğun muhtelif bölgeleri *yurt* olarak prenslerin [şehzadelerin, *köbegün*'lerin] idaresine verilirdi."[105] Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında da, ülke, sultan ailesinin ortaklaşa mülkü ve mirası olarak kabul edilmiş, hanedan ailesi oğullar arasında ülkenin taksimi vazgeçilmez bir kural olarak uygulanmıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun en uzak uç bölgesi, Anadolu, taksim sonucu yurtluk

[101] Aynı kitap, s. 175-177.
[102] Aynı kitap, s. 169.
[103] Aynı kitap, s. 145, 172, 118-119.
[104] Aynı kitap, s. 151.
[105] Prof. Dr. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sayı 1, s. 83.

olarak bırakılmış, Anadolu Selçuklu sultanları da oğulları arasında ülkeyi taksim etmiştir.[106] Anadolu Türkmen beyliklerinde, ülkenin oğullar arasında taksimi uygulanmaya devam eder. Osman bey, Bizans İmparatorluğu kuvvetlerine karşı başarı kazandıktan ve uç beyliği bağımsız siyasal bir kuruluş niteliği kazandıktan sonra, doğudaki uç sancağını büyük oğlu Orhan'a vermiş, küçük oğlunu yanında alıkoymuştur. Orhan, beyliğe geçtikten sonra, 1331'de, "Bursa'yı bir oğlu Murat Han Gaziye, Karacahisar'ı ammisi oğlu Gündüz'e verdi."[107] "İn-önü sancağını oğlu Murad Gaziye verdi kim ol kiçi [küçük] oğludur."[108]

Amcaların ve kardeşlerin yurtluk alması, "uç beyliğinden sultana geçişle" birlikte terkedilecek, devlet olarak güçlenmesiyle birlikte, devletin merkezileşmesi de daha hissedilir olacaktır. Doğu ve Batı arasında, çağın iki canlı kıtası Asya ve Avrupa'yı birbirine kara yoluyla, kuzey ve güneyi, özellikle ticarî ilişkilerin merkezi olan Akdenizi birbirine su yoluyla bağlayan İstanbul'un alınması, imparatorluğu Doğu, Batı, Kuzey ve Güney devletleri arasında, bir merkez devlet durumuna, devleti de merkezî bir devlet olma durumuna götürecektir. Ve bu nedenledir ki, İstanbul'u alan Sultan Mehmed, bir yandan, kardeşler arasında ülkenin yurtluklara bölünmesini, feodal bölgelere ayrılmasını önlemek için, bir yasa haline getireceği üzere, kardeşini öldürtecek; ve öte yandan, kendi içinde bağımsız devletin bünyesinde ve ona karşıt feodal birimler olan serbest mülk ve vakıfları "mensuh", yani hükümsüz sayarak, feodal birimlerin yerel bağımsızlıklarına son verecektir. "Ve her kimesneye evladından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katletmek münasibdir, ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir, anınla âmil olalar."[109] Ülkenin, amca ve kardeşler arasında yurtluk olarak verilmesinin terkedilmesinden ayrı olarak, merkezî güce karşı, saltanatın vârisi olacak kardeşlerin, daha bir güç haline gelmeden ortadan kaldırılarak, merkeze, mutlak bir otorite sağlanmasının yanısıra,

[106] İnalcık, aynı yazı, s. 84.
[107] Neşrî, s. 46'dan alıntı: İnalcık, aynı yazı, s. 84-85.
[108] Oruc, s. 15'ten alıntı: aynı yazı, s. 85.
[109] Fatih Kanunnâmesi, TOEM, ek, s. 27'den alıntı: aynı yazı, s. 93.

merkezî güce karşı, (kökeninde yerel soyluların ve dinsel temsilcilerin ağır bastığı) siyasal gücünü *iktisadî* varlıklarından alan serbest mülk ve vakıf sahip ve mütevellilerinin ellerinden mülkleri alınacak, merkezî iktidara karşı, iktisadî bakımdan bağımsızlıklarına son verilecektir. "... şöyle buyurdum ki taht-ı hükümetinizde olan evkaf-ı mensuhadan [hükümsüz sayılan vakıflardan] şol ki bağ ve bağçe ve değirmendir ve müsakafattan [binalardan] evler ve dükkânlar ve kârbansaraylardır bunların kib sahipleri üzerine mukarrerdir ... bunların mâadâsı [bunlardan başkası] köylerden ve yerlerden fi el-cümle-i aksam-ı akarattan [gelir getiren bütün kısımlardan] ne varsa bunlardan eksiriya mensuhdur [hükümsüzdür]."[110] Fatih Mehmed, bu fermanında görüldüğü gibi, birçok vakfı "mensuh" saymış, "köylerden ve akarat kısmından bazı kimselerin ellerinde telbisle [hile ile] kalub yahud unutulmuş hayli yeri" mülk sahiplerinden alarak, timara vermiştir. 1476'dan sonra, "emlâk ve evkafın büyük bir kısmını ilga etmesi neticesinde, devlet, 20.000'den ziyâde köy ve mezreaya el koymuştur".[111]

Fatih Mehmed'in emlâk ve evkafa elkoyması, özellikle ulemâ sınıfının, şeyhlerin ve eski Türk bey ailelerinin hoşnutsuzluğuna neden olmuş, bu memnun olmayan kitle, gözlerini, babası Fatih Mehmed ile arası açık bulunan ve emlâk ve vakıflara elkonulmasını buyuran yasayı kendi sahasında (Amasya, Tokat ve Trabzon) uygulamamak için direnen Bayazıt'a çevirmiştir.[112] Padişah olur olmaz, ilk işi bu emlâk ve evkafı sahiplerine veri verecek olan Bayazıt ile babasının politikasını izlemeye namzed sayılan Sultan Cem arasındaki savaşımı, temelde, alt-feodallerin merkezî devlet ile olan savaşımlarını yansıttığı için, burada belirtelim.

Fatih Mehmed'in, devlet karşısında bağımsız bir iktisadî ve dolayısıyla siyasal güç oluşturan toprak sahiplerinin, ulemâ ve şeyhlerin, siyasal güçlerine son vermek isteyen siyaseti, Bayazıt'ın mülk ve vakıf toprakları eski sahiplerine iadesiyle, bir başka deyişle, karşı hareketin başarısıyla so-

[110] Dr. Halil İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, c. XI, s. 44. (885 (1840) tarihli bu ferman, dergide, eski yazıyla yayınlanmış, yanlış okuduğum yerler varsa affola!)

[111] Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 528.

[112] İnalcık, "Mehmed II", s. 532.

nuçlanmıştır. Nitekim, Fatih Mehmed'in ani ölümünü izleyen günlerde, Sultan Cem taraftarı olan ve mülk ve vakıflara elkoyma hareketinin ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşanın konağı yakılacak ve kendisi katledilecektir.[113] Bu siyasal olaylar, merkezî feodal devlet ile alt-feodaller arasındaki savaşımın, alt-feodallerin yengisiyle sonuçlandığını ortaya koyması bakımından önem taşır.

Fatih Mehmed'in, timar sahibi ile reaya arasındaki kişisel bağımlılık ilişkilerini, para ilişkisine çevirmesi de, bizce, merkezî devlet karşısında, timar sahibinin gücünü azaltmaya yöneliktir. Nitekim daha yukarda gördüğümüz gibi şahsî-hizmet ve angaryalar, Fatih Mehmed tarafından paraya çevrilerek, timar sahibinin ("toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin") "doğrudan gözetimi ve zorlaması altında" değil, "kırbaçtan çok yasal yollarla" (Marx), reayanın emeğini kendiliğinden harekete geçirmesini sağlamış, ve reayanın kişisel bağımlılığını azalttığı ölçüde, timar sahibinin gücünü sınırlamıştır.

Temeli feodal üretim ilişkilerine dayanan ve ama feodal devlet ile askerî sınıfın oluşturduğu ve birbirlerine göre farklılıklar gösteren alt-feodaller arasındaki savaşım, feodal ilişkilerin ortadan kalkması niteliğini hiç bir zaman almamış, feodal sınıf içinde ve feodaller arasında bir savaşım olarak devam etmiştir.[114] Feodal devlette, merkezden dışa, dıştan merkeze doğru, feodaller arasındaki savaşım, Sultan Mehmed döneminde, merkezin başarısıyla sonuçlanmış görünüyor. Açıkladığımız gibi, bu savaşımın, birincisi, saltanat ile, merkezî devletin devlet-içi egemenliği sorunuyla ilgilidir; ikincisi, merkezî feodal devlet ile alt-feodaller arasındaki egemenliğin sınırları ile ilgilidir; üçüncüsü, alt-feodal-

[113] Barkan, "Timar", s. 298.

[114] Daha önce de yer yer üzerinde durduğumuz gibi, her iki mülkiyet (özel mülk ve devlet mülkü) biçiminde, toprak rantı, toprak sahipleri tarafından olduğu gibi, timar sahipleri tarafından da mülk edinilmektedir ve timarlı sipahi, bu haklara, egemen sınıfın bir üyesi olarak sahiptir. Poliak, göçebe bir fatih için olduğu gibi, şehirli bir feodal için önemli olan yönün, toprak değil, onun iradı olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Bu irad, islâm kanununca hizmetin mükâfatı olmaktan ziyade, *hâkim sınıfın hususî bir imtiyazı* gibi telâkki edilmiştir." (A. N. Poliak, "İslâm Feodalizmi", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 1, s. 256.)

lerin reaya (serf köylü) üzerindeki kişisel etkinliği ile ilgilidir, herbiri kendi başına feodal ilişkilerin varlığını ortaya koyar, ve hiç biri feodal ilişkileri ortadan kaldırmaz ya da kaldırmayı amaçlamamıştır.

Fatih Mehmed'in devleti merkezileştirmesini, imparatorluğun tarihsel yeri ve gelişimi açısından da ele almak gerekir. Bu konuda, hazırlayıcı öğeleri oluşturduğu için, altöğeler olarak niteleyeceğim üç öğeyi sırasıyla belirtelim.

Wittek'e göre, Bayazıt'ın Timur'la, 1402'de, Ankara'da karşılaşması sırasında, Osmanlıların henüz fethetmiş olduğu eyaletlerin sipahileri, "Timur'un saflarında farkettikleri meşru beylerinin yanlarına geçmişler"di.[115] Bu durum karşısında, yalnız yeniçeriler ve yardımcı Sırp askerleri direnmişler, Anadolu ve Rumeli sipahileri ise, dağılmış, her grup kendi yerine dönmek istemişti. Bayazıt'ın yenilgisinden hemen sonra, Bayazıt'ın evvelce yerlerinden kovduğu beyleri, Timur, beyliklerine yeniden yerleştirdi. Savaştan üç hafta sonra Saruhan beyi, başkenti Manisa'ya törenle giriyordu. Fırat üzerinde Erzincan'dan, Menteşe beylerinin Karya'sına kadar bütün beylikler yeniden kurulmuştu. Karamanoğulları beyliği ise önemli bir oranda büyümüştü.[116] Ordu, Anadolu'ya, Timur ile karşılaşmaya giderken, Rumeli sınırları ise, gaziler tarafından korunmuştu, devletin ilgisini Anadolu'ya çevireceği ve zayıf düşeceği bu yıllarda da, bu sınır gazilerinin büyük bir bağımsızlık kazanmaları doğaldı.

İkinci alt-öğe, Bayazıt'ın yenilgisinden sonra, içlerinde "Düzmece" diye anılan Mustafa'nın da yer aldığı dört oğlu arasındaki savaşımdır. Bu savaşımın ilginç yönleri ve izlediği tarihsel seyir, bizim konumuzun dışında kalıyor. Ama, Ankara bozgunundan sonra, babasının tutsaklık yaşamını paylaşmış olan Musa'nın, bir süre sonra, Rumeli'de, müslüman ve hıristiyan köylüleri, "büyük feodal yahut zengin ulema olan aristokratlara" karşı ayaklandırması, konumuz bakımından ele alınmaya değer. Musa, kadıasker olarak, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında kardeşliği öneren toplumsal ve dinsel bir eşitlikçiliğin ideolojik lideri olan Şeyh Bed-

[115] P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (1402-1455)", *Belleten*, c. VII, sayı 27, s. 570.

[116] Aynı yazı, s. 570-571.

rettin'i seçmişti. Musa'nın aristokrat sınıfa karşı duyduğu kin, Bedrettin'in felsefesinde, hareket ise, maddî tabanını, hıristiyan ve müslüman köylülükte buluyordu. Devlet aristokratları ve yüksek memurlar, İstanbul'a, Sırpların yanına, sınırlarda kendilerini tehlike altında hisseden büyük gazi reislerinin yanına, Anadolu eyaletlerini yeniden ele geçirmiş bulunan kardeşi Mehmed'in (Mehmed I) yanına sığınmışlardı. Mehmed'den, kardeşi Musa'ya müdahalede bulunmasını yalvardılar. Mehmed'in, Musa ile ilk karşılaşmasında yenilgisi, bütün feodalleri birleştirmiş görünüyor. Mehmed, Bizans imparatoru ile, Sırp Kralı Stefan ile, sınırlardaki büyük gazi reisleriyle ayrı ayrı anlaşacaktır. Bütün prensler, bu köylü ayaklanması karşısında, Mehmed'e yardımda bulundular, ve feodallerin ittifakı ile, kardeşi Musa, 1413'te yenildi.[117] Wittek, Ankaralı Hacı Bayram Veli'nin orunladığı müslüman dindarlığın yeni bir biçiminin, bu yıllarda ortaya çıktığını vurguluyor. Hacı Bayram, şeriatı ve onun üzerine dayalı toplumsal düzeni yadsımıyor ve *fukaraya şefkat ve yardımı öngören* bir "toplumsal yardım" örgütü kuruyor, köylülüğün ihtilâlci potansiyelini, fukaraya yardım ve şefkat politikası içinde söndürüyordu. Devlet tarafından benimsenen bu akım, —bölgenin dinsel topluluğu bakımından— doğal olarak yalnızca müslüman unsuru ilgilendiriyordu.[118] Ama, zamanla devlet için önemli bir tehdit kaynağı olan Balkanlardaki hıristiyan kitleler ne olacaktı? Mehmed'in yerine geçmiş bulunan oğlu Murat (II) zamanında, bu sorun, gerçekçi bir biçimde çözülecektir. Rumeli'de, hıristiyan ahali arasından, askerî hizmete yetenekli çocuklar toplanacak, bunlara Türk dili öğretilecek, müslümanlaştırılacak ve herhangi bir soyluluğu olmadığı için devletin varlığıyla özdeşleşmiş, devlet çıkarına körü körüne bağlı bir devşirme tabaka yetiştirilecekti. Daha sonra aileleriyle ilişkilerini devam ettirecek ve aileleriyle saray arasında organik bir bağ sağlayacak olan çocukların, hıristiyan ahali arasından toplanması, hıristiyan köylerden fazla nüfusu emdiği için, bu köylerin iktisadî durumunda bozulmayı geciktirici, ve en seçkin unsurların çekilip alınmasıyla da, hıristiyan

[117] Aynı yazı, s. 575-579.
[118] Aynı yazı, s. 587.

ahalinin savaş gücünü azaltıcı bir rol oynayacaktır.

Üçüncü alt-öğe: Mehmed II (Fatih) başa geldiği zaman, ülkenin, fiilî olarak iki başkenti vardı. Biri Bursa'ydı ve Anadolu'yu temsil ediyordu; öteki Edirne'ydi ve Rumeli'yi temsil ediyordu.[119] Osmanlılar, Rumeli'de her ilerleyişinde, Anadolu'daki tabanı genişletmeyi belki doğal bir gerçeklik olarak hissetmişlerdi. Dinsel yapı ve ırksal bakımdan farklı bu iki parçanın sentezi, bu merkezlerden birinde değil, bunların dışında bir merkezde gerçekleştirilebilirdi. Bu merkez, doğal özellikleri bakımından ancak Bizans olabilirdi. Osmanlı Beyliği, bir uç beyliği olmaktan çıktıktan, bağımsız bir siyasal kuruluş oluşturduktan sonra, Konya-Kayseri-Sivas üçgeni üzerinde doğrulabilmişti. Yeni devlet, Marmara çevresine kaydığı zaman,[120] iki ayrı bölgenin iki ayrı merkezi üzerinde durmak zorunda kalmıştır. Şimdi büyümüş olan imparatorluğu değil, üzerinde doğrulduğu iki tabanı birbirine birleştirmek için bir merkez gerekiyordu, ve Bizans, doğal yönüyle gereksinen merkez olduğu kadar, yönetimin merkezileşme gereksinmesinin de ifadesini bulduğu yerdi.

Bu üç alt-öğenin merkezileşmeye etkilerini şöyle sıralayabiliriz: birinci alt-öğe — Anadolu beyliklerindeki beylerin, Timur tarafına geçmelerini, ve Timur tarafından yeniden eski beyliklerine getirilmiş olmalarını sarayın henüz unutmuş olması mümkün değildir, ve devletin, egemenliğini güçlendirmek için, kendisini güçlü hissettiği bir sırada, bu beylerin yerel egemenliklerini zayıflatmak gereğini duymuş olması doğaldır; bunun yanısıra, dinsel yönden güçlenen ve devlet içinde bağımsız bir güç haline gelen dinsel feodallerin maddî temelini oluşturan vakıflara elkoyarak, onları iktisadî yönden gerileterek bağımsızlıklarına son vermiş, ve her ikisinin de yerine, varlıklarının doğası gereği devlete mutlak olarak bağlı olması gereken devşirmelerden oluşan kapıkullarını geçirmeye başlamıştır. İkinci alt-öğe — Musa'nın ve daha sonra düzmece bir lâkap ile anılan "Düzmece" Mustafa'nın yöneteceği, soylu feodallere ve ulemaya karşı köylü ayaklanmasının nedenleri olan, alt-feodallerin köy-

[119] Aynı yazı, s. 599.

[120] Bkz: Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c. II, Ankara 1971, s. 105.

lülük üzerindeki egemenlik ve baskı yetkelerini sınırlayıp düzenlemek, kırbacın yerine yasal yollar koymak, şahsî-hizmet ve angaryaları nakdî ödemeye çevirerek yasayla belirlemek. İkinci ve üçüncü alt-öğeler — kardeşler arasında saltanat kavgalarına ve ülkenin kardeşler arasında paylaşılmasına son vermek, büyüyen imparatorluğu bir merkeze bağlayarak bütünlüğünü ve üstünlüğünü korumak. Görülüyor ki, imparatorlukta, merkezileşme, bir kişisel eğilim değil, feodal tarzın doğasından gelen parçalanmaya karşın, devletin tarihsel konumu gereği bütünleşme zorunluluğundan doğmuştur, ve bunu doğuran temel unsur, imparatorluğun, iki (ve hatta üç) kıtanın o günkü merkezinde bulunmuş olmasıdır.

FARKLILAŞMIŞ KENT VE ESNAF-ZANAATÇI LONCALARI

Marx ve Engels, feodalizmin doruğunda, her ülkenin kendi içinde kent-kır karşıtlığını taşıdığını yazdıkları pasajda, "toprak mülkiyetinin ... feodal yapısına, *kentlerde*, lonca mülkiyeti[nin], feodal meslek örgütü[nün] tekabül ettiğini" belirtirler.[121] Asya biçiminde "kuşaktan kuşağa biriken ve babadan oğula geçen özel hüner" gerektiren uğraşın kalıtsal hale geldiğini,[122] yazımızın birinci bölümünde açıklamıştık. Özel hünerin, babadan oğula geçmesinin, kalıtsallaşmasının yerini, loncalarda, loncaya dahil olmanın sıkı kuralları alır. Loncaya dahil olmak için, ailesel bir kalıtsallık sözkonusu değildir, ama sıkı kurallara bağlanmıştır. "Ayrı ayrı zanaatçılar tarafından azar azar biriktirilen küçük sermayeler ve durmadan artmakta olan bir nüfus içinde bunların sayılarının değişmezliği, kentlerde de, köydekine benzer bir hiyerarşi doğuran kalfalık ve çıraklık koşulunu geliştirmiştir."[123] Çırakların loncaya alınması, kalfalığa ve ustalığa yükselmeleri, kurallara bağlanmış, ustanın çalıştıracağı kalfa ve çırak sayısı da sınırlanmıştır.[124]

Loncaların varlığı, zanaat imalâtının tarımdan ayrıldığını ve kent ile kır arasında toplumsal işbölümünden do-

[121] K. Marx-F. Engels, *Alman İdeolojisi* [Feuerbach], s. 46.
[122] Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 368.
[123] *Alman İdeolojisi*, s. 46.
[124] Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 386 ve 753.

ğan bir karşıtlığın meydana geldiğini ortaya koymakla birlikte, loncalardan, kapitalist üretime geçilmemiş, loncalar, kapitalist üretime geçişi engellemiştir.

Lonca kuralları, *işyeri içersinde* işbölümüne olanak vermemiş, ya da olsa olsa işyeri içersinde işbölümü güdük bir düzeyde kalmıştır.[125] "Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, mevcut loncalar ya aralarında türlere bölünüyor, ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu; ama bütün bunlar, çeşitli elzanaatlarını tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu."[126] Loncalar, elzanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine yardımcı olmakla birlikte, çeşitli elzanaatlarının tek bir işyerinde toplanmasına olanak sağlamamıştır.

Burada usta, usta olduğu için alet üzerinde mülkiyete sahiptir, ve çırak ve kalfa, henüz tam anlamıyla bağımsız bir emekçi değildir.[127] "Emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır."[128]

Loncaların temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi tüccar sermayesidir, buna karşın, "bir tüccar, her türlü metaı satınalabilirdi, ama bir meta olarak emek satınalamazdı".[129]

Loncalar, sermayenin (doğaldır ki, burada, tefeci ve tüccar sermayesi değil, ister tarımsal ister sınaî olsun, sanayi sermayesi sözkonusudur) ilk tarihsel biçimi olan manüfaktür için gerekli olan temeli yaratmamış, yani kapitalist üretim, genel anlamıyla, loncaların bağrında doğmamıştır. Loncalar, elzanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine yardımcı olmuş, buna karşılık, işyerinde işbölümüne olanak vermemiş, bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, üretim araçları sahibi ustanın üretim araçlarından ayrılmasını ve bu araçların sermayeye dönüşmesini engellemiştir. Bir başka deyişle, meta pazarında birbirinden farklı iki meta sahibi, yani bir yanda sermaye sahipleri, öte yanda kendi emek-güçlerini satan özgür işçiler karşı karşı-

[125] *Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.
[126] Aynı yapıt, s. 386.
[127] Karl Marx, *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 46-47.
[128] *Kapital*, Birinci Cilt, s. 386.
[129] Aynı yapıt, s. 386.

ya gelmemiştir.

Bu nedenledir ki, feodal toprak mülkiyetine tekabül eden, ve bu yanıyla da feodal üretim tarzının bir parçasını oluşturan lonca mülkiyetinin, feodal meslek örgütlerinin, imparatorlukta, gerek kent ve kır farklılaşmasını ve gerek üretim ilişkilerinin niteliğini saptamak amacıyla, varlığını aramamız ve aldığı biçimlere eğilmemiz gerekiyor.

Öyle anlaşılıyor ki, esnaf ve zanaat loncaları, Anadolu Selçuklu devletinin eriyişi ve Anadolu beyliklerinin canlanışı döneminde bir varlık olarak ortaya çıkıyorlar. Moğol istilasıyla birlikte, Selçuklu sultanının iktidarının zayıflaması, başkent Konya'da, toprak aristokrasisi ile esnaf ve zanaat zümresi arasındaki karşıtlık, siyasal bir ayrılığa, bir sınıf çatışmasına yolaçıyor. İktisadî güçlerini geniş vakıf toprakların feodal sömürüsünden alan mevleviler, vakıf topraklarını korumak ve kurtarmak için, Moğol hanlarına karşı koymamışlar, hatta onların dostluklarını kazanmak için, yerel direnişlere karşı olmuşlardır. Nitekim, Moğollar (İlhanlılar), "mirî toprakları halka ve zenginlere satmış",[130] ama mevlevilerin vakıflarına dokunmamıştır. Sultanların yerini Moğol hanları almış, mevlevi zümresinin maddî çıkarları zedelenmemiştir. "Selçuklular yıkıldığında, mevleviler, Kurana dayanarak, Moğol hanlarıyla yaşıyorlar, onları Selçukluların meşru mirasçıları sayıyorlar — böylece mevleviler büyük çiftliklerini kurtarmak istiyorlar: onları, önceleri sultan kayırıyordu, şimdi ise han."[131] Moğollar mevleviler zümresinin maddî çıkarlarına dokunmamış, mevleviler için temelde değişen bir şey olmamış, sultanların yerini hanlar almıştır.

Anadolu Selçukluları zamanında ahileri, sultanın saray muhafız kıtasında görüyoruz. Nizamilmülk'ün sözünü ettiği "müfretler" grubunu oluşturan ahiler, sultandan yalnızca maaş alırlar, ama arazi almazlardı.[132] Zamanla başkent Konya'da, ticaret yapan, ticaretten zenginleşen, ilahiyat okuyan, ve benzeri alanlarda ün yapan ahiler görüyoruz.

[130] Osman Turan, "Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", *Belleten*, c. XVI, sayı 62, s. 255.

[131] V. Gordlevski, *Gasudarstvo Selçukidov Maloy Azii*, Moskova-Leningrad 1941, s. 110. (Aktarmalar, Gültekin Emre çevirisinden alınmıştır.)

[132] Gordlevski, aynı kitap, s. 106.

Ahiliğin kökenleri konusu, konumuzun dışında kalıyor. Ama, ahi üyelerinin aristokratlardan değil, *halk içinden gelmiş*, soylu oldukları için değil, kişilik ve erdemleriyle değer kazanmış kişiler olduğunu[133] belirtelim. Konya'da sultanın güçsüzleşmesine koşut olarak ahilerin güçlendiğini, kentin siyasal ve askerî gücünü oluşturduklarını görüyoruz. Geleneklerini koruyan yerli zanaatçıların ve esnafın, kentte düzeni sağlayan ahi örgütünde, kendi koruyucularını buldukları anlaşılır bir şeydir. Dolayısıyla ahiler, feodal toprak mülkiyetinden bağımsız olarak, yeni ve gelişen bu iktisadî güce dayanarak, siyasal ve askerî üstünlüklerini pekiştiriyorlar. Gordlevski, ahilerin, "yeni toplumsal gruplaşmanın teorisyeni ve feodal düşmanı" olduğunu söyler. Her halde, burada, daha çok iktisadî gücünü feodal toprak mülkiyetinden alan (manevî) feodallere karşı, halk içinden gelen ve iktisadî gücünü ticaret ve zanaattan alan yeni bir feodal zümrenin egemenlik savaşımı sözkonusu olmalıdır. Bu nedenledir ki, ahiler, Selçuklu devletinin Moğol egemenliği altında erimesiyle birlikte, askerî feodallerin güçlerini yitirmesi sonucu, zanaatçılığın ve ticaretin gelişmiş olduğu Anadolu kentlerinde, kentte düzeni sağlayan ve baskınlara ve dış saldırılara karşı kenti koruyan esnaf ve zanaatçı loncalarının maddî temeliyle bütünleşerek silahlı ve siyasal bağımsız bir güç haline geldiler. Geleneklerini korumakta olan esnaf ve zanaatçıların, kent içinde düzeni sağlayan, kentin köylerle alışverişini ve kentler arası ticareti güvence altına alan ahilikte, kendi koruyucularını buldukları anlaşılır bir şeydir. Gordlevski, zanaatçıların, ahilere din kardeşlerinin alt basamağından katıldıkları görüşündedir. Kuşkusuz, bu, ahiliğin, esnaf ve zanaat loncalarını kendisine ilk bağışlayışı döneminde olmalıdır. Dolayısıyla ahiler, esnaf ve zanaat birliklerinin başkanlık mevkilerini tutuyor, esnaf ve zanaatçılar da kazançlarının bir kısmıyla bu örgütün maddî desteğini sağlıyorlardı.

Moğol egemenliği altında Selçuklu devletinin erimesiyle birlikte, kentlerde lonca örgütlerine dayalı siyasal ve askerî bir güç haline gelen ahilerin, Ankara'da bağımsız bir

[133] W. Ruben, "Kırşehir'de Dikkatimizi Çeken Sanat Âbideleri", *Belleten*, c. XI, sayı 44, s. 625.

ahi cumhuriyeti kurdukları konusunda birbirinden farklı görüşler vardır. Bu, doğru olmamakla birlikte, kentin, siyasal ve askerî gücünün ahilerden oluştuğunu da ortaya koymaktadır.[134] Osmanlı İmparatorluğunun askerî-merkezî yönetimi altında, Anadolu ahiliğinin yavaş yavaş kaybolduğunu belirten Taeschner, ahiliğin, bir taraftan dervişlik kurumuna, özellikle bektaşi tarikatına, öte yandan *esnaf loncalarına* sığındığı görüşündedir.[135] Kesin olan bir şey var ki, esnaf loncaları, ahiliği yaratmamıştır; ahilik, esnaf ve zanaat loncalarından ayrı olarak (ve kuşkusuz çok daha önce) vardı, esnaf ve zanaatçılar, ya tek tek, ya da loncalar halinde, hiç değilse başlangıçta, ahiliğin koruyuculuğu altına girmişlerdir. Ama askerî-merkezî devletin, Osmanlı İmparatorluğunun yönetimi altında, bu loncalarla bütünleşen ahiliğin askerî ve siyasal bağımsız varlığı sona erecek, esnaf ve zanaat loncaları olarak ise varlıklarını ve güçlerini koruyacaklardır. Gordlevski şu atasözünü anımsıyor: "Eğer otuziki lonca birleşirse, sadrazamı devirirler."[136]

Taeschner, Anadolu'da esnaf ve zanaatçı loncalarının herbirinin tüzüğü içersinde, fütuvvet geleneğinin yaşamakla birlikte, fütüvetten tamamen bağımsız bir loncalar grubunun varlığına değiniyor. "Bunlar debbağlar ve saraçlar ve kunduracılar gibi deri işleriyle uğraşan hirfet [lonca] erbabı idiler. Bunlar, bizzat bir debbağ olduğu söylenen Kırşehir bölge evliyası Ahî Evren'e pirleri olarak bağlıydılar."[137] Ahî Evren'in, 1300'lerde, yani Selçuklu devletinin eridiği ve Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında yaşadığı düşünülürse, aynı tarihsel ortamda, ve kendi içinde daha bağımsız bir güç olarak doğduğu kabul edilebilir.

Ama, meydana gelişlerindeki etkenler farklı olsa da, lonca kuralları birbirinin aynı olmuştur. Her zanaat zümresi, örneğin kuyumcular, ayakkabıcılar, bezciler, dericiler, ayrı ayrı zanaat loncalarına sahiptiler. Loncalar içersinde dük-

[134] Ankara ve ahilerin tarihiyle ilgili yazıların birçoğunda tartışılan bu konu için ayrıca bkz: Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Ankara", *Çığır*, c. 44, sayı 49.

[135] Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, sayı 1-4, s. 21.

[136] Gordlevski, adı geçen kitap, s. 111. Ankara ahilerinin ayaklanmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. İlhan Tarus, *Ahiler, Ankara* 1947, s. 42.

[137] Franz Taeschner, aynı yazı, s. 23.

kân ya da atelye sayısı değişmediği gibi, bir dükkân ya da atelyede de bir usta olurdu.[138]

Yamaklık, çıraklık, kalfalık ve ustalık lonca kurallarına bağlanmıştı. İki yıl bedava ve düzenli olarak ustasına hizmet eden yamak çıraklığa yükselir. Çırak çıkacak çocuğun ustası, kalfaları, velisi, esnaf başkanının dükkânında toplanırlar, ve yapılan törenden sonra, çocuk, çıraklığa yükselirdi. Başkan, çocuğa verilecek ücreti belirler, bu ücretin iki haftalığı, ustası tarafından lonca sandığına yatırılır.[139] Üç yıl çırak olarak hizmet eden gencin kalfalığa yükselmesi, daha gösterişli bir törenle, lonca odasında yapılırdı. Törende lonca kurulu tam olarak bulunur, loncaya bağlı başka ustalar çağrılır; kalfalığa yükseltilecek genç, o gün, o loncaya özgü giysiyi ilk kez giyer. Törenden sonra, başkan peştemal (şed) kuşatır, yeni kalfa, ustaların ve büyüklerin ellerini öper.[140] Usta olabilmek için ise üç yıl kalfalık etmesi gerekirdi. Bu süre içersinde kalfalık görevlerini gereği gibi yerine getirmeliydi. Ustalık töreni ise, ilkyazda, bir mesire yerinde yapılırdı. Törene bütün ustalar, lonca kâhyaları, müftü, kadı ve imamlar çağrılır, ustası tarafından kalfalık peştemalı çözülerek ustalık peştemalı kuşatılırdı.[141] Usta olmak demek, dükkân açmak demekti.[142]

Dükkân ya da atelye sayısı sınırlı olduğu gibi, yamak, çırak, kalfa ve usta olmak da lonca kurallarına bağlıydı, lonca kurallarının dışına çıkanlar, çalıştığı işyerini bırakarak başka işyerine gidenler ve onları işe alanlar, vb., lonca yönetim kurulunca çeşitli şekillerde cezalandırılırdı. Bu cezalar özellikle, işten alıkoyma, dayak, işten çıkarma, para ödeme şeklinde olurdu.[143]

1595 yılında, Bursa'da, müslüman bazı işçilerin hıristiyan ve yahudi ustaların yanında çalışmaları üzerine, müs-

[138] Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c. 1, Cem Yayınları, İstanbul 1977, s. 17.

[139] Prof. Dr. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974, s. 153.

[140] Aynı kitap, s. 153-154.

[141] Aynı kitap, s. 154-156.

[142] Aynı konuda ayrıca bkz: Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 11, sayı 1-4; Fahri Dalsar, *Bursa'da İplikçilik*, İstanbul 1960, s. 120-124.

[143] Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 155.

lüman bir kalfanın, hıristiyan ya da yahudi ustasına "çelebi", "üstad", "efendi" diyecekleri için, meslekten men olunmalarına ve nikâhlarının bozulacağına Şeyhül-İslâmdan fetya alınmıştı.[144] Dokuma işinde kölelerin çalıştırıldığını da görüyoruz. Köleler, efendileri olan dokumacılar için belirli bir zaman içersinde belirli miktarda kumaş dokumak ve o süre sonunda özgür kalmak koşuluyla sözleşme yapıyorlardı ki, buna "mükâtebe" denmekteydi.[145]

Görülüyor ki, kentlerde, lonca mülkiyeti, feodal meslek örgütleri bulunuyordu, zanaat ile tarım, kent ile kır birbirinden ayrı ve farklı birimler oluşturmaktaydı. Tek bir işyerinde işbölümü meydana gelmiyor, koşullar daha fazla gerektirirse, ya mevcut loncalar aralarında türlere bölünüyor ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu. Örneğin ipek dokumacılığı, bükücüler, boyacılar, dokumacılar vb. şeklinde kendi içinde ayrı zanaatlara ayrılıyordu. Usta, usta olduğu için üretim aracı sahibi olmaktaydı, ve üretim araçları sahibi olarak, aynı zamanda, emekçi idi. Ne üretim araçlarından ayrılma olanağı vardı, ne de çırak ve kalfa, emekgücünü serbestçe satan özgür bir işçi durumuna gelebilmişti.

TEFECİ VE TÜCCAR SERMAYESİ

Kapitalizm, gördük ki, kentsel elzanaatlarının feodal biçimleri olan loncaların bağrından doğmamıştır; loncalar, lonca ustalarının, belirli sayıdan fazla kalfa ve çırak istihdamına engel olarak, onların kapitalistleşmesine engel olmuşlardır. Ustalar, ne kendilerinin olan üretim araçlarından ayrılabilmiş ve ne de bu üretim araçları sermaye haline gelmiştir. Ama "kapitalist ile işçinin ortaya çıktığı yerde, tüm lonca sistemi —hem usta, hem de kalfa— genel olarak yokolurlar."[146] Loncaların *dağılmaları sırasında,* bazı lonca ustalarının, kapitalist haline gelmeleri olasıdır. Şu da var ki,

[144] Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 124 ve 321. "... yahudi ve nasarî tayfasına işçilik edüp, mezbûrlara taazzumu gâh 'Çelebi!' ve gâh 'Üstad!' ve gâh 'Efendi!' dise, şer'an ... hizmetten men olunur! Tecdidi iman ve tecdidi-nikâh dahi lâzım olur.."

[145] Halil İnalcık, "Bursa, I, XV. Asırda Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, c. XXIV, sayı 93, s. 62.

[146] Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 58.

loncalar, elzanaatlarını tarımdan ayırarak ve yetkinleştirerek, sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktürün varolması için maddî koşulların yaratılmasına yardımcı olur.

Bu nedenle, sermayenin ilk oluşumunu, loncaların dışında aramamız gerekiyor. Sermayenin oluşması için, eski üretim biçiminin çözülüşü, tarihsel süreci bakımından, bir yandan parasal-servetin oluşması olanağını, öte yandan da bu parasal-servetin, emeğin nesnel koşullarını, yani üretim araçlarını ve artık özgür olan emekçilerin emek-gücünü satınalma olanağını sağlaması gerekir.[147] Demek oluyor ki, sermayenin ilk oluşumu için, çözülmekte olan eski üretim biçimi, parasal-servetin oluşması olanağını sağlamalıdır; bu parasal-servet, henüz sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmeden önceki iki sermaye biçiminde ortaya çıkar: tefeci sermaye ve ticaret sermayesi. "Tefecinin sermayesi ile tüccarın serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin yaratılmasına olanak sağlar."[148]

Sanayi sermayesinin ortaya çıkması için gerekli olan tek birikim, parasal-servet birikimidir, ve bu servet birikiminin gerçekleştiği tefeci ve tüccar sermayesi, tek başına, üretim biçimini değiştirmez. "Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti biraraya toplar. *Üretim biçimini değiştirmez**, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında devam etmek zorunda bırakır."[149]

Tefeci ve tüccar sermayesinin, eski üretim biçimini ne ölçüde yıkacakları, bu üretim biçimlerinin iç yapılarına ve sağlamlıklarına bağlıdır. Eğer, bu tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini yıkacak kadar etkin bir rol oynuyorsa, bu yıkılan ve yokolan eski üretim biçiminin yerini, hangi üretim biçiminin alacağı da, eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır. Demek oluyor ki, tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini, ya zayıflatır, ya da yıkar, yokeder. Zayıflatması ve yoketmesi, tefeci ve tüccar sermayesine değil,

[147] Bkz: Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 59.

[148] Karl Marx, *Capital*, v. III, s. 598.

[149] Aynı yapıt, s. 596.

* İtalikler benim. —*M.E.*

eski üretim biçiminin iç yapısına bağlıdır; ikincisi, eski üretim biçimi yokolduğu zaman, bu üretim biçiminin yerini alacak olan yeni üretim biçiminin niteliği de, aynı şekilde, tefeci ve tüccar sermayesine değil, eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır.

Tüccar ve tefeci sermayesi, nasıl yalnızca 1° zayıflatıcı ve 2° yıkıcı bir rol oynarsa, yıkıcı rolünün yanısıra, bağımsız bir para-servet oluşturarak ve doğrudan üreticinin üretim araçlarını ele geçirerek, *sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmekte* de güçlü bir rol oynar. Ne var ki, sermayenin ortaya çıkması için gerekli ilk parasal-servet birikiminin, tefeci ve tüccar sermayesi yoluyla sağlanmış olması, bu sermayeleri, sanayi sermayesinin bir önkoşulu haline getirir. Karşımıza çıkan sorun şudur: imparatorlukta, tüccar ve tefeci sermayesi, nasıl bir rol oynamaktadır? Eski üretim biçimini yalnızca zayıflatmakta mıdır, yoksa parçalamakta mıdır? Eski üretim biçimini parçalıyorsa, tefeci ve ticaret sermayesi, sanayi sermayesine dönüşmekte ve eski üretim biçiminin yerine kapitalist üretim biçiminin geçmesine yolaçmakta mıdır? Bir başka deyişle, imparatorlukta, tefeci sermaye, iktisadî bir çöküntü ve politik yozlaşma dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun yıllar devam edip gitmiş midir; yoksa sanayi sermayesinin önkoşullarının gelişmesine katkıda bulunmuş mudur?

Burada, biz, ilkin, tefeciliğin ve ticaretin, topraktan bağımsız bir parasal-servet birikimini sağlayıp sağlamadığını; ikincisi, özellikle küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşmasına ne ölçüde yolaçtığını; üçüncüsü, bu sürecin, ne ölçüde eski üretim biçimini parçaladığı ve bunun yerine kapitalist üretim biçiminin geçmesine yolaçtığını aramak zorundayız.

Faizciliğin, daha Anadolu Selçuklu devletinde varolduğunu biliyoruz. Daha yukarda, özel mülk topraklar konusu üzerinde dururken, 1298'de, Amasya'da, Emîr Şucaiddin Süleyman'ın, Emîr Nasıruddin Muhammed'den bir yıl süreyle binbeşyüz sultanî gümüş dirhem borç aldığını belirtmiş ve faiz olarak, alacaklıya terhin ettiği Amasya köylerinden üç parça çiftlik arazinin sekizde-birini ve ipotek edilen yerlerin tümünün de hasılatını verdiğini aktarmıştık. "Bu müddet

zarfında, ... rehin edilen (yer)in dörtte-biri yarısını ve hasılatını ona verdi ve bu müddetin inkizasında rehin devam ettikçe [yerin hasılatı] ona ... ait olacaktır."[150] Görülüyor ki, bir yıllık süre sonunda, borçlu parasını ödeyemezse, toprakların geliri, borç para verene ait olmaya devam edecektir.

Bizim için önemli olan, doğaldır ki, tefeci sermayenin varlığı değildir, çünkü, "tefeci sermayesi, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim biçiminden çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimleri"dir.[151] Tefeci sermayenin ortaya çıkması, doğası gereği, paranın varlığını ve dolayısıyla belirli ölçüde para-meta ekonomisini öngörür. Ve faiz oranı, kapitalizm-öncesi toplumlarda, çok farklılık göstermiştir.[152] Bu nedenle, bizi, burada, daha çok, tefeciliğin varlığı ve faiz oranı değil, faizcilikle sağlanan para-servetin oylumu (hacmi) ilgilendirmelidir.

Para-servetin oylumu konusunda, Akdağ, bize ilginç bilgiler veriyor: örneğin Kıbrıs seferi sırasında (1571), orduya et satacak büyük sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel Beyi, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, "Larende ribahurlarından (tefecilerinden) Moytap oğlu Mehmet" adında bir adamı önermişti. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmet, sonradan faizciliğe başlamış ve 10 bin koyunu satın alacak kadar sermaye edinmişti. Akdağ, o sırada, bir koyun 70-80 akçe ettiğine göre, bu faizcinin sermayesinin 50 bin altından aşağı olmaması gerektiğini saptamaktadır.[153] Akdağ, gene İstanbul'a kasap olabilecek serma-

[150] Bkz: Osman Turan, "Selçuklu Türkiyesinde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", s. 252, 260.

[151] Karl Marx, *Capital*, v. III, s. 593.

[152] "Ortaçağda hiç bir ülkede genel bir faiz haddi yoktu." (*Capital*, v. III, s. 597.) İmparatorlukta, faiz oranının %10 ile 60 arasında, ve hatta bazan daha da fazla olduğunu görüyoruz. 15. yüzyılın sonlarında, ihtisap kanunlarından, faizin resmî oranının onda-iki, yani yüzde-yirmi olduğunu öğreniyoruz. "Ve ribahurlar tefeciler onın on ikiye ziyadeye virmeyeler. Virecek olur ise Muhtesib gereği gibi haklarından gele." Aynı ihtisap kanununda ise, zanaatçıların kâr oranı, faiz oranından yarı yarıya az saptanmıştır. "... ne kadar san'at ehli varsa anların sermayelerini ve harçlarını hisap idüp san'atına ve zahmetine göre narh tayin ideler şöyle ki *onı onbire* ola. Ve şol san'at ki gayet emeklüdür geç hasıl olur anlara onı on ikişere ola andan ziyadeye olmaya." (Ömer Lûtfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, c. 1, sayı V, s. 339, 340.)

[153] Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara 1963, s. 37.

ye sahiplerinin aranması nedeniyle gönderilen ferman ve yazılan önerilerden, Eğridir'de Abdullahoğlu Osman adlı bir ribahurdan, Amasya'da, 30 bin flori (altın) sahibi, halkı yüksek faiz hesaplarıyla borca boğan ve bu suretle emlâklerini zapteden "ziyade maldar" ribahur Çakaloğlu Hacı Mehmet adlı birinden sözetmektedir.[154]

Öyle anlaşılıyor ki, imparatorlukta, iddiharcıların bir kısmı, yığdıkları nakdî serveti, ya esası tefeciliğe dayanan mültezimlerden alınan rüşvetlerden elde etmişlerdi, ya da bir iddiharcı değil tefeciydiler. Örneğin, 16. yüzyılın ortalarında, "devlet varidatının *mültezime verilmesi usulünü kabul ve tasdik etmiş olan*" Sadrazam Rüstem Paşa öldüğü zaman, büyük kısmı mültezimlerin verdiği rüşvetlerden sağlandığı bilinen serveti arasında 780.000 sikkei hasane, 1.000 yük gümüş de bulunuyordu.[155] Cinci hocanın malları müsadere edildiğinde, 3.200 kese akçe (yani elli milyon kuruş) parası çıkmıştır.[156] Bu tür nakdî-servetlerin kaynağında tefeciliğin bulunduğunu düşünmek pek yanlış olmayacaktır.

Elbette, burada, konumuz açısından önemli olan, parayığma biçiminde iddihar değil, paranın, tefeci sermayesi olarak kullanılması, bir başka anlatımla, paranın, faiz (kâr), yani daha fazla para elde etmek için para olarak dolaşıma girmesidir. Dolaşıma para olarak giren para, daha büyük miktarda para olarak sahibine dönecektir. Yani paranın değeri büyüyecektir. Tefeciden borç para alarak, bu para aracılığıyla bir kâr sağlayan, ve bu kârın bir kısmını, ana parasıyla birlikte tefeciye iade eden tüccarın durumu burada değişik bir görünüm alır. Çünkü tüccar, tefeciden, sermaye olarak para istemiştir. Doğrudan üretici ise, gerekli ödemelerini karşılayabilmek için tefeciden sermaye olarak para değil, para olarak para alır, ve tefeciye faiz olarak kendi emeğinin ürününü öder. Böylece, tefeci, doğrudan üreticinin artı-emeğinin bir kısmına, faiz olarak elkor, ve giderek

[154] Aynı kitap, s. 37.

[155] Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940, s. 22-23. (Rüstem Paşanın nakit dışındaki serveti arasında, 500 murassa altın eğer, 600 gümüş eğer, 130 çift altın üzengi, 860 murassa kılıç, 1.500 gümüş miğfer, 33 adet kıymetli mücevher ve ayrıca 170 köle, 2.900 at, 1.160 deve, 80.000 tülbent, Anadolu ve Rumeli'de 1.000 çiftlik, 476 değirmen vb. bulunduğunu, bir örnek olarak ekleyelim.)

[156] Aynı kitap, s. 34.

tüm artı-emeğini ele geçirir. Doğrudan üreticinin, artı-emeğinin sınırları, tefecinin büyüyen baskısı altında, faizin sınırlarıyla büyür, ve gerekli-emeğinin üretim araçlarına çevrilen kısmı giderek küçülür, ve yeniden-üretim giderek azalan ölçüde ve acınacak bir biçimde yinelenir. Tefeci sermayenin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmesi, "ister gerçek ister sözde olsun", "üreticilerin mülkiyeti olsun ya da tasarrufunda bulunsun", küçük-ölçekli üretimin egemen (yaygın) olması önkoşuluna dayanır.

Marx, "kapitalist üretime öngelen dönemlerde —diyor—, tefeci sermayenin varolduğu karakteristik biçimler iki türdür. ... Bu iki biçim şunlardır: *birincisi,* üst sınıfların bolkeseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine, borç para vererek tefecilik; *ikincisi,* kendi iş araçlarına sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik. Bu sınıf, zanaatçıları da kapsar, ama esas olarak köylüleri kapsar, çünkü, özellikle kapitalizm-öncesi koşullar altında, bu koşulların, küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin verdiği sürece köylü sınıfı bunların ezici çoğunluğunu teşkil eder."[157] "Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermayesi, bizzat çalışan köylü ile küçük usta zanaatların yürüttüğü küçük ölçekte üretimin egemenliğine tekabül eder. Emek araçları ile emeğin ürünü, emekçinin karşısına, gelişmiş kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, sermaye şeklinde çıktığı zaman, artık üretici olarak borç para alması sözkonusu olamaz. ... Oysa emekçi, *ister gerçek ister sözde olsun**, emek araçları ile ürününün sahibi olduğu zaman, borç sermayesinin karşısına üretici olarak çıkar, bu borç sermayesi de onun karşısında tefeci sermayesi olarak bulunur."[158] "Tefeci sermayesi, bu biçim içersinde, gerçekten de, üretim biçimini değiştirmeksizin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmektedir; böyle olunca, *emek araçlarının, üreticilerin mülkiyet ya da tasarrufunda bulunması** —ve buna tekabül eden küçük-ölçekli üretim— onun temel önkoşuludur; yani, sermaye, emeği doğrudan boyunduruğu altına almaz, ve dolayısıy-

[157] *Capital,* v. III, s. 594.
[158] Aynı yapıt, s. 594-595.
* İtalikler benim. —*M.E.*

la onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmaz, kısacası, bu tefeci sermayesi üretim biçiminin hızını ve gücünü keser, üretken kuvvetleri geliştireceği yerde felce uğratır, ve aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin, kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, emeğin kendi aleyhine de olsa gelişemediği sefil koşulları devam ettirir."[159]

Demek oluyor ki, tefeci sermayenin varlığı, ya da bunun oylumunun (hacminin) boyutları, sorunu çözmek için yeterli değildir. Kapitalist üretime öngelen dönemlerde, esas olarak, tefeciliğin, kendi iş araçlarına (ister kendi mülkiyetinde olsun, ister tasarrufunda bulundursun) sahip bulunan küçük üreticilere ve özellikle köylülere borç para vermesi gerekir. Bunun için de, ister köylü ister zanaatçı olsun, küçük ölçekli üretimin varlığı bir önkoşul olarak karşımıza çıkar.

Bu nedenle, bizim, tefeciliğin, imparatorlukta, küçük üretici ile ve özellikle köylülükle ilişkilerine eğilmemiz gerekir. Küçük üreticiler üzerinde, özellikle köylüler üzerinde, tefeciliğin yıkıcı etkilerine ilişkin belgelerin bazıları bize ulaşmış bulunuyor. Örneğin, Akdağ, 1565'te Mora beyine ve bu sancakta bulunan kadılara yazılan bir hükm-i hümayunda, para sahipleri, köylüye, en sıkışık olduğu zaman, özellikle ilkyazda, "selem tarıkiyle", yani o yılki ürünlerini —herhalde belirlenen düşük bir fiyat üzerinden— kendilerine satması koşuluyla "akçe veriyor", ve bu yolla, 100 akçe, iki-üç yıl içersinde 1.000 akçe haline geliyordu. "Borçlarını ödemek olanağını bulamayanlar çaresizlik içersinde yerlerini terkederek gitmekte idiler. Kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde, faizcilere hizmet ediyorlardı."[160] Mardin, Elazığ, Diyarbakır ve Malatya taraflarında, şark faizciliği denen murabahacılık, bu dönemde, pek yaygın durumdaydı. Çiftçi birisine borçlandığı zaman, bütün emlâkini alacaklıya rehin etmekte, tasarrufundaki tarlasından, bağ ve bahçesinden, hayvanlarından elde edeceği ürünü, tohum çıktıktan sonra, borçlandığı şahıslarla ortaklaşa bölüşmekteydi.[161] Burada, doğrudan üreticinin, kendi tasarrufunda bulunan ya da kendisine ait olan tarlada, bir *ortakçı* gibi çalıştığı, borçlu kaldığı

159 Aynı yapıt, s. 595-596.
160 Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Celalî İsyanları*, s. 38.
161 Akdağ, *Belleten*, sayı 55, s. 368-369.

sürece, mülkiyet hakkını, tefeciye, yalnızca sözleşmeyle değil, fiilen vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Akdağ, murabahacılığın, bir köleci tipi tefecilik biçimini de açıklamaktadır. Çiftçiler, aldıkları borç para karşılığında, alacaklısına "murabaa" olmaktadır. Alacaklı, murabaacılığa giren çiftçinin *çoluk ve çocuğuyla* bütün kazancına ortak olmakta, borcunu ödemeyeceği zaman da, ayrıca çiftçinin her şeyi alacaklının malı durumuna gelmektedir.[162]

Bir başka tefecilik biçimi de "mudarebe" yöntemidir. "Mudarebe", tefecinin, ticaret sermayesine borç para vermesidir. Mudarabeye verilen paranın kârının yarısı ve faizi, para sahibine, ana parası ile birlikte ödeniyordu. Örneğin Bursa Mizan Amili Tanrıvermişoğlu Hasan, Abdullah oğlu Hasan'a, "mudarebeye" 17.000 akçe vermişti. Paranın bir yıllık kârının ana para sahibine düşen hissesi 6.200 akçe olarak ve bu paranın faizi 1.500 akçe olarak hesap edilmiş, ve bir yıl sonunda, borçlu, para sahibine 24.700 akçe ödemekle yükümlü tutulmuştur.[163] Burada, tefeci sermayenin, ticaret sermayesi ile karşı karşıya olduğu anlaşılır bir şeydir, ve bir para-servet birikimi sağlaması dışında bizi pek ilgilendirmemektedir.

Tefecilik, daha 16. yüzyılda, imparatorlukta, yerel farklılıklar göstermekle birlikte, önemli ölçüde, köylüyü zayıflattığı, hatta yer yer mülksüzleştirdiği, zaman zaman bu konuda gönderilen fermanlarda yansımaktadır. "Ribahurlar (tefeciler) reayaya onunu onbeşe ve onaltıya ve belki daha ziyadeye akçe verip zamanı geldikte reayada akçe bulunmamağla emlâk ve bağ ve bahçelerini vesair yer ve yurtlarını meccanen istihdam edüp akçe deyü tazyik eylemekle mâmeleklerin satturup envâ teaddit eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup cilây-i vatan edüp memleketin harabe olmasına bâis olmuşlardır."[164]

Tefeci sermayenin, üreticiyi mülksüzleştirmesi, doğaldır ki, burada tartışılmalıdır. Çünkü, imparatorluk arazisi, *esas olarak*, reaya çiftlikleri (Balkan ülkelerinde Slavlar arasın-

[162] Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1453-1559*, c. II, Ankara 1971, s. 217.

[163] Aynı kitap, s. 215-216.

[164] Akdağ, *Belleten*, sayı 55, s. 366.

da bunun adı *baştine*dir) halinde, küçük-ölçekli köylü işletmeleri olarak bölünmüştür ve, genel olarak, reaya bu toprağın sahibi değil, irsî zilyedidir. Bir başka deyişle, reaya dediğimiz doğrudan üretici, toprağın sahibi değildir, ama tasarruf eder, bu tasarruf, irsîdir, reaya öldüğünde oğluna, yoksa karısına, kızına veya kardeşine verilir.[165] Marx'ın önkoşul olarak belirttiği, küçük-ölçekli üretimin egemenliğini, burada görmekteyiz. Ayrıca Marx, emek araçlarının, üreticilerin mülkiyeti olması ile tasarrufunda bulundurması arasında bir ayrım yapmamaktadır. Reaya, toprağı tasarrufunda bulundurmaktadır, öteki emek araçlarının ve ürünün —ödediği rant ve vergiler dışında— sahibidir. İlk bakışta, tefeci sermayenin, reayanın ürününe ve emek araçlarına elkoyabileceği anlaşılır bir şeydir. Kanunnamelerden anlaşıldığına göre, reaya, toprağı satamamakta, ama tasarruf hakkını ipotek ettirmektedir. Gerçi, kanunnameler, reayanın tasarrufundaki toprağın bir kısmını ya da tamamını sattığına ilişkin bilgiler vermekte, ama bunlar, kanunnameler ile ref olunmaktadır (hükümsüz bırakılmaktadır). "Çiftlikte ve baştınede bey [satma] ve şirâ [satın alma] ve [hibe] bağış ve sair tasarrufat örfen memnu'dur. Reayanın deyni [borcu] içün çiftlik ve baştınesi deyne duta [borca karşılık] virilse veyahud satılsa câiz değildir."[166] Ama aynı yerde, reayanın, toprağını "emanet tarıkiyle" verebileceği, rehin koyabileceği belirtilmektedir. "Bir kimesne kendi yerini ahara *emânet tarıkiyle virse*, sonra talep edicek bu kadar zeman tasarrufumdadır diyü niza eylese makbul değildir. ... Bir kimesne tasarrufunda olan yerlerini bir zaruret sebebiyle *rehin kosa* akçe almış olsa, son yer sahibi almış olduğu karz [borç] akçeyi teslim idüb yerlerini talep iderse ol yeri niza itdürmeyüb yine sahibine alıvirüb tasarruf etdirile."[167] Rea-

[165] "Fevt olan kimesnenin oğlu var ise yerleri oğluna virilür. Olmayub kızı var ise el virdiğü tapu ile kızına virilür. Kızı dahi olmayub karındaşı olub baba bir ise girü el virdüğü tapu ile virilür. Sair akrabaya virilmez." Ölen reayanın öteki mallarının, varisine verilmesi emrolunduğu halde, toprağın tasarruf hakkının intikali sınırlı tutulmuştur. Oğluna veya karısına doğrudan, yoksa kızına, yoksa kardeşine, tapu resmi ile verilmektedir. (Ömer Lûtfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, İstanbul 1940, s. 26.)

[166] Ömer Lûtfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, s. 29.

[167] Aynı yazı, s. 29.

ya, tasarrufunda bulundurduğu toprağı satamamakla, ya da bağışlayamamakla birlikte, tasarruf hakkını, emanet yoluyla verebilmekte, veya borç para karşılığı ipotek ettirmektedir. İpoteğin, burada, tasarrufa ilişkin olduğu açıktır; ama görülmektedir ki, reaya, ipotek edilen toprağın tasarrufunu alacaklıya devretmektedir; borçlu, ancak borcunu ödediği zaman (burada faiz, borç verilen para miktarına eklenmemiş olsa bile, toprağın tasarrufu faizi oluşturmaktadır), toprağın tasarruf hakkını geri alabilmektedir. Doğaldır ki, tarlaların tasarruf hakkını borçlu kaldığı sürece kaybeden çiftçinin, bu borcunu ödeyebilmesi o denli güçleşmekte, ve tefeci, doğrudan üreticinin emek araçlarına elkoymaktadır.

Akdağ'ın "büyük faizcilerin reaya içinden türeyen bir takım şahıslar olduğu" görüşü[168] herhalde bu durumla ilgili olsa gerekir. Çünkü, faiz olarak tasarrufu ele geçirilen toprağın —mülkiyeti henüz sözkonusu olamayacağına göre— işlenmesi gerekir, ve bunu, faizcinin, ya ortakçılık yoluyla ektirmesi, kiraya vermesi, ya da kendisinin ekmesi gerekir ki, toprağı, asıl zilyedine ektirmediğine göre, kendisinin işlemesi daha aklauygun gelmektedir. Bu da, ancak, faizcinin, o köyden bir çiftçinin, reayadan birinin olmasını akla getirmektedir. Tefeciliğin bu çeşidi, köylü arasındaki farklılaşmayı artırdığı için, köyün yapısını etkileyeceği açıktır, ama bunun topraktan bağımsız bir para-servet birikimine yolaçacağı ve özellikle üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde para-serveti biraraya toplayacağı kuşkuyla karşılanabilir.

İmparatorlukta, vakfedilen paralar, hem büyük ölçüde topraktan bağımsız bir para-servetin oluşumunda, hem de para-servetin biraraya toplanmasında daha büyük bir rol oynamışlardır. Kara Ahmed Paşa'nın vakfettiği diğer mülkler yanında, para olarak, "hâlâ rayiç olan üç milyon gümüş osmanlı dirhemi" vardır ve o, bunu, faizle işletilmek koşuluyla vakfetmiştir.[169] "Ve ziyade ve noksan olmıyarak bunun

[168] *Celâli İsyanları*, s. 39.

[169] Kara Ahmed Paşanın vakfettiği mülkler arasında, üç köy ("geniş arazisi içinde bulunan köleler ve öküzler ve diğer mevayi ve ekin aletleri ile"), "mesafesi beşyüz yetmiş beşbin zira-ı mimarı" olan bir NEHİR, 42 değirmen, 37 dükkân ve 100 dükkânlık bir çarşı, 10 demirhane, 200 camuş ile birlikte bir çiftlik, 53 camuş, 9.000 koyun, 33 dükkânlık bez dokumahanesi, 62 odalı sabunhane

her on dirheminin rihbi [faizi] bir yılda bu on dirhemin tam onda-biri kadar olacaktır."[170] Barkan, 1560-1561 yıllarında, Bursa şehrinde, mevcut amme vakıfların idaresinde muhtelif taşınmaz mallardan başka *faizle işletilmek* üzere 3.349.046 akçe vakfedilmiş olduğunu belirtiyor ki, bu paranın hemen hepsi işletilmiş ve 333.119 akçelik faiz sağlanmıştır. Barkan, Bursa şehri dışında kalan ve bu sancağa bağlı 25 kasaba ve köyde, vakfedilen paraların faizi ile, 50 yıl içersinde (1580 tarihlerine doğru), vakıfların 14,5 defa ve sermayelerinin ise dört defa artmış olduğunu ve bu tarihte sözkonusu vakıfların elinde faizle işletilen sermayenin 2.716.480 akçeyi bulduğunu saptıyor.[171]

Faizle işletilmek koşuluyla vakfedilen paranın, vakıflarda, tefeci sermayenin iki özelliğini oluşturduğu düşünülebilir. Biri, topraktan bağımsız para-servetin oluşması —ki özellikle Bursa şehrinde bu daha olasıdır—; ikincisi, para-serveti biraraya toplamış olmasıdır. Ne var ki, vakıflar, hapsedilmiş mülk ve nakittir, ve gerek mülklerin rantı ve gerek nakdin faizi, vakfedilen tarafından tahsis olunan şeyler için harcanır ya da belirlenen yönde harcanır. Bunlar arasında, vakfettiği parasının faiziyle, kendi cenazesinin kaldırılmasını isteyenden, ruhuna her yıl fatiha okutulmasını isteyen hayır sahipleri de vardır. Vakıf gelirlerin, önemli bir kısmı, medrese ve benzeri dinsel kurumların masraflarına tahsis edilmiş, diğer bir kısmı (özellikle evlatlık vakıflarda olduğu gibi) ise, çok küçük bir hissesi —yılda bir kez kuran okutmak gibi— dinsel yöne tahsis edilerek, vakfeden tarafından belirtildiği üzere, oğlu, eşi, cariyesi, kölesi ve benzerlerine bırakılmıştır.

Konumuz bakımından dikkatimizi çeken husus, vakıflarda biriken para-servetin, doğası gereği, sanayi sermayesi için gerekli olan para-servet birikimini sağlamamış olması; tefeci sermayenin, burada, sanayi sermayesine dönüşme olanağının bulunmamasıdır. Para-servet, ya dinsel feo-

dahil 3 sabunhane, 63 odalı bir han, dut bahçeleri, mahzenler, binalar vb., vb. vardır. (Bundan sonraki nota bakınız.)

[170] Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı II, s. 88.

[171] Ömer Barkan, "Edirne Askerî Aksamına Ait Tereke Defteri (1545-1659)", s. 34-35.

dallere (medrese, zaviye, cami vb. gibi hoca, müezzin ve öğrencilere, maaş, yiyecek, giysi vb. olarak) tahsis edilmekte, ya da belirli bir kısmı dinsel yöne, büyük kısmı ailenin kişisel tüketimine tahsis edilmektedir. Bir başka deyişle, biriken para-servet, sanayi sermayesine dönüşmediği gibi, feodal kurum ve ailelerin tüketimine tahsis edildiğinden, feodal sistemin varlığını koruyan bir etken haline gelmektedir.

Buraya kadar irdelemeye çalıştığımız tefeci sermayenin, imparatorlukta feodal üretim biçimini dağıtıcı nitelikte ve boyutta olmadığını, ve özellikle, biriken para-servetin sanayi sermayesine dönüşmediğini görüyoruz. Tefeci sermayenin bütün bu biçimleri, doğrudan üreticilerin artı-emeklerine elkoymakla birlikte, yeniden-üretimi zayıflatmakta, üretim biçiminin hızını ve gücünü kesmekte, yer yer doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmekte, ama henüz onu, sistemi çökertecek biçimde çözüp dağıtmamaktadır. Ama hemen söyleyelim ki, tefeci sermayenin etkileri ve sınırları, imparatorlukta, burada bitmiyor. Ne var ki, yeni tefeci sermaye biçimlerine geçebilmek için, timar sisteminin ve buna bağlı olarak serfliğin çözülüşüne bir göz gezdirmemiz gerekiyor.

TİMAR SİSTEMİNİN ÇÖZÜLMESİ VE SERFLİĞİN KALKMA SÜRECİ

Timarlı sipahi, daha önce gördüğümüz gibi emek, aynî ve para biçiminde reayanın ödenmemiş artı-emeğine elkoymaktadır. Emek-hizmeti, Fatih Kanunnâmesinde gördüğümüz gibi pek azalmış, yedi-kulluk, esas olarak, "çift-resmi" adı altında nakdî ödemeye çevrilmiştir. Aşar ve salarlık aynî (ürün) olarak, gerdek-resmi, cinayet-resmi, koyun-resmi vb. ise, gene nakdî (para) olarak ödenmektedir. Rantların bir kısmının, nakdî olarak ödenmesi zorunluluğu, reayanın, ürününün bir kısmını paraya, dolayısıyla metaya çevirmesini gerektirir. Reaya, gerek kendi ailesi tarafından üretilemeyen bazı gerekli geçim maddelerini satın alabilmek, gerek para-rantı ödeyebilmek için, yalnız doğrudan tüketimi için kullanım-değerleri değil, değişim-değerleri, yani meta da üretmek zorundadır. Böylece pazar ile ilişkisini geliştirecek, ama daha çok, metaını satıp yerine kullanımı için meta satın almayacak, para alacak, ve onu sipahisine vere-

cektir. Toprağın yeterli olmadığı ya da kötü ürün yıllarında, nakdî yükümlülüğünü ödeyebilmesi için, tefeciden borç para alması artık kaçınılmaz hale gelecek, ve ayrıca emek ürününün bir kesimi de, karşılığı ödenmemiş artı-emek olarak faize gidecektir.

Emek-hizmetinden kurtulması ölçüsünde, köy ekonomisini değiştirecek unsur, yani meta ekonomisi de, sınırlı bir ölçüde de olsa köye girmiş bulunmaktadır.

Esasen, reaya, köy toprağının ortaklaşa sahibi değil, bir serf olduğu için, burada, daha başlangıçta, eşitlikçi ilkeyi bulamamaktayız. İçlerinde, tam-çift (80-150 dönüm) toprağa sahip olanlar bulunduğu gibi, yarım-çift toprağa sahip olanlar ve yarım-çiftten az toprağı bulunanlar vardır. Bir çiftten fazla toprağı olan reayanın elinden, vergisini verdiği sürece fazla toprağı alınmamaktadır.[172] Bunun yanısıra, nüfus değişmeleri ve nüfus artışı, bu fazlalığı daha da bozmaktadır. Örneğin bir raiyet ölse, üç oğlu kalsa, oğulları arasında atası çiftliği, "müşâ ve müştereklik üzere" ("hisselere göre ve ortaklaşa") tasarruf edilir. Resmin verilmesi için ise, iki oğlu üzerine, yarım-çift kaydolunmakta, üçüncü oğlu evli ise, topraksız evli gibi, dördüncü oğlu bekâr ise, topraksız bekâr gibi resimlerini vermektedir. Bu, sipahinin, resmi, kimden isteyeceğini belirlemek içindir. Aslında dört kardeş, tamam-çifti, kendi aralarında hisselere bölecekler, ve herkes kendisine düşen hisse oranında resimlerini ödeyeceklerdir. "... ataları yerlerinden kendilerine ne miktar yer *hisse düşerse* hissesine göre birbiri arasında rızalaşalar."[173] Görülüyor ki, tamam-çift, deftere kaydolunması bakımından ikiye, fiilî olarak ise dörde bölünmüştür. Bir çiftin sulak yerden 80 dönüm, kıraç yerden 150 dönüm olduğunu düşünürsek, dört oğul, 20 ya da 40 dönüm kadar bir toprağı tasarruf edecektir. Yüz yıl içersinde, bu bölünmenin en az ikinci kez meydana geldiğini düşündüğümüzde, kanunnamelerde belirtilen çiftliklerin parçalanmaması ilkesi, doğal yasalar tarafından geçersiz bırakılacak, reaya çiftliği parçalanacak, ve köylük alanda, üretim araçlarından, özellikle topraktan yok-

[172] "Ve bir raiyet ki bütün çifte yazılsa ... tasarrufunda olan yer tafsil olunandan ziyâde olsa anlarun gibiden ziyâdeye nisbet hâric raiyet gibi resim alınır." (Barkan, *Kanunlar*, s. 8, 2.)

[173] Barkan, *Kanunlar*, s. 8.

sun bir nüfus fazlası meydana gelecektir.

Aksini düşünelim. Tamam-çifti tasarruf eden reaya öldüğü zaman, bu çift, oğlu yoksa kızına, kızı yoksa kardeşine verilir. "Ve bir kimsenin fevt olup oğlu kalmayub kızı kalsa veya evladu kalmayub ata ve ana bir karındaşı kalsa ... yer ahara verilmeyüb bu makule müteveffanın kızına veya karındaşına verilmek ferman olunmuşdur."[174] Bu durumda, kızının kocasının ya da kardeşinin ne kadar toprağı tasarruf ettiğine bakılmamakta, tasarrufun veraset yolu, bir yanda, köylü ailesinin toprağını parçalarken, öte yandan toprağın (tasarruf hakkının da olsa) birikimine yolaçmaktadır. Ama ne olursa olsun, genel olarak, kuşakların değişmesiyle birlikte, köylülük arasında, daha büyük bir farklılaşma meydana geleceği gibi, nüfus artışı da, köylülük içinde, bir fazla nüfus meydana getirecektir. Üretimin ilkel ve geleneksel olduğu, savaş ve fetih olgusunun yavaşladığı ve durduğu bir dönemde, bu fazla nüfus, yeniden-üretimi giderek zayıflatacak, üretici güçlerin gelişmesine olanak sağlamayan feodal üretim tarzı, bir yandan bu güçleri tahrip ederken, bir yandan da bu güçler, onu zayıflatıp çökertmeye başlayacaktır.

Soruna, bir de, ödenmemiş artı-emeğe elkoyan sipahi açısından bakalım. Gördüğümüz gibi sipahi timarı, iki kısımdan, sipahinin tasarrufunda bulunan "kılıç" yeri, yani "hassa" çiftliği ile reayanın tasarrufunda bulunan reaya çiftliklerinden oluşmaktadır. Geliri 3.000-20.000 akçe olan timarın[175] 3.000 akçelik kısmı kılıç yerini oluşturmaktadır.[176] Bir sipahi, öldüğünde, sipahinin savaşta veya evinde ölmesine, oğullarının sayısına göre timar verilmektedir. Ama, reaya çiftliğinde olduğu gibi, sipahinin ancak iki oğluna timar verilmektedir. Örneğin, 10.000-20.000 akçe geliri olan timar sahibi sipahi öldüğünde, iki yarar oğullarından birine 4.000, ötekine 3.000 akçelik timar verilir.[177] Timarın, 3.000 ya

[174] Ömer Lûtfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, s. 2.

[175] Okuru, son derece zengin ve farklı terimlere boğmamak için, genel olarak, aynı sistemi ifade eden terimlerden belirleyici olanıyla yetinmeye çalışıyorum. Timar da bu terimlerden biri. Timar, görev bakımından çok çeşitli adlar aldığı gibi, gelir bakımından büyüklüğüne göre zeamet ve has adlarını da alır.

[176] M. Tayyip Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", s. 34.

[177] Aynı yazı, s. 39.

da 2.000 akçelik kısmı "kılıç yeri", yani "hassa çiftlik" olacağına göre, timarın atadan oğula ilk intikalinde, mevcut kılıç yeri, kılıç yerine olan gereksinmeyi karşılamayacağına ve reayanın tapulu tasarrufundaki yerler de kılıç yeri haline getirilemeyeceğine göre, timarın bölünmez çekirdeğini oluşturan kısmı, kısa zamanda ve büyük ölçüde, ya parçalanacak, ya yeni timarlara kılıç yeri verilemeyecek, ve sonuçta timarın çekirdeğini oluşturan kılıç yeri (hassa çiftlik) çözülecek ve bir kalıntı olarak kalacaktır. Bu nedenle, sipahi timarlarının büyük kısmında, sipahi zümresindeki nüfus artışıyla birlikte, hassa çiftlikler ortadan kalkacaktır.[178] Bunun yanısıra, aynı nüfus artışı, toprağın sınırlı olması dolayısıyla, artık reaya çiftliklerinden oluşan timarları da parçalayacak ve burada da durmayarak, yeni gelen kuşaklardan birçok sipahi-zade, (özellikle üçüncü ve sonraki oğullar başta olmak üzere) timar alamayacak, bu soylu zümre içinde de bir nüfus fazlası oluşacaktır. Yeni birçok timarın soydan gelme sipahiler yerine, devşirmelerden oluşan kadrolara aktarılması da, sipahiler arasında, timar tasarruf edemeyen kitleyi daha da artıracaktır.

Bir yanda tasarruf edeceği toprağı olmayan reayanın, bir yanda ödenmemiş artı-emeğe elkoyma olanağı kalmayan sipahilerin çoğalması, bir başka deyişle *nüfus artışı*, üretim biçimini, timar sistemini çözüştüren en önemli etkenlerden biri olacaktır. Bu çözülme, timar sisteminin çeşitli derecelerde bozulmasıyla ilerlemiş, ve bir timar sistemi bozulduğunda, o sipahiye yazılı reayanın raiyetliği, yani serf niteliği de kendiliğinden bir süreç içersinde eriyip ortadan kalkmıştır. Özellikle, köylerde, ekilir toprağın, doğrudan üretici arasındaki nüfus artışı nedeniyle, mevcut reayaya yetmemesi, toprağını bırakıp giden reayanın on yıl içersinde yerine getirilmesi koşulunu kendiliğinden ortadan kaldırmış, başlangıçta kanunnamelerde pek sık görülen bu maddeye artık raslanmaz olmuştur. Timarların, bir yandan giderek yozlaşması ve çözülmesi, bir yandan devlet tarafından timarlara elkonması, ve iltizama verilmeye başlanması, reaya ile sipahi arasındaki raiyetlik bağını ortadan kaldırmış, ve bu ba-

[178] Barkan, "Çiftlik", s. 394.

ğın ifadesi olan çift-resminin adı da yazışmalarda görünmez olmuştur. Reayanın gerek toprağa bağlılığı, gerek sipahinin raiyeti olma durumu, timar sisteminin çözülmesiyle ortadan kalkmakta, bir başka deyişle, serflik kendiliğinden çözülmektedir. Tanzimatla birlikte, artık kimseye timar verilmemesi, ve "babalarının timarına hak kazanmış küçük yaştaki çocukların merkeze celbedilerek, içlerinden kişi-zade ve okumaya hevesli olanların zabit olarak yetiştirilmek üzere okullara yerleştirilmeleri" ile,[179] timar sistemi, ve esas olarak bu sistemin bünyesinde güçlü ve yasal niteliğiyle varlığını sürdüren serflik sistemi, sessizce göçmüştür. Serflik sistemi, esasını askerî-feodal sistemden almış, sistemin askerî yönünün çözülüp erimesiyle, serflik de, timar sistemi içersinde çözülüp erimiştir.

Daha timar sisteminin yanısıra, özellikle büyük padişah haslarında daha yoğun bir biçimde gördüğümüz ortakçılık usulünün, timar sisteminin çözüldüğü ve serfliğin giderek kalktığı dönemde, malikânelerde, mülk timarlarda, vakıflarda daha yoğunlaşmış olması olasıdır. (Kürdistan'da yurtluk ve ocaklık timarların çözülüşünün, yalnızca, aşiret reisinin devlet ile olan ilişkilerinde bir çözülmeden başka bir şey olmayacağı, aşiret reisinin veya beyin, aşiret üyeleri ile ilişkilerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmeyeceği anlaşılır bir şeydir.) Daha aşağıda göreceğimiz gibi, iltizam sistemiyle birlikte, bir yerin (genellikle köyün) 5 veya 10 yıllık gelirini peşin olarak ödeyenler, bu köyleri, malikâne olarak mülk edineceklerdir. Malikâne haline gelen köy ve büyük çiftliklerde, toprağı daimî ve irsî olarak tasarrufunda bulunduran köylünün, burada, bu kez, feodal mülkiyetin devletten kişilerin eline geçmesi şeklindeki değişiklikten dolayı, —zamanla— yarıcı ya da ortakçı durumuna gelmiş olması olasıdır. Daimî ve irsî olarak toprağı tasarrufunda bulunduran reayanın tasarrufunda bulundurduğu topraklar, (timar sisteminden önce, ya da timar sisteminin bozulması sırasında ya da timar sisteminin bozulmasından sonra) herhangi bir şekilde mülk edinilmemiş, yani devlet mülkü olarak kalmışsa, zamanla, köylünün kişisel mülkü haline gelecektir.

[179] Barkan, "Timar", s. 331.

TİMAR SİSTEMİNİN YERİNİ İLTİZAM SİSTEMİNİN ALMASI

İmparatorlukta, merkezî feodal devletin çözülüp dağılmasında en önemli etken, mukataa (iltizam) adıyla bilinen tefeciliktir; ve tefeci sermaye, esas olarak, mukataa (iltizam) sistemi adı altında karşımıza çıkar. Ne var ki, imparatorlukta, feodal devleti yıkıp dağıtan, ve önemli para-servet birikimine olanak sağlayan mukataa sistemi, "tefeci" niteliği, yani "tefeci sermaye" açısından ele alınmamıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, mukataa, başlangıçta, bazı yerlerde bir çeşit tahsildarlık sistemine benziyordu. Ama daha 16. yüzyılda, biz, mukataacıyı gerçek bir tefeci olarak görüyoruz. Örneğin bir pazar, bir mizan, bir gümrük, belirli bir süre (bir ya da üç yıl) için mukataaya (iltizama) verilirdi. Mukataaya alan (yani mültezim), devlete, mukataa parasını peşin olarak öder, ve mukataacı, görevlendirdiği adamlarına, mukataasını satın aldığı yerin vergilerini, kendi adına toplatırdı. Mukataaların iltizama verilmesi, daha büyük bir tefeci sermayeyi gerektirmiştir. Örneğin, 1479 yılına doğru, İstanbul gümrüğü üç yıllığı 13.000.000 akçe, Bursa ipek gümrüğü yılda 700.000 akçe, Antalya gümrüğü yılda 150.000 akçe devlete gelir sağlamış,[180] bir başka ifadeyle, bu gümrükler, devlet geliri olarak gösterilen miktarlarda iltizama verilmiştir. İltizama verilen miktar ile bu mukataadan toplanan gelir arasındaki fark, iltizamı alana (mültezime) kalmakta; bir başka deyişle, bu fark, mültezimin faizini oluşturmaktadır. Burada iltizama alan sermaye sahibinin, vergileri, kendisi tarafından değil, görevlendirdiği adamlar aracılığıyla toplatması da, bu sermayenin tefeci niteliğini daha iyi ortaya koyar. Hatta bu mukataaların, bunlarla hiç bir ilgisi olmayanlar tarafından iltizama alınmış olması da bu bakımdan ilgi çekicidir. Nitekim, 1607'de, Bursa ve İstanbul ipek mizanlarının mukataasını, İstanbul'da, sarayda tabib-i hassa (doktor) olan bir Yahudi almıştı.[181] Bursa'da ipek mizanı mukataasının (her halde üç yıllığının) 1508'de 5.450.000 akçeye, 1512'de 7.400.000 akçeye, 1513'te 7.300.000 akçeye sa-

[180] İnalcık, "Mehmed II", s. 534.
[181] Fahri Dalsar, agk, s. 251, belge s. 269-270.

tıldığını görüyoruz. 16. yüzyılın son yarısında İran ile imparatorluğun arası açıldıktan sonra, bu miktar 3.000.000 akşeye kadar düşmüştür. 1584'te "Musa nam yahudi", Bursa ipek mukataasını, oniki yıl için 238 yük akçeye satın almıştır.[182] Bu örnekler, tefeci sermayenin, para-servet birikiminin oylumunun (hacminin), önemli boyutlara ulaştığını kanıtlamaktadır. Burada, tefeci sermayenin, devlete ait gelirlerin önemli bir kısmına faiz olarak elkoyduğu anlaşılır bir şeydir.

Mukataa sistemi, topraktan bağımsız büyük bir para-servetin birikimine ve yoğunlaşmasına yolaçmıştır. Mukataalar, başlangıçta, ticaret ve zanaata konu olan alanları, madenleri içeriyordu. Hassa arazisi ve reayadan alınan bazı vergiler de iltizama verilmekle birlikte, başlangıçta, esas olarak gümrükler, ipek mizanları, pazarlar, kapanlar, mumhaneler, bozahaneler, madenler ve tuzlar gibi ticaret ve zanaat alanlarında uygulanıyordu. 1487'de, Bursa şehri mukataaları gelirlerine ait bir belge, hem mukataaların konusu, hem de gelir miktarları hususunda bize önemli bilgiler vermektedir. Bu mukataalar 8 tanedir. Belgenin düzenlendiği tarihte bu 8 mukataa mültezime 3.005.664 akçeye verilmiştir: (1) Kapan, şehir pazarı, esir pazarı, bâdıhavâ, koyun ve umuma mahsus yol mukataası, 303.333 akçe; (2) şemhane (mumhane) mukataası, 23.333 akçe; (3) boya ve biber mukataası, 100.000; (4) pirinç ve arpa mukataası, 90.000; (5) bakır para mukataası, 51.666; (6) gümüş akçe darphanesi mukataası, 246.666; (7) Bursa mizan mukataası, 2.000.000; (8) Bursa gümrüğü mukataası 186.666 akçe.[183] Mukataa gelirlerinin önemli bir bölümü, tefeci sermayenin faizini oluşturmuştur, ve bu, bizi, servet-birikimi açısından bütünüyle, doğrudan üreticiyi sömürüsü bakımından ise ancak üretici ile olan ilgisi yönünden ilgilendirmektedir. Köylü, gerek tarımsal ürününü, gerek imal ettiği malları, meta olarak pazara sunduğu zaman, yukarda, mukataaların adından da anlaşılacağı gibi, pazar (bac) vergisi ödemek zorundaydı.[184]

[182] Aynı kitap, s. 344.

[183] Halil İnalcık, "Bursa", *Belleten*, sayı 93, s. 56-57.

[184] Bu konu, bizim için çeşitli yönlerden önem taşır. Burada, konumuz açısından, vergilerin oylumunu saptamak için, nelerden, ne kadar vergi alındığını belirtmek yararlı olacaktır. 1545'te, siyah sabun yükünden 1 akçe, kına yükün-

Daha önce gördüğümüz gibi, yedi-kulluk olan şahsî-hizmet ve angaryalar, resmî-çift adı altında, (önce isteme bağlı olarak, daha sonra kesinleşerek) nakdî ödemeye çevrilmişti. Köylü, aşarı aynî olarak, ama çift-resmini nakdî olarak ödemek zorundaydı. Daha sonra konacak olan ve giderek önemli bir kısmı nakit olarak ödenen avarız vergileri dışında, koyun-resmî, çift-bozan resmi, tapu-resmi, gerdek-resmi, cinayet-resmi gibi resimler de nakdî olarak ödenmekteydi. Köylü, bu nakdî yükümlülüklerini karşılayabilmek ve ayrıca, kendi ailelerinin üretemediği, ama gerekli geçim malları arasında yer alan metaları alabilmek için, ürününün belirli bir kısmını metaya çevirmek zorundaydı ve meta olan her ürünü için ödediği vergi, mukataayı satın alan tefeci sermayenin faizini de içersinde taşımaktaydı. Ve bu nedenle, mukataaya satılan her pazar, aynı zamanda, tefeci sermayenin doğrudan üreticinin tarımsal emeğini ve elzanaatı emeğini sömürmesi için de bir pazardı. Köylünün, gerek sipahisine ödediği, ve daha sonra gerek devlete (avarız) ödeyeceği *nakdî* yükümlülükler ve vergiler, onu meta üretimine zorluyor ve pazara daha bağımlı hale getirerek, doğal ekonomiyi bir yandan çözüyor, ve öte yandan da, onu tefeciye faiz ödemeye zorluyordu. Bunun yanısıra, köylünün, almak zorunda bulunduğu gerekli metalar (tuz, demir, mum, cam ve bazı giyecekler vb.) için ödediği dolaylı vergilerin bir kısmı da, tefeci sermayenin faizini oluşturmaktaydı.

den 2 akçe, boya yükünden 2, kalay yükünden 8, şap 2, karaboya 1, balık 1, çanak ve testi 3, kilişbudağı 2, tekne 2, fındık 2, badem 2, ceviz 2, kuru üzüm 2, köfter 2, armut 2, incir 2, kayısı 2, kuru erik 7, elma 1, yaş üzüm 1, kızılcık 1, zeytin 2, pirinç 2, kestane 2, tuz 3, somak 2, yağ 2, bal kutusu başına 2, sahtiyan yükünden 2, gön yükünden 1, ham gön 4, bakır 2, demir 2, saçayak 2, mıh 2, keten 2, pembe 2, kepenek 1, çuha 8, ibrişim 10, tülbent 6, ham kalay 4, katran 1, dikilmiş çuha 2, bez kaftan 2, aba 1, halı 2, urgan 1, çorap 1, yapağı 1, kalay taşı 2, çiçek 2, zift 1, çiriş 1, palamut 1, hasır 1, kavun-karpuz 1, sarmısak 2, soğan 1, peynir 2, sebzevat 1 akçe, yüz kaşıktan 4 kaşık, bir okka sade yağdan 2 pul, yirmi yumurtadan 1 yumurta, sepet yükünden 1 sepet, beziryağından 2 akçe, bir araba undan 1 akçe, ot yükünden 1 akçe, yeşil ot yükünden 1 bağ, yonca yükünden 2 bağ, nar yükünden 1 akçe, turunçtan 1, keçi boynuzundan 1, şaraptan 3, pekmezden 1, sirkeden 1, kürk yükünden 2, leblebiden 2, çilekten 2, turfanda yemişten 1 akçe, çıra yükünden 1 para, odun yükünden 2 para, buğday, arpa, mercimek, bakla, börülce, yulaf, burçak ve bütün hububattan 1 muttan 1 kile, esir satılsa satandan ve alandan 2'şer akçe, at ve katır satılsa alandan ve satandan 2'şer akçe, sığırdan 2 akçe, 3 koyundan 1 akçe alınır. (Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğunda Arazi Kanunları*, Ankara 1963, s. 69-73.)

Bir bakıma, burada, doğrudan üreticinin ödediği faizin, daha yukarda gördüğümüz tefeci sermaye tiplerinde olduğundan, nicel (miktar) bakımından daha az olduğu kabul edilir bir şeydir, ama üretim araçlarının pek dağınık olduğu ülkede, para-servet birikimini, belli merkezlerde *yoğunlaştırması* bakımından öteki biçimlerden daha büyük bir önem taşır.

Ama, tefeci sermaye, mukataa sisteminin, (pazar, mizan, gümrük, vb gibi meta alışverişine bağlı bulunan) ticaret alanından, tüm köylülüğün üretimini kapsamına aldığı zaman, doğrudan üreticiyi yıkıma sürükleyecektir. Timar sistemi bozulduğu ölçüde, köylünün, timarlı sipahiye ödediği nakdî ve aynî rantlar, bu kez, mukataa usulüyle mültezime (kesenekçiye) satılmaya başlanmıştır. Mültezim, bir veya üç yıl için, timarın gelirini, devletten peşin olarak satın alıyor, ve bu geliri kendisi topluyor (veya toplatıyordu). Mültezimlerin, kimler olduğu ve iltizamla aldıkları köylerin sayısı ilgi çekicidir. Örneğin, Niğbolu ve Silistre sancaklarında 73 timarın mültezimliği Rusçuk âyânı İsmail Beyin üzerinde kalmıştır.[185] Timarların iltizama verilmesi için yapılan müzayedelerde, genel olarak, timarların defterlerde yazılı "nominal" gelirleriyle mültezimlere satış bedelleri arasında hiç bir ilişki kalmamıştır. Bazı mültezimler, timarların eski defter yazısının her 22 ve 25 akçesine 1 kuruş düşecek şekilde bir bedel ödedikleri halde, bazı timarların bedeli, ortalama her 400 akçe defter yazısı için 1 kuruş hesabıyla ödenmiştir.[186] Mültezimlerin, bir köyün gelirini, ne kadar ucuza kapatırsa, o kadar fazla kazanacağı doğaldır; aynı şekilde, köylüden ne kadar fazla alırsa, o denli kazancı artacağı için, köylüyü ezen ve yıkıma sürükleyen tipik tefeciler olmuşlardır. 1804 tarihlerine doğru 901 kadar sancakta, 2.047'si sipahileri yoklamalarda hazır bulunmadığı için ve 903'ü de nizam-ı cedîd askerlerinin masraflarını karşılamak üzere vb., 3.575 timara devlet tarafından elkonmuştur.[187] Devlet tarafından elkonan 3.575 timarın 2.496'sının geliri mültezime verilmiş 1.079 ti-

[185] Barkan, "Timar", s. 330.
[186] Barkan, "Timar", s. 330.
[187] Barkan, aynı yazı, s. 330. (Barkan, bu bilgileri, V. P. Mutafçieva — Str. A. Dimitrov, *Sur l'Etat du système des Timar des XVIII. ss.*, Sofya 1968, s. 36'-dan aktarıyor.)

mar da emanetle yönetilmiştir. İltizamla işletilmek üzere müzayedeye çıkarılmış bulunan timarlardan beş-altı ve bazan on yıllık gelirini peşin (*mu'accala*) verenlere, bu timarlar, *malikâne olarak satılmıştır.*[188] Toprağı irsî ve daimî tasarrufunda bulunduran köylünün —daha sonra özel mülkiyetine dönüşecek olan— tasarruf hakkı elinden alınarak, yani toprağın gerçek sahibi olması gereken köylü mülksüzleştirilerek daimî ve irsî tasarrufunda bulundurduğu toprakları, yeni toprak sahibinin rızası ile, ancak ortakçılıkla işleyen çiftçi durumuna gelecektir.

Karamürsel, saraydan iltizam alan mültezimlerin, hazineye karşı, itibarlı bir sarrafı kefil göstermesi gerektiğini belirtiyor. "Bir takım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senetler verilmek suretiyle hazine sarrafları ortaya çıkarıldı ki, bunlara, '*kuyruklu sarraflar*' deniliyordu. Hazineye kefil gösterilecek sarrafın mutlaka kuyruklu sarraflardan olması ve bu sarraflığa girecek olanın, önceden ikibinbeşyüz kuruştan onbin kuruşa kadar berat ve harcı ve bundan başka da her iltizam bedeli için ayrıca ferman harcı olarak nisbî bir parayı vermesi lâzım gelirdi."[189]

Öyle anlaşılıyor ki, sarraflar, yalnızca kefil olmamakta, mültezimlerin faizlerini paylaşmaktadır. Böylece, doğrudan üreticiyi kitlesel olarak yıkıma sürükleyen tefeci sistemi, kuyruklu sarraf sistemi ile, tefeci sermayenin birikiminde ve bir merkezde yoğunlaşmasında daha önemli bir olanak kazanmaktadır.

Suvla, sarrafların etkisinin daha yaygın ve yoğun olduğunu belirtiyor. Hazine genellikle boş olduğu için, devlet borçları, bazan vadesi belli olmayan senetlerle ödeniyor, bu senetleri alanlar Galata sarraflarına (Ermeni, Rum, Musevî ve Tatlısu Frenkleri) yüksek faizle kırdırıyorlardı. Sarraflar da, saraya veya defterdara büyük rüşvetler vererek bonoları tahsil ediyorlardı. Bonolar ödenmez duruma gelince, bonoların ödenmesinde kişisel çıkarı olan vezir ve defterdarlar, devlet tarafından elkonan timarların, beş veya on yıllık vergi gelirini mezada çıkarıyorlardı. Bir sürü entrikalarla mezadı üzerinde bıraktıran sancak beyleri, Galata sarrafları

188 Barkan, "Çiftlik", s. 395; "Timar", s. 330.
189 Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 202-203.

ile ortak hareket ederek, mezat miktarının büyük kısmını, hazine senetleri ile, küçük bir kısmını sarraflardan aldıkları borçla ödüyor, daha sonra uzun süre, sarrafla ortaklaşa sancak halkını ağır vergilerle kasıp kavuruyordu.[190]

İltizam sisteminde, Ermeni, Rum, Yahudi ve Tatlısu Frenklerinden oluşan Galata sarrafı, ülkenin iç ve dış ticareti üzerinden faiz almakla kalmıyor, tüm tarımsal üretimden, nüfuzlu devlet memurlarıyla işbirliği yaparak, büyük faiz paylarını topluyordu. Bu nedenle, ülkede, tefeci sermaye, bir yandan köylüyü yıkıma sürüklerken, öte yandan büyük bir para-servet birikimi ve yoğunlaşması sağlıyordu.

Burada, önemli bir noktayı daha açıklama olanağı buluyoruz. Marx'ın kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermayenin aldığı karakteristik iki biçimi açıkladığı pasajı daha yukarda yazımıza aktarmıştık. Marx, tefeci sermayenin, kapitalist üretime öngelen dönemde, aldığı karakteristik iki biçimden birinin, üst-sınıfların müsrif senyörlerine, özellikle toprak sahiplerine borç para vererek tefecilik, öbürünün doğrudan üreticilere borç para vererek tefecilik olduğunu belirtmekteydi. Biz, daha yukarda, doğrudan üreticilere borç para vererek yapılan tefecilik çeşitlerine değinmiş, üst sınıflara borç para vererek yapılan tefeciliği, imparatorlukta, aramamıştık. Şimdi, burada, tefeciliğin, bu yönü üzerinde durabiliriz.

İmparatorlukta feodal devletin merkezî niteliği, tefeci sermayenin, daha değişik rol oynamasına yolaçmıştır.

Üst sınıflar içerisinde para-servet sahibi olanlar, Galata sarrafları aracılığıyla, faizcilik yaparken, öte yandan devlet kapısında nüfuzlu kişiler de, sarrafların aracılığıyla, dolaylı tefeciler haline gelmişlerdir. Burada, önemli olan nokta, en büyük toprakbeyi olarak, sarayın, devletten alacaklı durumda olanları tefeci sermayeye ezdirmesi, ve daha sonra, sarayın, tefecilerden borç para alması ve nihayet sarayın tefecilere borçlu duruma gelmesidir.

Saray, devlet borçlarını ödemekte çoğu zaman güçlük çekmiş, ve alacaklılara bazan vadesi belli olmayan borç senetleri vermiş, bu borç senetlerini alanlar, Galata sarrafla-

[190] Dr. Refii-Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 265-266.

rına yüksek iskonto ile kırdırmıştır.

Saray, tefecilerin eline geçen borç senetlerini ödemek için, tarımsal gelirleri, iltizam usulüyle satmak, ve daha büyük borçları ödeyebilmek için ise, büyük tarımsal alanları malikâne olarak devretmek zorunda kalmıştır. Tarımsal gelirleri iltizama alan ya da malikâne olarak satın almış bulunan nüfuzlu kişilerdir (üst-sınıflardır), ve tefeci sermaye (sarraf), bu satışların manivelâsını oluşturmuştur. Böylece, tefeci sermaye, bir yandan devleti tefecilik yoluyla yıkıma sürükler ve bununla birlikte üst-sınıflardan bir kısmını mahvederken, bir yandan da, üst-sınıflar içersinden nüfuzlu unsurların, tefeci sermaye vasıtasıyla, feodal sömürüden, artıüründen daha büyük paylar almasını sağlamış, ve feodal üstsınıfların bir kısmını beslemiş, güçlendirmiştir. Köylerin gelirinin birkaç yıllığını, gene tefeciler yardımıyla, peşin olarak ödeyerek, bu köyleri, malikâneleri haline getiren nüfuzlu kişiler ise, yeni feodal toprakbeylerini oluşturmuşlardır.

Tefeci sermaye, en büyük feodal olan sarayı yıkıma sürükler, feodal sistemi tepede yıkarken, öte yanda, tabanda, yeni feodaller yaratarak, feodal sistemin, yeni bir biçimde güçlenmesine olanak sağlamıştır.

TİCARET SERMAYESİ VE NİTELİĞİ

İmparatorlukta, ticaret ve elzanaatları, esnaf ve zanaat loncalarının sıkı kuralları yanında, merkezden, denetim altında tutuluyor, ve içerde üretilen gerek sınaî ve gerek tarımsal ürünlerin fiyatı saptanıyor (narh konuyor) ve vergiye bağlanıyordu. Kervan ve deniz ticaret yollarının birbirine bağlandığı dış ticarete konu olan şehirler, aynı zamanda, kendi bölgelerinin yerel pazarı olarak birçok elzanaatlarının toplandığı ve yerel ticaretin de geliştiği merkezlerdi; ne var ki, bu büyük merkezlerde, bu iki ticaret biçimi birbirinden ayrılmaktaydı. "Uzak ticaret bedesten çevresinde, yerel sanayi hırfetlerin (loncaların) yerleştiği *çarşı* (sûk)'larda toplanmıştı."[191] Yerli sanayi ve ticaret, lonca kurallarına tâbi olduğu halde, Bedesten tüccarı bu kurallara bağlı değildi.

[191] Prof. Dr. Halil İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bakış", *Türk Kültürü*, c. VI, sayı 68, s. 541.

"*Hoca* veya *bezirgân* adı alan bedesten tüccarları, serbestçe istedikleri kadar servet yığabilirlerdi."[192]

Uzak ticaretin esas konusunu, Hint baharatı ve İran ipek ve ipeklileri oluşturuyordu. Hindistan'dan ve İran'dan gelen emtia, imparatorluğun dış ticarete elverişli merkezlerinde, genel olarak, Akdenizde ticarî egemenliklerini sürdüren Venedikli tacirlere satılıyor ve onlar da bu malları Avrupa'ya satıyordu. İmparatorluk toprakları, bu bakımdan, üreticisi ve tüketicisi kendi dışında bulunan metaların değişiminin gerçekleştiği bir alan görevi görüyordu. Dolayısıyla, metalalarını, imparatorluktaki pazarlara getiren tacirler ile bu metaları kendi pazarlarına götüren tacirler, ırk, din ve coğrafya bakımından birbirinden hemen hemen kesin olarak ayrılmaktaydı. Burada tacir, üretici ile tüketici arasında bir aracı değil, aracılar arasında üst-aracılardı. Dış ticarete konu olan şehirler, genellikle İranlı ve Venedikli tacirlerin metalarının karşı karşıya geldiği yerlerdi, ve yalnızca metalar karşı karşıya gelmiyor, tacirler de karşı karşıya geliyordu. Bu yabancı tacirlerin yanında, Osmanlı tebaası taciri de görüyoruz. Bunlar, müslüman Türk ve Arap, Yahudi, ermeni ve rum tacirlerdi, ve öyle görünüyor ki, bunlar, ya bu iki dış ülke taciri arasında, zaman zaman bir aracı halkayı oluşturuyor, ya iç imalât merkezleri ile dış ülke tacirleri arasında bir aracı halka oluşturuyor, ya da imparatorlukta üretici ile tüketici arasında toptancı aracı halkayı oluşturuyordu. Nitekim Batı Anadolu'da pamuklu dokuma, Ankara ve Kastamonu'da sof, Bursa ve İstanbul'da ipekli, Selanik ve İstanbul'da çuha ve Edirne'de ayakkabı,[193] çeşit ve niteliklerine göre, dış ticarete konu olduğu gibi, Balkanlarda, Karadeniz kıyısı ülkelerde, Anadolu'da ve Arabistan'da (örneğin sof) pazarlanıyor ve doğaldır ki, bu iç ticaret, Osmanlı tebaası tacirler tarafından yerine getiriliyordu.

Bununla birlikte, imparatorluk toprağının, Asya ve Avrupa arasındaki ticarette, bağlayıcı bir köprü olması, imparatorluğun ticaret ekonomisinde belirleyici bir unsur olmuştur. Nitekim, İngilizler, daha sonra, 1620'de, baharat ve ipek yolunun değiştirilmesiyle, Osmanlı hazinesinin yılda 300 bin

[192] Aynı yazı, s. 541-542.
[193] İnalcık, "Mehmed II", s. 533.

altın gümrük gelirini kaybedeceğini hesaplamaktaydılar. Bu ticaretin bir yarısını oluşturan Venediklilere göre ise, bu rakam daha büyüktü; Venedik balyozuna göre, Hint ticareti, gümrük vergisi olarak, padişaha yılda yarım milyon altın sağlamakta idi.[194] Kara veya deniz yolu ile getirilen frenk kumaşından, ipek ve ipekli kumaştan, kürk ve hububattan, bölgelere göre zamanla değişen vergiler alınmıştır. Yabancılar kıymet üzerinden yüzde 4, haraçgüzarlar (haraç ödeyen Osmanlı tebaası) yüzde 2, müslümanlar yüzde 1 öderken, bu vergiler 1476'da (Sultan Mehmed) yabancılar için yüzde 5'e, haraçgüzar ve müslümanlar için yüzde 4'e çıkarılmış; 1481'de (Bayazıt tahta çıktığında), yalnız müslümanlar için vergi yüzde 2'ye indirilmiştir.[195] 1548 tarihli Şam Kanunnamesine göre, baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük harcı alınıyor, şayet bu, "efrenc taifesi"ne satılırsa 9'u "efrenc"ten olmak üzere 19 altın alınıyordu.[196] Kuşku yok ki, Hindistan ve İran'dan gelen baharat ve ipekli (ve diğer emtia) ülke içersinde de pazarlanıyor, hatta ipekliler, ilkin sarayın gereksinmeleri için ayrılıyor, sonra yerli tacir, daha sonra frenk taciri alıyordu. Bursa bu bakımdan önemli bir merkez oluşturmaktaydı. Buradan dışarıya ve imparatorluğun öteki ülkelerine, yalnız Hindistan baharatı ve İran ipeklisi değil, Ankara ve Kastamonu sofları, Halep ipeklileri ve Bursa'da dokunan ipek ve kadifeler satıldığı gibi, İtalyan tacirleri, Avrupalıların en önemli ihraç malı olan yünlü kumaşların önemli bir kısmını burada satıyor ya da trampa ediyor, bu yünlü kumaşlar Anadolu ve İran'a bu yoldan gidiyordu. Basra körfezi, Suriye Limanları, İskenderiye, Antalya, İzmir, İstanbul, bu ticaret merkezlerini oluşturmaktaydı. Bu ticaret, yalnız ticaret merkezlerinde değil, kervan yolları boyunca, nakliye ve kervancılıkta ve bunlara bağlı yan zanaatlarda ve ticarette, önemli bir canlılık yaratmaktaydı.[197]

Öyle görünüyor ki, imparatorluk, iki kıtanın birleşme

[194] Dr. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, c. XV, sayı 10, s. 666 ve 667.

[195] İnalcık, *Belleten*, sayı 93, s. 59.

[196] Barkan, *Kanunlar*, s. 221.

[197] Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadî Buhranların Sosyal-Yapı Üzerindeki Tesirleri", *İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul 1964, s. 20.

noktasında, iki kıta arasındaki ticaretin geçiş yolunu elinde bulunduruyor, ve bu nedenle de, satıcı tüccar ile alıcı tüccar arasında bir bağ oluşturuyordu. Bu doğal konumu, imparatorlukta, belirli merkezlerde bir ticaret ve tefeci sermayenin oluşmasına ve yoğunlaşmasına hizmet etmekteydi. Ama alıcı tüccar da, satıcı tüccar da, gerçek anlamda sanayi sermayesine bağlı değillerdi, doğadan sağlanan tarımsal ürünlerin (baharat) ya da küçük bireysel işletmelerde imal edilen (ipekli) malların ticaretini yapıyorlar ve bunlar, esas olarak, küçük köylü ve lonca zanaatçıları olan üreticiler ile —bunlar genel olarak lüks nesneler olduğu için— lüks nesne tüketicileri, yani üst-sınıflar (prensler, senyörler, yüksek devlet memurları vb.) arasında aracı bir rol oynuyorlardı. Bu nedenledir ki, Avrupa iktisadî bir bunalım içersinde bulunduğu dönemde de, lüks mallara olan ilgi sürekli artmaktaydı. Bundan daha önemli olan nokta ise, imparatorluğun, eski dünyanın (ki yeni dünya keşfedilip varlığını hissettirinceye dek, "eski dünya" sözünden "dünya"yı anlamak gerekir) iktisadî merkezini oluşturan Akdeniz iktisadî ünitesine bağlı bulunmasıdır. Akdeniz iktisadî çevresinde, Venedik, Ceneviz ve başka yerlerden gelen tacirler, imparatorluğun ticarî merkezlerinden aldığı emtiayı, Avrupa pazarlarına iletiyordu. Dolayısıyla, imparatorlukta, başlangıçta, dış ticaretin esasını, ülkede üretilen ve imal edilen ürünlerden çok, ülke dışında üretilen ve imal edilen ürünler oluşturuyor, bu ürünlerin dış ticarete konu olduğu merkezlerde, ticaret ile birlikte imalât hayatı da canlanmış bulunuyordu. Bir başka deyişle, imparatorluk, ticaret sermayesinin yurdu değildi, ancak bu ticaret sermayesinin kârından, vergi şeklinde, payını alıyordu. Ama gerek bu payların toplanması işini üstlenen mültezimlerin, bu paylardan, devlete peşin olarak ödediği paranın faizini alması, gerek imparatorluk tebaasından tüccarların, bu ticarî faaliyete katılması, ticaret ve tefeci sermayesinin yoğunlaşmasını da etkilediği bir gerçekti.

Dünyanın iktisadî merkezinin, Akdenizden Atlantiğe kayması, imparatorlukta, bu her iki ucu ile dışa bağlı ticareti hızla çökertecektir. Amerika'nın bulunuşu (1492), Hindistan'a Afrika'nın güneyinden deniz yolu ile varılması (1496),

dünya iktisadî merkezini, Akdenizden Atlantiğe kaydıracak ve Atlantik, bu kez, Akdenizi egemenliği altına alacaktır. Bu savaşım, yalnız imparatorlukta bir iktisadî sarsıntıya yolaçmakla kalmayacak, Venedik'in ticarî yaşamı da sönecek, Venedik ile İspanya-Portekiz arasındaki savaşım, Venedik'in yenilgisiyle sonuçlanacaktır. Nitekim, 1503'te Venedikli gemiciler İskenderiye ve Suriye limanlarında satın alacak pek az baharat bulabilirken, aynı yıl, Portekiz gemicileri Lizbon'a 1.800 ton baharat getirmişti ve bu amaçla her yıl 12 kadar gemi yola çıkıyordu.[198]

Hollanda ve İngilizler ile İspanyol-Portekizler arasında devam edecek ve Hollanda ve İngilizlerin egemenliği ile (sanayi sermayesinin, ticaret sermayesini egemenliği altına almasıyla) sonuçlanacak olan savaşım, bizi, konumuzdan bir hayli uzaklaştırıyor. Ama şu kadarına değinelim ki, Hint baharatı ile İran ipeğinin yol değiştirmesi, birbirinden farklı bir seyir izlemiştir. İmparatorluk, Hint baharat ticaretini 1630'lara doğru tamamen kaybetmekle birlikte, İran ipeklilerinin ticareti, dalgalanarak, daha uzun süre devam etmiştir. İran şahı Abbas, imparatorluğu, iktisadî yönden zayıflatmak için, imparatorluk üzerinden yapılan ipek ticaretini yasaklamış ve bu ticareti Hint denizine (Bender'e) yönelterek, yolunu değiştirmişti. Böylece Osmanlı transit yolu kapanmış ve İran ipeğini İngilizler almaya başlamıştı.[199] Bu olayların daha sonra çeşitli değişikliklere uğraması, zaman zaman İran ipeklerinin imparatorluk gümrüklerinden geçmesi, bizi, burada pek ilgilendirmemektedir. Sonuçta, İngilizler ve Hollandalılar, deniz yolu ile, Hint baharatı ve İran ipek ticaretini ele geçirmişler, ve bu malları, eskiden Avrupa'ya, Venedikli tacirler satarken, şimdi İngiliz ve Hollandalı tacirler satmaya başlamışlardır. "Eskiden levant ticareti bu pazarın (Venedik'in) esas temeli idi, bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi, şimdi ise [1628] bunu İngilizlerle Felemenkliler sağlamaktadır."[200] İngiliz ve Hollandalılar, yalnız Hint okyanusunda egemenliklerini kur-

[198] Barkan, aynı yazı, s. 20.
[199] Bkz: İnalcık, *Belleten*, sayı 60, s. 661-676.
[200] *C. S. P. Venice*, c. XX, vesika 55'ten aktaran İnalcık, *Belleten*, sayı 60, s. 674.

makla kalmayacak, Akdenizde de üstünlük sağlayacaklar, ve Akdenize, baharatı, bu kez İngilizler getirecektir.

Dünya iktisadî merkezinin değişmesi, elbette, yalnızca Hint ve İran yolunu Avrupa'ya bağlayan yolun değişmesi ile açıklanamaz; bu yolu değiştiren iktisadî etkenlere de bağlıdır. Bu, kuşku yok ki, Amerika'nın bulunuşu ile, Amerika'da birikmiş bulunan değerli madenlerin (altın ve gümüşün), Avrupa iktisadî yaşamında yarattığı canlanmaya bağlı olduğu gibi, bu sonuçların da etkisini içersinde taşıyan kapitalizmin doğuşuna ve yükselişine de bağlıdır. İngiltere'nin ticarî egemenliğinin temelinde, sanayi sermayesi esas yeri tutar, ve İngilizler, Akdenizde, yalnızca, Venedik tacirlerinin yerini almış olarak görünmezler. İngiliz ticareti, sanayi sermayesine bağlı bir ticaret olarak, Akdeniz ticaretinin de *niteliğini* değiştirecektir. Mamûl lüks mallar alıcısı Venedikli tacirin yerini, sınaî mamûller ve sömürge ürünleri satan, ve hammaddeler alan, niteliği değişmiş bir ticaret alacaktır.

Kadife ve ipekli kumaş alan tacirin yerini, ipek ipliği ve daha sonra yalnızca ipek alan; sof kumaş satın alan tacirin yerini sof ipliği ve daha sonra yalnızca tiftik alan tacir alacaktır.[201] Değişimin niteliği değişmiştir. Değişim, Batının sanayi ürünleri ve müstemleke ürünleri (özellikle müstemlekelerde dokunan kumaş, baharat, kalay, kurşun, boya) ile imparatorluğun hammadde ve yarı-hammaddeleri (pamuk veya pamuk ipliği, mazı, tiftik, yün, deri, ipek) arasında bir değişim olacak ve ticaret, *nitelik* değiştirecektir.

Daha önce, kapitalizm-öncesi üretimden sağlanan emtianın satıcısı tacir ile gene kapitalizm-öncesi egemen ve üst sınıfların tüketim nesnelerinin alıcısı tacir arasında, bir ara halka oluşturan ve bu yönü ağır basan yerli tacir, şimdi hammadde ve yarı-hammadde üreticisi ile sanayi sermayesinin bir uzantısı haline gelmekte olan tüccar arasında yerini alacaktır. Meta, *ikiye bölünmüştür.* Sanayi sermayesi imparatorluktan, metaın, hammadde ve yarı-hammaddelerini almakta, kullanım-değeri olarak tüketilebilecek mamûl hale getirdikten sonra, bunu, yeniden hammadde olarak

[201] Barkan, aynı yazı, s. 24.

aldığı pazarlara sürmektedir. Yerli tüccarın, burada, doğrudan *üretici* ile yabancı tüccar arasında, yabancı tüccar ile doğrudan *tüketici* arasında birbirinden farklı iki yeri vardır; ama ikisi de, —gelecek yazımızda ayrıntılarıyla açıklayacağımız gibi— doğrudan üreticiyi sömürecektir. Başlangıçta, kapitalizm-öncesi ülkeler arasında ticaretin bir ara halkası olarak, ülke için *gelir* kaynağı olan ticaret, yabancı sanayi sermayesinin bir uzantısı haline geldiği zaman, ülkenin kaynaklarını soğuran ve doğrudan üreticiyi sömürecek bir *gider* kaynağı haline gelecektir.

17. yüzyılın ilk yarısında, imparatorlukta, ticaret sermayesi nitelik değiştirmekteydi ve bundan çok değil elli yıl kadar önce, 16. yüzyılın son yarısında, lonca kuralları ve feodal hukuk, ticaret sermayesinin (ve tefeci sermayenin) sanayi sermayesine dönüşmesini önleyen engeller olarak en katı biçimiyle devam ediyordu. Nitekim, İstanbul'da, 1564'te, ipekli kumaş dokuyan tezgâhların 318'e çıkması üzerine, İstanbul kadısına gönderilen bir fermanla, bu tezgâhların 100 adede indirilmesi emredilmekteydi. "Fermanu hûmayunumla yoklanup görüldükte, 318 tezgâh bulunup, ... 100 adet tezgâh mukarrer olup, bakileri ref'olunmasın emr olup buyurdum."[202] 1577'de, ipek dokuma tezgâhlarının yeniden 278'e çıkması üzerine, "hayli gümüş zayi olmak lâzım geldiği ecilden", bu 278 tezgâhın 100 tezgâha indirilmesi buyurulmaktadır: "Şöyle ki tayin olunan 100 tezgâhtan ziyade emrime muhalif iş eylemiyeler."[203] Burada bizim dikkatimizi çeken bir başka nokta, "dergâhı muallâm [saray] kullarından 28 nefer kimesnenin 88 bab kârhanesi" olduğudur. İran ile savaş dolayısıyla ("şark seferi sırasında"), 1586'da, İran'dan ipek gelmemesi üzerine, gümrük ve damga mukataalarını iltizama alan mültezimler, zarar etmekte olduklarını belirten dilekçelerinde, kanıt olarak, Bursa'da kapanan tezgâh sayılarına da yer vermişlerdir. Oldukça abartmalı bir biçimde saptandığı izlenimini vermekle birlikte, gene de bir gerçeği içerdiği açık olan bu dilekçenin altında, 25 tezgâh sahibinin adı vardır, ve şark seferinden önce, Bursa'da, 27 tezgâh sahibinin 420 tezgâhı bulunduğu halde, şimdi (1586)

[202] Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 334.
[203] Aynı kitap, s. 333-334.

27 tezgâh kalmıştır. Tezgâh sahiplerinin adlarından anlaşıldığına göre, hepsi müslümandır ve 60, 46, 40, 35, 30, 25 vb. tezgâh sahibi vardır.[204] Öyle anlaşılıyor ki, tezgâhların azaltılması yolunda, İstanbul'da gördüğümüz devlet müdahalesi burada yoktur, ve lonca kuralları da, bu dönemde, işçiler konusundaki şikâyetlerden anlaşıldığı üzere, oldukça terkedilmiştir. İstanbul ve Bursa örneklerinden, ticaret ve tefeci sermayesinin en çok yoğunlaştığı bu iki kentte, bu sermayelerin, lonca kurallarını çözüştürerek sanayi sermayesine dönüşmekte olduğunu izleyebiliriz. Ne var ki, biri feodal devletin müdahalesiyle, öteki dış etkiler altında, gerilemek zorunda kalmış, ve sanayi sermayesine dönüşme süreci tamamlanamamıştır.

DEĞERLİ MADEN DARLIĞININ DOĞURDUĞU SORUNLAR VE DEĞERLİ MADEN KAYBI

Sultan Mehmed zamanında nakdî ödemeye çevrilmiş bulunan şahsî-hizmet ve angaryalar, öyle görünüyor ki, imparatorlukta, meta ve pazar ekonomisini canlandırmakla birlikte, nakit para sıkıntısını da birlikte getirmiştir. Çünkü belli bir dönemde dolaşım aracı işlevini yerine getiren toplam para miktarı, bir yandan dolaşımdaki meta fiyatlarının toplamı ve öte yandan dolaşım hızı ile belirlenir.[205] Burada, dolaşım hızı sabittir, çünkü köylünün meta olarak dolaşıma giren ürünü genel olarak tarımsal üründür ve bunun ortalama yılda bir kez üretilmiş olması, bu ürünü, üretici açısından, dolaşıma, ancak yılda bir kez girebilmekle sınırlar. A büyüklüğünde bir para, diyelim çift-resmi olarak alınan 22 akçe, dolaşım devrini yılda bir kez tamamladığı için, çift-resminin ödenebilmesi için köylüye yılda gereken nakit miktarı da 22 akçedir. Oysa aynı para yılda iki kez dolaşım devrini tamamlasa, 22 akçe, 44 akçelik bir rol oynayacak, 4 kez dolaşım devrini tamamlasa 88 akçelik bir rol oynayacaktır. Bir başka anlatımla, akçe yılda iki kez dolaşım devrini tamamlasaydı, 22 akçenin görevini 11 akçe yerine getirecekti; 4 kez tamamlasaydı 22 akçenin görevini 5,5 akçe yerine getirecekti. Çift-resmi olarak konan yıllık 22 akçeyi,

[204] Aynı kitap, s. 335-336.
[205] Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 143, 144, 145.

köylü, tarımsal üretimden sağlayacağı için, 22 akçe, yılda bir kez dolaşım devrini tamamlamakta, paranın dolaşım hızı değişmeden kalmaktadır. Oysa dolaşım aracı görevini yerine getirecek olan toplam para miktarı, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ve dolaşım hızı ile belirleneceğine göre —dolaşım hızı sabittir—, dolaşımdaki metaların toplamı, tüm köylülerin çift-resmini para olarak ödemeleri dolayısıyla artacağı için, dolaşımda daha büyük miktarda paranın bulunması gerekecektir. Ülkede, devlet elinde toplanan değerli madenler, bu para (sikke) gereksinmesini karşılayamamış, Fatih Mehmed zamanında akçenin gümüş miktarı sürekli düşürülmüştür.[206] Genel olarak dolaşım aracı işlevinde bulunan akçenin gümüş olması, devletin gümüşe olan gereksinmesini de büyük ölçüde artırmıştır. Bu nedenle, Fatih Mehmed, 1454'te, Venedik ile yaptığı anlaşmada, ithal olunan külçe veya sikke gümüşü, darphaneye verilmesi koşuluyla, gümrükten muaf tutmuştu.[207]

Akçenin altın karşısında, değerini 1477-1575 yılları arasında korumasına karşılık, 1575-1586 yılları arasında büyük bir değer kaybına uğraması, sorunun ayrı bir yönünü oluşturmaktadır. 1477'de 1 altın duka 45 akçe ederken, 1575'te, aşağı yukarı yüz yıl sonra 1 altın duka 60 akçe etmektedir; herhalde bu değer değişmesinde, akçenin gümüş miktarındaki azalma rol oynamış olsa gerektir. 1575'te, 1 altın duka 60 akçe iken, onüç yıl sonra, 1586'da 1 altın duka, 120 akçeye yükselmiştir. Akçenin bu değer kaybının, altın ile gümüş arasındaki oranda meydana gelen farklılıktan ileri geldiği açık bir şeydir.[208] "Eski Asya'da altının gümüşe oranı 6'nın 1'e ya da 8'in 1'e oranı gibiydi. ... ortaçağda ortalama oran 10'da 1'dir, Amerika'daki madenlerin bulunuşundan sonra yeniden 15-16'da 1 oranına geçilmiştir."[209] 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'ya (Sevilla'ya) 17.000 ton gümüş ve 181 ton altın gelmiştir. Altın üretimi,

[206] Bkz: Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c. II.

[207] İnalcık, *Belleten*, sayı 60, s. 652-653.

[208] Altının saf olarak elde edilebilmesine karşılık, gümüş üretiminin nispeten yüksek bir teknik gelişmeyi gerektirmiş olması, gümüşün ilkel değerinin altına göre üstün olmasına neden olmuş, daha sonra altın kaynaklarının kurumasıyla altına oranla gümüşün değeri azalmıştır. (Bkz: Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 201.)

[209] Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, s. 201-202.

gümüşe göre, daha az, 1/6 oranında artmıştır. Altın ile gümüş arasındaki oranın değişmesi, ilk kez, buralarda meydana gelmiş olabilir. Öyle anlaşılıyor ki, bu nokta, bizim için son derece önemlidir. Çünkü aynı dönemde, imparatorlukta, gümüşün altına oranı, 12'de 1'dir.[210] Bu dönemde levant (genel olarak Doğu Akdeniz) ticaretinin, emtia ticareti yerine para ticaretine dönüşmesi ilginçtir. Çünkü tacir, Avrupa'da, 1 birim altına 16 birim gümüş alıyor ve imparatorlukta 12 birim gümüşü 1 birim altın ile değişiyor, bir başka deyişle 48 birim gümüş (3 birim altın) verip 4 birim altın alıyordu. İmparatorlukta, devlet, gümüşe olan gereksinmesi dolayısıyla, doğrudan darphaneye götürülen gümüşten hiç bir vergi almamak suretiyle para ticaretini isteklendiriyordu. İmparatorluk açısından, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün ara basamağı Ceneviz olmuştur; özellikle 1580'den sonra, imparatorluğa, değerli madenler, buradan gelmeye başlayacaktır. 1613'e doğru Venedik, her yıl levanta beş milyon nakit para gönderiyordu. Fransız tüccarları, sınaî mamûller yerine, "İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruşlarını satın alıyor ve bunu daha pahalı olarak Türkiye'de satarak aradaki farktan kolayca büyük kârlar sağlıyorlardı."[211]

Dolayısıyla, imparatorluğa hammadde alımı için giren altın, gümüş ticareti ile gene Batı tarafından emilmekte, yerine gelen gümüş ise, darphanelerden dolaşım kanallarına boşalmaktadır. İmparatorlukta, akçeye olan güvensizlik dolayısıyla, önemli alışverişlerde "frengi" filorisi (altın para) esas alındığı için dış ticaret genellikle altınla yapılıyor; içerde paranın (sikkenin) gümüş olması nedeniyle de, gümüşün değeri esas alınıyor, altının değeri gümüşe göre ölçülüyordu. Evrensel eşdeğer olarak altının belirleyici rol oynaması, bir diğer deyişle, altının değerinin gümüşe göre değil, gümüşün değerinin altına göre hesaplanması, sonuçta, imparatorluğun, önemli ölçüde değerli maden kaybına yolaçacaktır.

[210] İnalcık, *Belleten*, sayı 60, s. 659.
[211] Aynı yazı, s. 658.

Feodal üretimin belirleyici özelliklerinden biri, küçük üretim temeli üzerine kurulmuş olmasıdır. Üretim araçlarının ister mülkiyetini, ister tasarruf hakkını elinde bulundursun, küçük çapta köylü tarımı ve bağımsız elzanaatları işletmesi, feodal üretim biçiminin temelini oluşturmuştur. Toprak, köylü ailesinin işleyebileceği parçalara bölünmüştür; atelye bir ustanın belirli sayıda kalfa ve çırak ile işleyebileceği bir büyüklüktedir. Toprağın parçalara bölünmüş olması ve diğer üretim araçlarının dağılmış olması dar ve azçok ilkel bir üretim sistemi ile bağdaşabilir. Bu üretim biçimi, üretim araçlarının bir yerde toplanmasını dıştaladığı gibi, toplumsal üretici güçlerin gelişmesini de dıştalar.[212] Üretici güçlerin gelişmesinin engeli haline gelmiş olan bu küçük üretim biçiminin yokedilmesi, bir başka deyişle, emek sahibinin kendi üretim araçlarından ayrılması, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur.

Emeğin sahibi ile üretim araçlarının sahibi tek ve aynı kişidir; parçalanmış ve dağıtılmış üretim araçlarını bir yere toplamak, pekçok insanın cüce mülkiyetini, birkaç kişinin dev mülkiyeti haline getirebilmek, emek sahibi üreticiyi, sahibi olduğu üretim araçlarından ayırmak gerekir. Emek sahipleri ile üretim araçlarının birbirinden ayrılması, yani doğrudan üreticinin mülksüzleştirilmesi, tarihin çeşitli dönemlerinde, değişik biçimlerde olmuştur. Fatihin, fethettiği yerde, mülksüzleştirme çeşitli biçimler alır. Ama, sermayeye dönüştürülen para-servetin, doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmesi, nitelik bakımından, daha önceki mülksüzleştirmelerden büsbütün farklıdır. Burada, para-servetin sermaye haline dönüştürülmesi süreci, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırırken, üretim araçlarından yoksun hale gelen emekçi, özgür ücretli işçi haline; üretim araçları da sermaye haline gelir. Böylece, pazarda, farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelir. Bir yanda emek-gücü sahibi özgür işçi, öte yanda para, üretim araçları ve yaşama araçlarına sahip sermaye sahibi. Burda emek-gücü de metadır, serma-

[212] Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt. s. 802-803.

ye de.. Biri, kendisi için gerekli yaşama araçlarını almak için emek-gücünü satacak; öteki, daha büyük bir değer elde edebilmek için emek-gücünü satın alacaktır. Daha önce, doğrudan üretici, kendi üretim araçlarıyla, kendisi için gereken kullanım-değerlerini üretir ve bunları doğrudan tüketirken, şimdi bu kullanım-değerlerini elde edebilmek için, sermaye sahibine daha büyük bir değer üretmek üzere meta olan emek-gücünü satmak zorundadır. Küçük zanaatçı için de, sonuç değişik değildir, kendisi için gerekli kullanım-değerlerini elde edebilmek için değişim-değerleri üretiyordu ve bunlar, değişime sunulmadan önce kendisinindi, şimdi ise, kendisi için gerekli kullanım-değerlerini elde edebilmek için sermaye sahibine, önce emek-gücünü satmak ve daha büyük bir değişim-değeri üretmek zorundadır.

Doğrudan üreticinin üretim araçlarından ayrılması, bir yanda, özgür ücretli işçiler yığınını, ve öte yanda bu üretim araçlarını sermayeye geçiren ve emek-gücünü satın alan sermayeye dönüştürülmüş bir para-serveti, tarihsel bakımdan hazır bulduğu zaman, bu mülksüzleştirme, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur. Dolayısıyla, burada, küçük üretim biçimi parçalanır, ve dağınık ve parçalanmış üretim araçlarını, sermaye, yoğunlaştırır ve bütünleştirir, üretim araçları mülkiyeti üzerinde parçalanan emek-gücünü, biraraya toplar, bunu, emek-gücü yönünden birleştirir, yoğunlaştırır.

İmparatorlukta doğrudan üreticinin mülksüzleşmesiyle çeşitli dönemlerde karşılaşırız. Örneğin, nüfus artışı, reaya içersinde fazla nüfusun meydana gelmesine ve köylülerin mülksüzleşmesine neden olmuş, ama mülksüzleşen bu unsurlar, genel anlamda, özgür ücretli işçiler haline gelememiştir. Çünkü onlar, emek-güçlerini satabilecek durumda olsalar bile, emek-güçlerini alacak sermaye ile karşı karşıya gelmemişler, ve kendileri gibi gerek nüfus artışından, gerek timarların sipahi-zadelere değil, devşirme kapıkullarına verilmesinden dolayı timardan yoksun kalan sipahilerin genel olarak başı çektiği celâlî isyanlarının geniş kadrolarını oluşturmuşlardır. Üretici güçlerin engeli haline gelmiş bulunan feodal mülkiyet ve küçük üretim biçimi parçalanmadığı için, mülksüzleşen yığınlar, eski üretim biçimi temeli üzerinde, yeniden-üretimi zayıflatan

bir etken haline gelmiştir.

Sanayi sermayesine bağlı ve onun doğurduğu, doğrudan üretici köylülerin zorla, topraklarının gaspedilerek mülksüzleştirildiği, bir başka deyişle "büyük insan yığınlarının yaşama araçlarından kopartılarak, özgür ve 'bağımsız' proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı"[213] tarihsel bakımdan önem taşıyan anları bir yana korsak, sermayenin, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırması sürecinin, tarım ile sanayiin birbirinden ayrılması sürecini tamamlamaya yönelik bir seyir izlediğini görürüz. Her ne kadar, feodal toplumda, kent ile kırın farklılığı, bize, tarım ile sanayiin birbirinden belirli bir ölçüde ayrıldığını, genel işbölümünün uç verdiğini gösterirse de, köylü ailesi, tarım ile ev elzanaatlarını birleştirdiği, kendi kendisine yeterli bir ekonomik birim oluşturduğu sürece, bu ayrılma, ancak, doğal ekonominin temeli üzerinde, fazla ürünlerin metaya çevrilmesi ölçüsünde vardır. Oysa, sermaye, köylü ailesinin, tarım ile ev elzanaatlarının birliğine dayanan ekonomik birliğini parçalayarak, onu bir meta üreticisi durumuna getirir. Sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktür ilkin tarımsal yan uğraşlar olan iplikçiliği ve dokumacılığı ele geçirerek, kırsal ev sanayiini tarımdan ayırır. Eskiden köylü ailesinin kendisinin ürettiği ve birçoğunu kendisinin tükettiği iplik, keten ya da pamuklu dokuma, kaba yünlü eşyalar, şimdi manüfaktür malına dönüşmüş ve onun karşısında meta halini almıştır. Köylü, bu manüfaktür mallarını elde edebilmek için artık bunun hammaddelerini veya diğer tarımsal ürünlerini satmak ve bu manüfaktür mallarını satın almak zorundadır. Ürettiği mallar daha büyük ölçüde metaya dönüşür ve tükettiği malların daha büyük bölümünü meta olarak elde eder. Köylü ailesi, büyük kısmını kendi kullanımı için ürettiği ev sanayii ürünlerini, bu kez meta olarak satın alması, bir yandan köylü ailelerinin kendi kendine yeter birliğini parçalarken, öte yandan sermaye için, köylü ailesini kapsayan *bir iç pazar yaratır.* Kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, sanayi ile tarımın birbirinden ayrılması sürecinin, Marx, kendi kendilerine yeterli köylülerin mülksüz-

[213] *Kapital*, Birinci Cilt, s. 754.

leştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile *birlikte* elele gittiğini belirtir.[214] Bunun, sermayenin, tarımsal yan uğraşları ele geçirmesinin, daha özel biçimlerle ilgili olduğu anlaşılır bir şeydir. Köylü ailesinin *yardımcı* bir çalışma olarak ev sanayiini sürdürdüğü, *esas olarak* kendi tüketimi için tarımın çalışma alanı olduğu durumlarda, sermayenin, köylü ailesinin yan uğraşları ele geçirerek, onu tamamen mülksüzleştirmesi o denli güç görünüyor. Sınaî faaliyeti *asıl iş edinen,* yardımcı bir çalışma olarak toprağı işleyenler bakımından durum daha değişiktir, ve bu ailelerin sermaye tarafından mülksüzleştirilmeleri daha olanaklı görünmektedir. Ne var ki, manüfaktür, zaten iç pazarın yaratılması sürecini tamamlayamamıştır. Çünkü, ev sanayilerini ele geçirerek, ev elzanaatlarını esas iş edinen noktaları mülksüzleştirirken, bu kez, *başka bölgelerde,* kendisi için gerekli olan hammadde ve yarı-hammaddeleri üretecek ve bunu doğrudan doğruya ya da tüccarlar aracılığıyla manüfaktürlere satacak olan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturur.[215] Kapitalizmin, kırsal ev sanayiinin —iplikçilik ve dokumacılığın— köklerini kazıyarak, kırsal ev sanayiinin tarımdan ayrılması sürecini tamamlaması, sanayi sermayesinin *iç pazarın tamamını* ele geçirmesi, kapitalist tarımın devamlı temelinin atılması, tarımsal nüfusun *büyük çoğunluğunun* köklü bir şekilde mülksüzleştirilmesiyle mümkün hale gelir.[216]

Sermaye, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırarak, onu kendisi için gerekli emek-gücü satıcısı haline getirir. Doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi ile onun ücretli işçi haline gelişi, *aynı* sürecin iki yönünü oluşturur. Öte yandan, manüfaktür sermayesi —tarımın tüm kapitalistleşmesinden önce— köylü ailesini bir yerde mülksüzleştirirken, öte yanda kendisi için gerekli hammadde ve yarı-hammaddeleri üretecek şekilde bir değişikliğe uğratır. —Sermayenin, ücretli işçiler dışında köylülüğü sömürüsünün teorik açıklamasını gelecek yazımıza bırakarak— burada, hammadde ve yarı-hammaddesi tarıma ve küçük köylü emeğine bağlı sı-

[214] Bkz: *Kapital,* Birinci Cilt, s. 788.
[215] Bkz: *Kapital,* Birinci Cilt, s. 788.
[216] Bkz: aynı yapıt, s. 789.

naî üretimin, küçük köylülüğün bir kısmını, üretim biriminin bir parçası haline getirdiğini belirtelim.

Köylü ailesinin kendi kendine yeterli birliğinin parçalanması, iplikçiliğin ve dokumacılığın sermaye tarafından ele geçirilmesi ve iç pazar yaratılması, imparatorlukta, yabancı sanayi sermayesi tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ve bu nedenle, köylü, ulusal sanayi sermayesine ve ulusal sanayi sermayesi köylüye değil, köylü doğrudan doğruya yabancı sanayi sermayesine bağlanmıştır.[217] Bu nokta, bizim açımızdan son derece önemlidir; çünkü, yabancı sermayenin yıktığı küçük işletmeler ve ele geçirdiği ev sanayileri sonucu mülksüzleşen kitleler, kendisini mülksüzleştiren sermayenin karşısına ücretli işçi olarak çıkamamakta, işsiz yığınlar arasına katılmaktadır. Oysa, ulusal çerçevesi içerisinde, sermayenin bir uçta mülksüzleştirdiği yığınlar, öbür uçta, gene sermayeye emek-güçlerini satma olanağını —sınırlı da olsa— bulurlar. Sermayenin ülkesi ile sermayenin üreticiyi mülksüzleştirdiği ülkenin ayrı ayrı ülkeler olması, üretim araçlarından ayırdığı üreticinin, ücretli işçi olarak yeniden-üretime girmesini önler, ve üretimi zayıflatır ve geriletir.

İmparatorlukta, sanayi sermayesine bağlı Batılı tüccarın, mamûl madde yerine hammadde satın alması ve yerine mamûl maddeler satması, bir iç pazar yaratılmasına olanak sağlayacak, ama bu iç pazar, köylüyü —tüccar aracılığı ile— yabancı sermaye ile karşı karşıya getiren bir pazar olacaktır. Dolayısıyla bu iç pazarla, içerde, yıkıma uğrayan feodal üretim biçiminin bağrında, serbest hale gelen üreticilerin, ücretli işçiler halinde üretime katılacağı, bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesini sağlayan bir iç pazar olmayacak, üretici güçleri tahrip eden ve yıkan bir iç pazar olacaktır. Yerli kentsel zanaatları ve giderek bu zanaatlara bağlı yarıhammadde üretimine geniş ölçüde bağlı ev elzanaatlarını yıkacaktır. Eskiden ipekli dokuma alan tacir, daha sonra ipek ipliği alacak, ilkin ipekli dokuma sanayiini yıkacak, daha

[217] Bkz: İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 76, ve 114. İç pazar sorununu, Türkiye'de gördüğüm kadarıyla ilk kez ele almış olan İsmail Hüsrev'dir ve daha sonra da, sorun, sermayenin iç pazar yaratması açısından ele herhalde alınmamıştır.

sonra ipek ipliği yerine, yalnızca hamipek alarak, küçük üreticinin yan-uğraşı olan ipek-ipliği eğiriciliğini yıkacak, ve daha sonra da hamipeği de kendisi üreterek bu uğraşı esas iş edinen küçük üreticileri de yıkacak, ama yıkıma uğrayan üreticiler, kendilerini yıkıma uğratan sermayeye ücretli işçi olarak emek-güçlerini satamayacaklardır. Sof için de durum aynıdır, başlangıçta sof alan tacir, daha sonra sof ipliği ve daha sonra da tiftik alacak ve tiftiği de kendisi üreterek, bu sanayi dalını yıkıma uğratacak, bu sanayi dalını besleyen ev yan uğraşlarını ele geçirecektir.

İmparatorlukta, iki önemli dokuma sanayiinin, sof ve ipeğin, bu anlamda bir iç pazar yaratması, köylü ailesini, yünlü ve pamuklu iplik ve dokumadan ayırması olası görünmüyor. Çünkü bunlar, çağının lüks mallarıdır ve ancak üst-sınıfların tükettiği mallardır. Köylü kitlesini kapsayan bir iç pazar oluşturmaya elverişli mallar değillerdir. Sof ve ipek, lüks mallar olarak, üst sınıflar tarafından tüketilmiş ve dış pazarlarını yitirdiği, içerde de iktisadî çöküntülerin üst-sınıfları sarstığı ya da bu üst-sınıfların Batıdan gelen dokumaları tüketmeyi yeğlediği ölçüde, giderek zayıflayacak ve eski canlılığını yitirecektir.

Edirne, Selanik ve daha sonra İstanbul'da gelişmiş bulunan çuha sanayii ve batı illerimizde küçük üreticilerin asıl iş edindiği pamuklu dokuma da, gerçek bir iç pazar yaratma olanağı bulamadan, —nedenlerini hemen aşağıda açıklayacağımız gibi— makineli dokuma sanayii karşısında çökecek, ve köylü, yalnızca pamuk ve yün üreticisi ve satıcısı durumuna gelecektir. Bu ürünlerin alışverişine bağlı ticaret de, yabancı sermayeye bağlanacak ve onun ajanı tüccarların eline geçecek ve varolduğu sürece de, yabancı sanayi sermaye ile yerli üretici arasında bir halka oluşturacak, bir başka deyişle, yerli tüccar, yabancı sanayi sermayesinin bir uzantısı haline gelecektir.

1838 TİCARET ANLAŞMASININ SONUÇLARI

Doğaldır ki, sanayi sermayesinin, kentsel elzanaatlarını yıkması, ve bu elzanaatlarına bağlı ev elsanayilerini ele geçirmesi birdenbire meydana gelmedi. İlk kez, Barış, Dostluk

ve Ticaret Anlaşması ile (1536) Fransa'ya verilen ticarî ayrıcalıkların (kapitülasyonların), daha sonra genişleyerek imparatorluğun ticarî ve sınaî yaşamını olumsuz etkilediğini biliyoruz. Gene de kapitülasyonların olumsuz etkisinin sınırlı kaldığını, ama imparatorluğun, serbest ticaret ile himaye sistemi arasında karar verme yetkesini elinden almış olması bakımından ayrı bir önem taşıdığını belirtelim. Ticaret sermayesi bakımından asıl önemli olan ve buna bağlı olarak sınaî üretime öldürücü darbeyi indirecek olan, 1838 Ticaret Anlaşmasıdır. İngiltere ile 1838'de yapılan ticaret anlaşmasına göre, kapitülasyonlar kalmış ve yabancı tüccara, yeni ayrıcalıklar verilmiştir. "İlelebet mer'i ve muteber olmak" ve diğer Avrupa ülkelerine tanınmak üzere imzalanan ticaret anlaşması, esas olarak, İngiliz tüccarların ülke içersinde serbest ticaret yapma olanağını sağlıyor, İngilizler tarafından pazarlanacak olan mallar için yerel gümrükleri ve bazı maddelerin satışı için konmuş bulunan tekelleri kaldırıyordu.[218]

Böylece İngiliz tüccarı, 1838 anlaşmasına göre, ülke içersinde, her türlü ticaret serbestliğini kazanıyor, yerli tüccarın sahip olduğu bütün haklara sahip oluyor, yerel gümrükler ve vergilerden kurtuluyor ve bütün bunlara karşılık da, pek küçük bir vergi ödüyordu. "İngiltere konsolosunun raporuna göre resim o kadar azmış ki, kaçakçılık olduğu işitilmezmiş."[219]

1838 ticaret anlaşmasının hemen öngününde, İngiliz tüccarının ve bu arada bütün yabancı tüccarların şikâyetine konu olan noktaların başında ise, vergilerin yüksekliği geliyordu. Yapağıdan ve Bursa ipeğinden yüksek vergi ("ağır rüsumat") alınıyor, bu vergi %5-21 arasında değişiyordu; öteki mallardan %10-15 arasında vergi alınıyordu; hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracı yasak olduğu için bunlardan alınan vergi daha yüksekti; zeytinyağından ancak %33

[218] Prof. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, s. 19 vd. (Yazıda sözü edilen ve imparatorluğun *her yerinde* uygulandığı söylenen "yed-i vâhit" (tekel) usulünün, kahve gibi bazı mallar hariç, yalnızca Mısır'a ilişkin olduğunu sanıyorum. Bu usule göre, pamuk, tütün, afyon, hububat, şeker gibi önemli ürünleri, üretici dilediğine değil, bunları satınalma hakkını elinde bulunduran tüccara satıyordu.)

[219] Tengirşenk, aynı yazı, s. 199.

vergi alınarak ihracına izin verilmekteydi. 1838 anlaşması ile, yabancı tüccar, ister ülke içersinde, ister ülke dışında ticaretini sürdürsün, ülkede üretilen her türlü tarımsal ve sınaî ürünleri almak ve satmak hakkını elde ediyor, ve bunları eğer ihraç etmek isterse, yalnızca %3 gümrük ödemekle yükümlü tutuluyordu: "... memaliki mahrusanın her bir mahallinde gerek dahilen ticaret etmek murat eylesinler gerek haricen ticaret etmek arzusunda bulunsunlar memleketin hasılatı arziye ve sınaiyesinden olan kâffei emtaa ve eşyayı *bilâ istisna* mubayaa ve iştira edebileceklerdir."[220] İhraç edilmek için bir iskeleye indirilen tarımsal ve sınaî ürünlerden yerel hiç bir vergi alınmayacak, bunların yerine değeri üzerinden yüzde-dokuz vergi alınacaktı ki, yerel vergiler, eskiden yüzde-onu buluyordu ve esasen bu vergileri, yabancılar değil, üreticiler vermekteydi. Ancak iskeleden ihraç edilecek emtia için, yabancı tüccar, %3 gümrük ödeyecektir. İhraç olunacak malların değerleri ise saptandığı tarihten sonra, 14 yıl için geçerli kalıyor, yani bu süre içersinde fiyatlar değişse bile, vergi oranı değişmiyordu. Böylece, yapağı ve ipek için %21'e kadar olan vergi, ve diğer eşyalar için %10-15 olan vergi, %3'e indiriliyor, ve devlet, ihracı yasak olunan hububat, zeytinyağı ve bakırın, ihracını, önleme olanağından kendini yoksun bırakıyor ve ihracı halinde ödenen %33 vergi de, %3'e indirilmiş bulunuyordu.

İngiliz ve diğer yabancı tüccarların, 1838'deki siyasetleri arasında, İstanbul ve Ankara'da bulunan "bazı imalâthaneleri ecnebi rekabete karşı himaye için *bazı yün kumaşların* himaye altına alınmış" olmasıydı.

Marx'ın bir yazısından öğrendiğimize göre, İngiltere'de, Hindistan, İran ve Çin'den gelen işlenmiş ipek ve basma ya da boyanmış pamukluların, giyilmesi yasaklanmış ve bunları bulunduran ya da satanların 200 sterlin tutarında bir cezaya çarptırılması kararlaştırılmıştı. "Ve dolayısıyla, 18. yüzyılın büyük bir kısmında, Hindistan mamulleri, İngiltere'ye, genel olarak, Kıtada [Kıta Avrupasında] satılmak, ve *İngiliz pazarının dışında tutulmak üzere** ithal edilmiştir."[221]

[220] Aynı yazı, s. 290.

[221] Karl Marx, "Doğu Hindistan Şirketi — Tarihî ve Sonuçları", *New-York Daily Tribune*, n° 3816, 11 Temmuz 1853, (Marx, Engels, *On Colonialism*, s. 51).

* İtalikler benim. —M.E.

Ve bu İngiliz tüccarı, Türkiye'nin esasen cılız olan bazı dokuma tezgâhları için koruyucu kararlar almış olmasından şikâyetçi olmaktaydı. 1838 ticaret anlaşmasıyla, bu koruyucu kararlar da kaldırılmış olacak ve yabancı ülkelerden gelmiş bulunan bütün emtia, değerleri üzerinden %3 bir gümrük ödeyerek ülkenin her yerinde serbestçe satılacaktır: "... diyarı ecnebiyeden memaliki mahsuraya celp olunmuş olan *bütün* ecnebi emtia ve eşyasını memaliki mahrusanın *her bir mahallinde* serbest mubayaa ve ticaret edebilirler."[222]

"*İlelebet* mer'i ve muteber olmak üzere" tasdik edilen anlaşma, öteki Avrupa devletleri için de esas alınacak, ve Fransa ile 1838'de, İspanya ile 1840'ta, Felemenk ile 1840'ta, Prusya (18 Alman devleti adına) ile 1840'ta vb. aynı anlaşma metni imza edilecektir.

İmparatorluğun dış gelir kaynaklarının, bu ticaret anlaşması ile kurutulmuş olması, devletin ödeme gücünü daha azaltarak, nakit sıkıntısını artıracak, ve ilki İngiltere'den olmak üzere 1854'te borç para alınmaya başlanacaktır.

GALATA TEFECİSİNDEN TEFECİ DEVLETLERE

İmparatorluğun merkezî devlet sistemi, özellikle toprakların önemli bir kısmının hâlâ devlet mülkiyeti niteliğini korumuş olması, üretim ilişkilerinin çözülüşüne de merkezî bir nitelik vermiştir. Köylülüğün tefeci sermaye karşısında genel yıkımı, (diğer tefeci sermayenin etkilerini saymazsak) köylülüğün doğrudan tefeciyle karşı karşıya gelmesi biçiminde değil, devletin tefeciyle karşı karşıya gelmesi sonucu olmuş, ve köylüler, gene devletin tefeciye ödemeyi yüklendiği faizi ödemek zorunda kaldığı için, yıkıma uğramış ve yer yer mülksüzleşmişlerdir.

Gülhane Hattına (1839) gelindiğinde, Tatlısu Frenki, Yahudi, Rum ve Ermenilerden oluşan Galata sarrafları, politik yozlaşmayı son doruğuna çıkarmış bulunuyordu. Vergiler iltizama konulduğu zaman, Galata sarrafları, nüfuzlu mültezimlere avans veriyor, daha sonraları kendileri aslan payını alıyorlar; devletin sıkışık olduğu zamanlarda faizle ha-

[222] Tengirşenk, aynı yazı, s. 291.

zineye borç para veriyor ve vadesinde rüşvet yedirerek alacaklarını tahsil ediyorlar; devlet tarafından verilen senetleri pek düşük bir para ile alıyor ve gene vadelerinde rüşvet yedirerek, senetleri tahsil ediyorlardı. Gülhane Hattı ile, iltizam usulü kaldırılmak, vergilerin devlet memurları tarafından toplanmasını sağlamak ve bu arada "Galata sarraflarının işine de hayli ket vurulmak"[223] istenmişti. Ama gerçekler, isteklerden daha inatçıdır. Bu istek gerçekleşmedi. Devlet, borçlarını ödeyebilmek ve büyüyen giderlerini karşılayabilmek için ise, geciken borçlarını ödeyemez hale geldiği Galata sarraflarının ve bankerlerinin sermayesiyle yetinebilecek durumda değildi. 1854'te, Kırım Savaşından az sonra, imparatorluk, ilk kez İngiltere'den borç para aldı. Borçlanılan miktar 3.300.000 Osmanlı altını idi, ve %6 faizliydi. %80 fiilî ihraçlı olan bu borçlanma sayesinde, 2,5 milyon altın sağlanmış, karşılık olarak Mısır vergisi gösterilmiştir. İngiltere, 2,5 milyon altını, 3,3 milyon altın olarak almak üzere veriyor, ve buna Mısır vergisi karşılık gösteriliyor, bir başka anlamda Mısır vergisi ipotek ediliyordu. Bu borçlanmayı, hemen ertesi yıl yeni bir borçlanma izlemiş, ve 1854-1877 yılları arasında, 244.273.158 lira Osmanlı altını borçlanılmış, bu miktarın ancak 128.079.151 lirası, yani %52'si ele geçmiştir. Bir başka deyişle, 128.079.151 lira Osmanlı altını borç alınmış, buna karşılık 244.273.158 lira borçlanılmıştır; yani 128 milyon lira için 116 milyon lira (%48) faiz yükü altına girilmiştir.[224]

Bundan daha önemli olan husus ise, borçlara karşılık gösterilen gelirlerdir. 1855'te alınan borca, Mısır vergisi ile Suriye ve İzmir gümrükleri; 1858-59'da alınan borca İstanbul oktruvasiyle gümrükleri; 1862'de alınan borca, tütün, tuz, damga ve temettü resimleri; 1863'te alınan borca, gümrükler, ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarı; 1865'te alınan borca, Ergani madeni; 1869'da alınan borca, muhtelif vilayetler aşarı; 1872'de alınan borca, Selânik, Edirne, Tuna vilayetleri varidatı ile Anadolu ağnam (koyun) resmi vb., vb. karşılık gösterilmiştir.[225]

223 Dr. Refii-Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 268.
224 Aynı yazı, s. 270, 271-275.
225 Aynı yazı, s. 272-275.

1863'te, 8,8 milyon lira borçlanarak alınan 6,25 milyon liranın tamamı Galata sarraflarına olan borçlara tahsis edilmiş, ve 1877'de Türk-Rus savaşı çıktığında, dış devletlerden hiç birinden borç para alamayınca, devletin haczedilmemiş önemli geliri "Rüsumu Sitte" adı altında Galata sarraflarıyla Osmanlı Bankasına terkedilerek, bunlardan 10 milyon lira borç alınmıştır. Bu gelir, tuz, tütün, ispirto, pul, İstanbul ve Bursa ipek öşrü ve İstanbul ve çevresi balık resmini içermekteydi.[226]

İmparatorluğun 1874-75 yılı bütçesinde 25 milyon Osmanlı lirası gelir gösterilmişti; gerçekte, yıllık geliri 17 milyon liraydı. Oysa, devlet, yılda 13 milyon lira dış borçları için ödemek zorundaydı; geriye kalan dört milyon ile devletin tüm giderlerini karşılaması olanaksızdı. Bu nedenle de borçlarını ödeyemedi.[227] Alacaklı devletlerin baskısı altında, 1881'de kabul edilen Muharrem Kararnamesine dayanılarak, (Galata sarrafları ve Osmanlı Bankasının borçlarına devredildiği gelirleri toplayacak olan "Rüsumu Sitte"yi de kapsamak üzere), haczedilmiş gelirleri toplayacak olan Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu.[228] Düyunu Umumiye İdaresi, karşılık gösterilen kaynakların gelirini toplayarak, hem dış ve hem de iç (Galata sarrafları ve Osmanlı Bankası) borçları tahsil edecekti.

Burada, okur, iki noktayı, Galata sarraflarının, yabancı devletlerin koruyuculuğu altında olduğunu, ve yabancı devletlerin, iltizam sistemini uygulaması sonucu, doğrudan üreticinin —devlet tarafından kendisine yüklenen— ağır faiz yükünü, kendi devletine değil, doğrudan yabancı alacaklıya ödemekle yükümlü hale geldiğini görmüştür sanırım. Galata sarraflarının elinde toplanan tefeci sermaye, sanayi sermayesine dönüşmemiş, ama sanayi sermayesine —yani tefeci özelliğine karşın, niteliği farklı— ikraz sermayesine bağlanmıştır.

1903'te imparatorluğu biraz hafifletecek yeni bir anlaşmaya varıldı. Düyunu Umumiye, tahsil ettiği gelirin tümü-

[226] Aynı yazı, s. 271, 275.

[227] İsmail Hüsrev, agk, s. 127.

[228] Düyunu Umumiyeye, sırasıyla bir İngiliz ve bir Fransız başkanlık ediyordu; bir Alman bir Avusturyalı, bir İtalyan ve bir Osmanlı üye, ve bir de Osmanlı Bankası murahhası vardı. (İsmail Hüsrev, agk, s. 228.)

nü değil, gelirlerden, belirlenen bir miktarı alacak, fazla olan kısmın %75'ini devlete verecek, %25'ini gene borçları için alıkoyacaktı. Hüsrev, bu yöntemle Düyunu Umumiyenin ne ölçüde devlet gelirine elkoyduğuna bir örnek olarak, 1914-15 yılı bütçesinden, karşılaştırmalı bir tablo veriyor: Harbiye nezareti bütçesi, 6.000.000 altın lira (genel giderin %17,65'i); nafıa nezareti, 557.320 lira (%1,62); dahiliye nezareti, 1.044.650 lira (%3,07); maarif nezareti, 554.590 lira (%1,61); Düyunu Umumiye, 11.657.280 lira (genel giderin %34,29'i).[229]

Görülüyor ki, tefeci sermaye, ve bu sermayenin daha sonra bağlanacağı yabancı sermaye, merkezî feodal devleti çökertip mahvetmiştir ve son darbeyi de, tefeci niteliğiyle karşısına çıkan yabancı sanayi sermayesinden yiyecektir.

NOKTA YERİNE

İmparatorlukta üretim genel olarak tarıma dayanmaktadır ve bunu, kent elzanaatları başta olmak üzere sınaî üretim izlemektedir. Tarımsal üründen alınan artı-ürün, tarımsal ve sınaî ürünlerin değişiminden alınan vergiler, yabancı devletlerden alınan borç ve faizlere karşılık, yabancı devletlere devredilmiş, dış ticaretten sağlanan gümrükler en alt düzeye indirilmiş ve sonunda bunları da, gene yabancı devletler, borçlarının faizine karşılık olarak kendileri almışlardır. Biriken para-serveti elinde tutan sarraflar, imparatorlukta, ırksal, dinsel ve siyasal konumları sonucu, para-servetin sanayi sermayesine dönüşümünü engellemiş (para-serveti sanayi sermayesine dönüştürmemiş), bunun yanısıra, biriken para-servet değerli maden değişimi sonucu yurt-dışına akmış, ve daha sonra da, para-servetin birikim kaynakları, yabancı sermaye tarafından *doğrudan* ele geçirilmiştir. Tarımsal üretim, tefeci sermaye ile ittifak halinde olan ve bu nedenle de tefeci sermayenin bir öğesi haline gelen mültezimlerin ağır sömürüsü altında, daha da güçsüzleşerek, yeniden-üretime daha düşük düzeyde devam ederken, kent elzanaatları ve tarımsal yan uğraşlar, yabancı sermaye tarafından yıkılmış, ve devlet, ülkenin çıkarları konusunda karar alma yetkisini

[229] Hüsrev, agk, s. 131.

yabancı devletlere devretmiştir. Artık feodal devletin, yalnızca şeklen ayakta durduğunu anlamak için, gene yabancı sermayenin güdümünde gireceği bir savaşın ilk yıllarını beklemek gerekecektir. Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğduğu, imparatorluk, feodal üretim tarzına dayanan bir toplum olduğu halde, kapitalist toplumun ekonomik yapısını niçin doğurmadı? Bu yazımız, bu sorulara bazı yaklaşımlar sağlamıştır sanırım.

Kasım-Aralık 1977

AUGUSTE CORNU

MARX, RICARDO'NUN DEĞER TEORİSİNİN YADSINMASI VE HEGEL'İN YAPITLARINDAKİ EMEK KAVRAMININ ELEŞTİRİSİ

ÇEVİREN

KENAN SOMER

RİCARDO'NUN değer teorisi ile Hegel'in yapıtlarındaki emek kavramının K. Marx tarafından yadsınmasının derin nedenlerini anlamak için, onun o sıralarda son derece föyerbahçı olduğu gerçeğinden yola çıkmak gerekir. Marx, gerçekten de, insanın hayvan gibi yalnızca doğal bir varlık değil, ama ve özellikle yüksek derecede toplumsal bir varlık da olduğu, bu niteliğin, kendini, onun, doğası gereği, insan türünün başlıca niteliklerini kendinde toplayan cinsil (*générique*) bir varlık olduğu gerçeği ile gösterdiği ve kendi gerçek doğasına, yani cinsil özüne uygun bir yaşam sürmeyi kendine erek olarak alması gerektiği yolundaki föyerbahçı anlayışı bütünüyle paylaşır.

İnsanın gerçek doğasını bozabilecek her şeye karşı, yani bu doğanın bütün yabancılaşmalarına karşı savaşımın, Feuerbach'ın yapıtlarında olduğu gibi, onun yapıtlarında da

kazandığı önemin nedeni budur.

Feuerbach'ın inanmış bir çömezi olmasına karşın, Marx gene de insanın kendi cinsil özünü doğa ve öbür insanlar ile ilişkileri içinde gerçekleştirmesini anlama biçiminde ondan adamakıllı ayrılıyordu.

FEUERBACH'IN GÖRÜŞÜ

İlerici burjuva düşünürü Feuerbach, idealist felsefenin ve özellikle hegelci felsefenin tersine, tinin tarihin belirleyici öğesi değil, ama insan ürünü olduğunu, ve doğa ve öteki insanlar ile ilişkileri içinde kavranmış bulunan somut insanın, her gerçek felsefenin ana öğesini oluşturduğunu düşünüyordu. Varlığı özne ve bilinci de öznitelik durumuna getirerek, varlık ile bilinç arasındaki idealist ilişkiyi böylece tersine çeviren Feuerbach, idealist bir dünya görüşünün karşısına materyalist bir görüş çıkarıyordu. Özel mülkiyet sistemi üzerine kurulu kapitalist rejime bağlı kaldığından, burjuva düşüncesinin sınırlarını ve çevresini aşmakta da yeteneksiz kalan Feuerbach, idealizm yerine proletaryanın devrimci eylem gerekliklerine yanıt veren tutarlı bir materyalizmi geçirmekte başarı sağlayamazdı. Özsel olarak insanal ilişkileri, insanların kapitalist rejimde sınıf savaşımlarına yolaçan üretken etkinliği tarafından neden olunan toplumsal ilişkiler olarak değil, ama bireyin doğa ile ve toplumsal bakımdan ayrımlaşmamış gibi görülen öteki insanlar ile dolaysız ilişkileri olarak tasarlamasına dayanan materyalizminin yanlışlık ve sınırlarının nedeni de işte budur. İnsanın, doğanın ve insanal ilişkilerin somut niteliğini iyi belirtir, ama insanal yaşamı, insan doğayı değiştirdikçe insanı da değiştiren üretken etkinlik bakımından kavramadığı için, doğada bir eylem nesnesi değil, ama bir seyredalma nesnesi, ve insanal ilişkilerde de üretim ilişkilerine değil, ama duygu, dostluk ve sevgiye dayalı ilişkiler görmeye varır. Bundan ötürü, insanın kendi nesnesi karşısındaki teorik konumunu, onun gerçek doğasına uyan tutum olarak görme eğilimi gösteren Feuerbach, insanın çıkar gözetmez bir tutum takınmasına izin vermeyen pratik konumu kınar. Böylece "praxis"i yadsıyan ve tarihin gelişmesindeki rolünün değerini bilmeyen

Feuerbach, toplumsal sorunları ideolojik bir plan üzerine koymaya ve onlara XVIII. yüzyılın ahlakçıl eğilimlerine benzer bir "insancılık" biçimi altında düşülküsel (ütopyacı) bir çözüm sunmaya varır.

Üretken etkinliği ve bunun devrimci sonuçlarını düşüncesinin dışında bırakan Feuerbach, insanın kendi özünü gerçekleştirmesi gerektiği konutuna indirgenen, ne diyalektik ne de tarihsel bir nitelik taşıdığından, hiç bir gelişme ve ilerleme tohumu sunmayan bir dünya görüşüne ulaşır. İnsan, doğa ve toplum, onda gerçi ayrı ayrı öğeler oluştururlar, ama aralarında diyalektik ilişkiler olmadığından, ilişkileri gerçek bir ilerlemenin yolunu açmaz ve hegelci felsefe ve diyalektiğin verimli öğelerinin yapıtlarında yitip gittikleri görülür.

Feuerbach'ın toplumsal sorunlar üzerindeki düşülküsel görüşü ve onlara getirdiği gene düşülküsel çözüm, kendilerini özellikle gözünde en büyük önemi taşıyan din ve dinin yolaçtığı yabancılaşma sorununu kavrama biçiminde gösterirler. Dinin özünde olan gereksinme ve eksiklik arasındaki ilişkilerin çözümlemesi ile, dinin ve yolaçtığı yabancılaşmanın nedenini olduğu kadar, kaldırılmasının zorunluluğunu da açıklar. Koşullar insanları kendi gerçek doğalarına uygun bir yaşam sürdürmekten önledikleri zaman, onlarda bu eksikliğe bir çare bulma gereksinmesi de kendini duyurur. Bu amaçla, kendi cinsil niteliklerini kendisine vererek [bu nitelikleri onda yabancılaştırarak] yarattıkları gücü her şeye yeten bir varlığın, Tanrının aracılığı ile, onlara, ama aldatıcı biçimde, kendi gerçek doğalarına uygun bir yaşam sürdükleri cennetin, tanrısal krallığın yolunu açan dine başvurmuşlardır. Dinin en önemli kusuru, diye düşünür Feuerbach, insanı Tanrıda yabancılaştırdığı kendi cinsil niteliklerinden yoksun bırakarak azaltması ve, bu yabancılaşma yüzünden, onu artık ortaklaşa bir yaşam yaşayabilecek güçte olmayan yalıtık ve bencil bir birey durumuna getirerek, küçültmesidir. İnsana kendi gerçek doğasını geri vermek için, insanın Tanrıda yabancılaşılan nitelikleri yeni baştan kazanmasını ve gene cinsil bir varlık durumuna gelmesini sağlamak için, dini ortadan kaldırmak zorunludur, sonucunu çıkarır Feuerbach.

"1844 ELYAZMALARI"NDA ÜRETKEN ETKİNLİK VE YABANCILAŞMA

Devrimci proletaryanın özlemlerinin dilmaçı olarak, Marx için her şeyden önce önemli olan, insanal bilincin dönüşümü aracıyla dinsel yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasından çok, insanların, özellikle işçilerin insanlıktan çıkmalarının nedeni olan kapitalist toplumun ortadan kaldırılması idi. Böylece devrimci eylemi birinci plana koyan Marx, toplumsal bakımdan ayrımlaşmamış bir varlık olarak görülen föyerbahçı insan görüşünü yadsır ve insanda belli bir sınıfa ilişkin ve yaşamı kendi üretken etkinliği tarafından belirlenmiş toplumsal bir varlık görür. Böylece, insanın genel özünden çok, daha şimdiden üretim biçimi tarafından belirlendiğini gördüğü toplumsal gelişmeyi irdelemeye çalışır. Feuerbach'ın ahlakçıl insanlığı yerine, bundan ötürü, onda, devinimi üretim biçiminin değişmesi tarafından belirlenen tarihin yeni bir görüşü geçer; üretim biçiminin değişmesi boyunca, insan bu üretim biçiminin yolaçtığı bütün yabancılaşmalara karşı savaşım vererek kendi varlığını gerçekleştirecektir. Bundan ötürü, yabancılaşma, ortadan kaldırılması toplumun derin bir dönüşümünü gerektiren, özünde toplumsal bir olay olarak görünür.

Feuerbach'ın yapıtlarındaki din eleştirisi gibi, *1844 Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları* da, bir yandan Marx'ın yapıtında kendi üretken etkinliği ile belirlenmiş ve kendini bu etkinlik ile gösteren insanın cinsil özü üzerinde, ve öte yandan, gerçek insan doğasının gerçekleşmesini engelleyen, Marx'ta toplumsal bir nitelik taşıyan yabancılaşma kavramı üzerinde olmak üzere, iki temel kavram ekseni üzerinde geliştirilir.

Elyazmaları'nın özünü, insanın üretken etkinliği ile, bu etkinliğin özel mülkiyet üzerine kurulu kapitalist rejimde yolaçtığı insan özünün yabancılaşması arasındaki ilişkilerin çözümlemesi oluşturur. Marx bu ilişkilerin çözümlemesini, Feuerbach'ın, gereksinmeler ile eksiklik arasında kurulan diyalektik ilişkilere dayanarak, dinin neden ve sonuçlarını çözümlediği biçimde yapar. Gerçekten de, tıpkı Feuerbach için dinsel yabancılaşmanın, dinin kaldırılması ile bu ek-

sikliği giderme gereksinmesini doğuran bir insanlık eksikliğine yolaçması gibi, Marx'ın yapıtında da, insanların, insanlıktan çıkmaları ile dile gelen, yabancılaşmış emek yüzünden katlandıkları kendi gerçek varlıklarına yabancılaşmaları, onlarda komünizmin kurulması ile kapitalist rejimi ortadan kaldırarak, kendi gerçek varlıklarını yeniden kazanma gereksinmesine yolaçar.

Marx, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nda, işte üretken emek, [yani —ç.] "praxis" ve yabancılaşma biçimindeki bu iki temel kavram ile çalışır.

KAPİTALİZMİN BİR İLK ELEŞTİREL ÇÖZÜMLEMESİ

Kapital'de olacağı gibi, kapitalist ekonominin temel kategorilerine dayanarak bu ekonominin eleştirel bir çözümlemesini yapmak için elinde yeterince derinleştirilmiş iktisadal bilgiler bulunmadığından, Marx *Elyazmaları*'nda kendi kapitalist sistem çözümlemesinde bu sistemin bir sonucundan, yani yabancılaşmış emeğin neden ve sonuçlarının irdelenmesi ile, üretken emeğin insan tarihinin belirleyici öğesi olduğunu göstererek, kapitalist sistemin bir ilk eleştirel çözümlemesini yapmasını ve tarihsel ve diyalektik materyalizmin bir ilk taslağını hazırlamasını sağlayan yabancılaşmış emekten yola çıkar. İncelemelerinde insanın kendi gerçek doğasına uygun bir yaşam sürmesini sağlayan üretim biçiminin hangisi olduğunu ve kendi gerçek varlığının gerçekleşmesini hangi üretim biçimi dönüşümlerinin engellediğini bilme sorunundan yola çıkan Marx, gerçek insan toplumuna temel hizmeti görmüş bulunan doğal ekonomiye yanıt veren üretim biçiminde, insanların kendilerini kendi yapıtları ile olurladıklarını ve bu yapıtlar ile karşılıklı olarak zenginleştiklerini düşünür. Bu toplumda emek ve ürünü, üreticinin kişiliğinin doğrulanması, gerçekleşmesidirler ve insanların kendi emek ürünleri aracıyla yaptıkları değişim de gerçek insan topluluğu içindeki toplumsal ilişkilerin temelidir. Doğal ekonomi üzerine kurulu bu toplumda, üretim kullanım değerleri, yani kişisel gereksinmelerin karşılanmasına yönelik nesneler üretimi ile sınırlanır: "Bu (doğal ekonomi) durumu içinde insan, hemen gereksinme duyduğu

şeyden çoğunu üretmez... Üretimi gereksinmeleri ile sınırlıdır ve gerçek anlamda değişim yoktur."[1]

Marx bu üretim biçimindeki insan yaşamını şöyle betimler: "Gerçek insanlar olarak ürettiğimizi varsayalım, bizden herbiri kendi üretiminde hem kendi kişiliğini, hem de ötekinin kişiliğini olurlardı. 1) *Kendi* üretimimde ben *kendi* kişiliğimi somutlaştırdığımdan, kendi etkinliğimden kendi kişiliğimin dışavurumu olarak yararlanır ve, kendi emeğim tarafından yaratılmış nesneyi seyrederek, kişiliğimin onun tarafından somutlaştırıldığını, gerçekleştirildiğini görme zevkini tadardım... 2) Öte yandan, senin onu kullanarak, benim emek ürünümden yararlanman sonucu, emeğim aracıyla insanal bir gereksinmeyi karşılamış olma, kendi varlığımın somutlaşması aracıyla, gereksinmesine karşılık veren bir nesne sağlayarak, bir başka insanın gereksinmesini karşılamış olma bilincine ererdim. 3) Ayrıca, bu nesne aracıyla, seninle insanal topluluk arasında aracı hizmeti görmüş, kendi öz varlığımı tamamlamış, genişletmiş olma, senin tamamlayıcı bir parçan olarak görülmüş bulunma ve böylece kendimi hem kendi düşüncemde ve hem de kendi eylemimde doğrulanmış olarak duyma zevkine de ererdim. 4) Ensonu seninki ile birlikte kendi kişiliğimi de somutlaştırarak, kendi etkinliğim aracıyla, kendi gerçek varlığımı, kendi cinsil varlığımı gerçekleştirmiş olma sevincini de duyardım. Üretimlerimizden herbiri, içinde varlıklarımızın yansıdıkları bir ayna olur ve bu üretim sürecinde davranış karşılıklılığı bulunurdu."[2]

KULLANIM DEĞERLERİ ÜRETİMİ YERİNE DEĞİŞİM DEĞERLERİ ÜRETİMİNİN GEÇMESİ

İnsanın gerçekten kendi kendisi olduğu bu yaşam biçimi, kullanım değerleri üretimi yerine değişim değerleri üretiminin geçmesi ile bozulmuştur. Üreticiler için başka üreticilerin ürünlerine başvurma zorunluluğu gitgide genelleştiği için, doğal ekonomi çerçevesinde değişim doğar, bu da kullanım değerleri üretiminin değişim değerleri üretimine dönüş-

[1] Bkz: MEGA (Marx-Engels Gesamtausgabe I T 303. Stuart Mill üzerine notlar).

[2] Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 546.

mesi sonucunu verir. Değişim tarafından belirlenen üretimin ereği artık üreticinin gereksinmelerinin dolaysız karşılanması değil, ama aşırı üretim yoluyla, değişim parası işini görmeye yetenekli ürünlerin elde edilmesidir. Değişimde, her üretici, trampada olup bitenin tersine, başka kullanım değerlerine karşılık olarak kullanım değerleri değil, ama mülkiyet biçimi altında üretiminin bir bölümünü devreder, ve mülk sahipleri arasındaki toplumsal ilişkilerin temelini de mallarının işte bu karşılıklı değişimi oluşturur. "Değişim olur olmaz, aşırı üretim, yani gereksinmelerin dolaysız sınırları ötesindeki üretim başgösterir. Aşırı üretim kişisel gereksinmelerin bir aşılması anlamına değil, ama bir gereksinmeyi kendi öz üretimi yerine bir başkasının üretimi ile karşılamanın bir yolu anlamına gelir. Üretim böylece bir elde etme aracı durumuna, ereği elde etme olan bir çalışma durumuna dönüşür. Doğal ekonomide dolaysız gereksinme üretime ölçü işini görürken, yeni iktisadal ve toplumsal ilişkilerde gereksinmelerin içinde karşılanabilecekleri ölçüyü üretim, ya da daha doğrusu ürünlerin elde edilmesi saptar."[3]

Bu yeni üretim ve değişim biçimi artık gerçekten insanal değildir, çünkü o hem emeği, hem emek ürününü ve hem de değişimi insanlıktan uzaklaştırır. Emek, gerçekten de, artık insanın kendi varlığını onun aracıyla gerçekleştirdiği üretken etkinlik değildir; bir zenginlik kazanma aracı durumuna gelerek insanal niteliğini yitirir ve insanlıktan çıkmış insanın etkinliği durumuna, üreticiyi kendi emeğine bağlayan dolaysız ilişkinin içinde yokolduğu "yabancılaşmış" emek durumuna dönüşür.[4] Ereği zenginlik kazanmak olan emek, gerçekten de emek ile üretilen nesneye artık organik olarak bağlı bulunmayan üretici arasındaki ayrılma sonucu ile karşı karşıya kalır.

Emeğin yabancılaşması, bu yeni üretim biçimi içinde her türlü insanal niteliği yitiren emek ürününün de yabancılaşmasına yolaçar. Emek ürünü, gerçekte, bireyin ve topluluğun cinsil özünün kendini içinde olurlayacağı bir yapıt olacak yerde, değişim değeri durumuna dönüşerek, artık yalnız eşdeğer bir nesne elde etme aracı olarak değer taşıyan bir

[3] Bkz: MEGA, *İbid.* Bkz: Gene *İbid.*, s. 537-538.
[4] Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 539.

"yerine başkasını koyma" (ikame) ürünü durumuna gelir: "Değişim ile, emek, bir elde etme aracı durumuna gelmiştir. Bundan ötürü ereği ve doğası değişir. Emek ürünü, değişim değeri olarak, eşdeğer olarak, artık üretici ile kişisel ilişkileri nedeniyle yaratılmamıştır. Üretim ne denli çeşitlenirse, onunla birlikte gereksinmeler de o denli çeşitlenirler ve üretim ne denli uzmanlaşırsa, emek de, yalnızca bu niteliği kaldığı ve üretimin üreticinin kişisel bir gereksinmesini karşılayıp karşılamadığı ve onun gereksinmelerinin dolaysız karşılanmasına yarayıp yaramadığı, ve emekçinin etkinliğinin, üretkenliğinin ona kişiliğinin bilincini vermeye, doğal yeteneklerini ve entelektüel ereklerini gerçekleştirmeye yarayıp yaramadığı pek bir önem taşımadığı zamana değin, o denli bir elde etme aracı niteliği kazanır."[5]

DEĞİŞİM İNSANAL NİTELİĞİNİ YİTİRİYOR

Bundan dolayı değişim insanal niteliğini de yitirir, çünkü konusu artık içlerinde onları üreten kişinin damgasının basıldığı kullanım değerleri değil, ama elde edene olduğu denli üreticiye de yabancı kalan ürünlerdir. Gerçi değişim gereksinmelerin karşılanmasına yarayan nesneler aracıyla yapılmaya devam eder, ama bu gereksinmeler artık gerçek insanal gereksinmeler değildirler, çünkü yalnızca yerine başkasını koyma ürünleri olarak, eşdeğerler olarak bir değer taşıyan nesnelere ilişkin gereksinmelerdirler: "Değişimlere girişen insanlar insan olarak davranmadıkları için, değişim nesnesi kişisel insanal mülkiyet niteliğini yitirir. Özel mülkiyeti özel mülkiyete bağlayan toplumsal ilişkiler, özel mülkiyetin yabancılaşmasını kendiliklerinden içerirler."[6]

İnsanlar arasında kendi varlıklarının dışavurumu olmayan nesneler aracıyla tecimsel ilişkiler kurulması, insanlar ile emeklerinin ürünü arasındaki gerçek ilişkilerin ortadan kalkması ile birlikte, gerçek toplumsal ilişkilerin ortadan kalkmasına da yolaçar. Değişime ilişkin ürünler, üreticinin gereksinmelerini değil, ama insanal olarak ona yabancı bulunan insanların gereksinmelerini karşılamaya yönelik olduk-

[5] *İbidem.*
[6] Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 539.

larına, ve öbür insanların değişime yönelik ürünleri de gene insanal olarak ona karşı ilgisiz bulunduklarına göre, üreticiye karşı ilgisiz bir duruma geldikleri için, bunun sonucu insanlar kendi yapıtları aracıyla kendi aralarında gerçek insanal ilişkilere sahip olmaktan çıkarlar: "Ben senin için değil kendim için üretirim, tıpkı senin, benim için değil kendin için üretmen gibi. Senin emeğinin ürünü benimle ne denli az ilişkili ise, benim emeğimin ürünü de seninle o denli az ilişkilidir. Bundan ötürü bizim üretimimiz insanın insan olarak gözönüne alınmış insan için üretimi değildir, yani toplumsal bir üretim değildir. Böylece bizden hiçbirinin, insan olarak, ötekinin ürünü ile dolaysız bir ilişkisi yoktur. İnsan olarak biz karşılıklı üretimimize oranla hiçbir rol oynamıyoruz. Ürünlerimizin değişimi, bundan ötürü, senin öz varlığının somutlaşması, senin gereksinmenin karşılanması olduğu için, benim ürünümün gerçekten sana yönelik olduğunu gösterecek aracı bir niteliğe sahip olamaz".[7]

Toplumsal ilişkilerin, birbirlerine karşı ilgisiz duruma gelmiş bulunan üreticilerin olduğu kadar, değişim değerleri durumuna dönüşmüş bulunan emek ürünlerinin de kişiliksizleşmesi tarafından yolaçılmış bulunan bu şeyleşmesi, insanlar arasındaki ilişkileri, onlara yabancı nesneler üzerine kurulu tecimsel ilişkiler durumuna getirerek, insanların genel bir yabancılaşmasına neden olur. "Üretimin nedeni, bundan dolayı, özel çıkar ve dolayısıyla, onu kendi emek ürününden yoksun bırakarak ve köleleştirerek, insanı bir başkasını sömürmeye özendiren kâr hırsıdır. Birbirlerinden vazgeçmemekle birlikte, mallarını her şeye başvurarak artırma istekleri yüzünden, aralarında sürekli bir çatışma durumunda bulunan insanlar arasındaki düşmanca ilişkilerin nedeni de budur."[8] Ensonu emek ürünlerinin değişim değerleri durumuna, emtia durumuna ve toplumsal ilişkilerin de insandan bağımsız ve ona yabancı nesneler arasındaki ilişkiler durumuna dönüşmesi sonucu, insan, özel mülkiyet sisteminde, kendi öz emek ürünlerinin kendi üzerinde sahip oldukları gitgide büyüyen erkliğe bağımlılaşır, öyle ki, yarattığı dünya üzerinde egemen olacak yerde, onun tarafından ege-

[7] MEGA, *İbid.*, s. 544-545.
[8] *İbidem.*

menlik altına alınmıştır: "İnsan yabancılaşır demek, yaşadığı toplumun onun cinsil varlığı ile bu varlığa uygun düşen yaşamın karikatürünü oluşturduğunu, kendi etkinliğinin onun için bir acı kaynağı olduğunu, bu etkinlik ürününün onun için bir yabancı erklik durumuna dönüştüğünü, zenginliğinin yoksulluk durumuna geldiğini, onu öteki insanlara bağlayan derin bağların çözüldüklerini, öbür insanların ayrılığının onun varoluşunu belirlediğini, yaşamının varoluşunun harcanmasından oluştuğunu, varlığının gerçekleşmesinin yaşamının yadsınması olduğunu, kendi üretiminin kendi yokolmasını oluşturduğunu, şeyler üzerinde göstermesi gereken erkliğin, şeylerin onun üzerindeki bir egemenliği durumuna dönüştüğünü ve dünyanın efendisi olacak yerde, onun kölesi durumuna düştüğünü söylemek demektir."[9]

İLİŞKİLERİN ŞEYLEŞMESİ VE İŞÇİ SINIFI

Toplumsal ilişkilerin bu şeyleşmesi, yolaçtığı bütün sonuçlar ile birlikte, yabancılaşmış emek yüzünden yalnızca kapitalist toplumun her üyesi gibi her türlü özgür etkinlikten ve dolayısıyla insanlığından yoksun olmakla kalmayan, ama kendi başına hiç bir şey üretemediğinden, yaşamak için, sahip bulunduğu tek şeyi: emeğini satma zorunda kalan işçiyi, özellikle etkiler. İşçi, bu yüzden, meta durumuna düşmüş ve metalar ile aynı varoluş koşullarına bağlanmış bulunmaktadır. Gerçekten de, onlar gibi, arz ve talebe bağlıdır ve o olmadıkça işsizlik ve sefalete yargılı bulunduğu bir çalıştırma talebi bulduğu için kendini mutlu sayması gerekir: "Sermaye işçi için varolmaktan çıkar çıkmaz, işçinin kendisi de varolmaktan çıkar, gerçekten de, işsiz ve dolayısıyla ücretsiz kalır ve, insan olarak değil, ama işçi olarak varolduğundan, ona açlıktan ölmekten ve kendini gömdürmekten başka yapacak bir şey kalmaz."[10]

Meta durumuna dönüştükten sonra, işçi, makinelerin yetkinleşmesi ve işgününün uzatılması verimini artırdıkları ölçüde daha ucuz bir meta durumuna gelir, öyle ki ürettiği ölçüde kendi değerini yitirir: "İşçi ne denli çok zenginlik

[9] MEGA, *İbid.*, s. 536.
[10] Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 97.

üretirse, o denli az tüketecek şeyi vardır, ne denli değer üretirse, o denli değerden düşer ve alçalır."[11] Normal işçi ücreti oranının en az geçimi aşmamasını da bu açıklar.[12]

Marx, kapitalist iktisadı ve burjuva iktisatçıları, kapitalist rejim ile insanların ve özellikle işçilerin varoluş koşullarının, yabancılaşmış emek açısından yaptığı bu çözümlemesinden yola çıkarak eleştirir. Ekonomi politiğin sınıf niteliğini: "Ekonomi politik toplumun iktisadından başka bir şey değildir"[13] diye belirten Marx, üretim çözümlemesinde, ekonomi politiği, doğrulamaya çalışmaksızın özel mülkiyet olgusundan yola çıkmakla eleştirir: "Özel mülkiyet, ekonomi politiğin doğrulamayı savsadığı, ama ona temel hizmeti gören bir olgudur. Özel mülkiyet olmaksızın zenginlik yoktur; ekonomi politik zenginleşme bilimi olduğundan, böylece özel mülkiyete, yani zorunluluğunu tanıtlamadığı bir olguya dayanır."[14] Ekonomi politik böylece kapitalist rejimdeki çalışma biçimini, yani yabancılaşmış emeği, zorunlu ve normal çalışma ve yeniden üretim biçimi olarak görmeye varır. Onu böyle düşünmeye götüren şey, emeği soyut olarak, kendiliğinde, onu gerçekleştiren emekçinin dışında ele almasıdır: "Ekonomi politik, emekçiyi üretime bağlayan dolaysız ilişkiyi gözönünde tutmayarak, emekte olan yabancılaşmayı gizler."[15] "Özel mülkiyetten sözedildiği zaman insandan bağımsız bir şeyden sözedilmiş, emekten sözedildiği zaman doğrudan doğruya insanın kendisinden sözedilmiş demektir."[16]

Zenginlik üreticisi emeğin her şey, oysa emekçinin hiç bir şey olduğu özel mülkiyet sisteminin savunusu, ekonomi politiğin tüm iğrençliğini gösterir.[17]

Emeğin zenginlik yaratıcı tek öğe olduğu kesinlemesinde, şeyler dünyasına karşı insanın bağımsızlığını savunma görünüşü altında, ekonomi politik, gerçekte insanın yadsınmasıdır ve kendi üretimini kendi varlığının gerçekleşmesi durumuna getiren insanın gerçek etkinlik yasalarını

[11] *İbid.*, s. 82.
[12] *İbid.*, s. 39, 43-44.
[13] *İbid.*, s. 453.
[14] MEGA, *İbid.*, s. 449.
[15] *İbid.*, s. 84-85.
[16] *İbid.*, s. 93.
[17] *İbid.*, s. 538.

değil, ama onu insanlıktan uzaklaştıran bir sistemin yasalarını dile getirir.

Bütün burjuva iktisatçıları bu sistemin övgüsünü yapmışlardır: Ricardo, ölçüsü soyut emek olan kendi değer teorisini, işte bu sisteme özgü yabancılaşmış emek biçimine dayandırır. Bundan dolayı, bu değer teorisinin ekonomi politik irdelemesine yaptıracağı kesin ilerlemelere karşın, Marx'ın kendi kendisi ile çelişkiye düşmemek için bu teoriyi kabul edememiş olmasında anlaşılmayacak bir şey yok. Daha sonra yapacağı gibi, bu teoriyi geliştirecek yerde, Marx yalnızca Engels ile birlikte kapitalist sistemde değerin rekabet ile belirlendiği ve pazar fiyatı ile dışavurulduğunu düşündüğü[18] ve Ricardo fiyatın içine giren kâr ve rantı hesaba katmadığı için değil,[19] ama özellikle Ricardo'yu, sistemi ve hele değer teorisi ile, kapitalist rejimi doğrulamakla eleştirdiği için, onu [Ricardo'nun değer teorisini —ç.] yadsır.[20]

Bu rejimin eleştirisini, gereksinmeler ile eksiklik arasındaki ilişkilerden doğan Feuerbach diyalektiğini bu rejimin çözümlemesine uygulayarak sonuçlandırıyordu Marx. Gerçekten de, tıpkı Feuerbach için insanlığın insanlıktan uzaklaşmasının, dinin ortadan kaldırılması ile insanların yeniden insanlaşması gereksinmesine yolaçması gibi, insanlığın özel mülkiyet rejiminin gelişmesinden doğan insanlıktan uzaklaşmasının da, bu rejimin ortadan kaldırılması ve yerine komünist bir rejimin geçirilmesi ile, onun yeniden insanlaşması gereksinmesini doğurduğunu gösteriyordu. Komünizme, burjuvaziyi pekiştirirken, onun karşıtını, proletaryayı da doğuran ve geliştiren kapitalist rejimin diyalektik gelişmesi ile yolaçılmıştır; burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıflar savaşımının zorunlu yoğunlaşması, özel mülkiyet rejimini komünist bir rejim ile, yeni bir üretim örgütlenmesi aracıyla bütün yabancılaşmaları ortadan kaldıracak ve insanın evrensel doğasının gelişmesini sağlayacak bir ortak-

[18] *İbid.*, s. 493, 530-531, 536-537.
[19] *İbid.*, s. 494.
[20] *İbid.*, s. 502. Bkz: *1844 Elyazmaları*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 128. Ricardo'ya göre: "Uluslar, üretim atelyelerinden başka bir şey değildirler. İnsan bir üretim ve tüketim makinesidir; insan yaşamı bir sermayedir, iktisat yasaları dünyayı körü-körüne yönetirler. Ricardo için insanlar hiç bir şey, üretim her şeydir."

laşa mülkiyet sistemi ile değiştirecek toplumsal bir devrime yolaçacaktır: "*Özel mülkiyetin* olumlu kaldırılması, *insanal* yaşamın temellükü anlamına, demek ki her türlü yabancılaşmanın *olumlu* kaldırılması, öyleyse din, aile, devlet, vb. dışı insanın, kendi *insanal*, yani *toplumsal* varoluşuna dönmesi anlamına gelir."[21]

"*Zengin insan* ile zengin *insanal* gereksinmenin, ekonomi politiğin *zenginlik* ve *yoksulluğunun* yerini nasıl aldıkları görülüyor. *Zengin* insan, aynı zamanda bir insanal dirimsel belirti bütünselliği *gereksinmesi bulunan* insandır da. Kendi öz gerçekleşmesi, kendinde içsel zorunluluk olarak, *gereksinme* olarak varolan insan. İnsanın yalnızca *zenginliği* değil, ama yoksulluğu da —sosyalizmde— aynı derecede *insanal* ve bunun sonucu toplumsal bir anlam kazanır. Yoksulluk insanlara en büyük zenginliği, *öteki* insanı, bir gereksinme olarak duyuran edilgin bağdır. Nesnel özün bendeki adı, benim özsel etkinliğimin duyulur patlaması, böylece benim varlığımın *etkinliği* durumuna gelen *tutkudur*."[22]

HEGEL'İN EMEK KAVRAMININ ELEŞTİREL ONARIMI

Marx, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nda, Hegel'deki, onun temel yapıtı *Tinin Görüngübilimi*'ni esinleyen emek kavramını, burjuva iktisatçılarındakinden başka biçimde tasarlanmış da olsa, soyut emeğe bağlı olduğu için eleştirir. Marx, ilkin Hegel'in, *Tinin Görüngübilimi*'nde, insanın kendi emeği ile kendi kendini yaratığını göstermiş olma büyük değimini kabul ediyordu: "Hegel'in *Görüngübilim*'i ile onun sonal sonucunun —devrimci ve yaratıcı ilke olarak olumsuzluk diyalektiği— büyüklüğü, demek ki bir yandan Hegel'in, insanın kendisi tarafından üretimini bir süreç olarak, nesnelleştirmeyi nesnelsizleştirme olarak, yabancılaşma ve bu yabancılaşmanın ortadan kaldırılması olarak kavramasına; demek ki emeğin özünü kavramasına ve gerçek olduğu için nesnel, hakiki insanı da, kendi öz emeğinin sonucu olarak tasarlamasına dayanır. İnsanın cinsil var-

[21] Bkz: *1844 Elyazmaları*, agy., s. 191.
[22] Bkz: *1844 Elyazmaları*, agy., s. 202.

lık olarak kendi kendisi ile etkin *gerçek* ilişkisi ya da gerçek cinsil varlık olarak, yani insanal varlık olarak kendini göstermesi, ancak insan kendi tüm *cinsil* güçlerini yaratma ile gerçekten dışlaştırdığı —bu da ancak tarihin sonucu olarak, insanların toplu etkinliği ile olabilir— bu güçler karşısında nesneler karşısındaymış gibi davrandığı için olanaklıdır, ki bu da ilkin ancak yabancılaşma biçimi altında olanaklıdır... *Görüngübilim* gizli, henüz kendi başına karanlık ve yalanlaştırıcı eleştiridir; ama insanın *yabancılaşmasını* unutmadığı ölçüde, —insan bu yapıtta ancak tin biçimi altında görünse de—, onda eleştirinin tüm öğelerinin gizli olarak varoldukları görülür, ve bunlar çoğu kez hegelci görüş açısını çok aşan bir biçimde *hazırlanmış ve geliştirilmiş* bulunurlar."[23]

Emeği insanın özü olarak düşünerek, Hegel modern iktisatçılar planında yer alır, ama modern iktisatçılar gibi, o da emeğin yalnızca olumlu yönünü dikkate almak, ve yabancılaşmış emeğin, özne içinde kendi nesnesi ile karıştığından, insanın yabancılaşamadığı insanal etkinliğin tinselleşmesi aracıyla ortadan kaldırdığı olumsuz yönünü savsama yanlışını işler: "Hegel, modern ekonomi politiğin bakış açısında yer alır. *Emeği öz* olarak, insanın doğruluğu gösterilmiş özü olarak kavrar; emeğin yalnızca olumlu yönünü görür ve olumsuz yönünü görmez."[24]

İnsanın, doğanın ve insanal etkinliğin tinselleşmesi sonucu, insanal yaşam tinin bir gelişmesi ve tarih de kavramların bir gelişmesi durumuna dönüşür. Tarihin bu düşüncenin gelişmesine indirgenmesi, bir mantık oluşturan hegelci felsefenin özelliğini belirtir. Kurgusal tinin oluşmasını gösterdikten sonra, Hegel bu tinin doğada ve insanal tarihte dışlaşarak, nasıl gerçekleştiğini sergiler. Mantık, tinin içinde kendinin tam bilincine vardığı için, kendi özüne uygun bir varoluş sürdürdüğü saltık bilgiye varır.[25] Somut dünya bir düşünce dünyası durumuna dönüşmüş bulunduğundan, insanal özün dışlaşması, varlığının kendi pratik etkinliği ile somutlaşması, düşünce biçimi altında ve düşün-

[23] Bkz: *1844 Elyazmaları*, agy., s. 245-246, 245.
[24] *İdem*, s. 246.
[25] *İdem*, s. 242-243.

ce çerçevesinde olur, bunun sonucu olarak da dünyanın tarihi, tinin tarihine indirgenir: "Tüm yabancılaşma tarihi ve bu yabancılaşmanın tüm *onarımı*, soyut, yani saltık düşüncenin, kurgusal mantıksal düşüncenin *üretim tarihinden* başka bir şey değildirler."[26]

İnsanın ve dünyanın tine bu indirgenmesinden, Hegel'de, insanın kendi kendini yaratmasının kaynağının, kendi varlığının emek tarafından edimsel somutlaştırılmasında değil, ama kendinin bilincinin, duyulur gerçeklik biçimini, ama yalnızca görünüşte alarak, kendi soyut varlığının tersine gerçekleşmesi olgusunda bulunduğu sonucu çıkar. Bu da, insanal varlığın edimsel gerçekleşmesinin bilincin bir dışlaşmasına dönüşmesi, insanal varlığın yabancılaşmalarının bilincin yabancılaşmalarından başka bir şey olmamaları, ve doğanın insan tarafından temellükünün, doğanın tin tarafından kavramsal bir biçim altındaki bir temellükü durumuna dönüşmesi sonucunu verir.[27]

Hegel'deki nesnel, duyulur gerçekliğin niteliğini de bu açıklar. İnsan, kendinin bilinci durumuna: varlığının dışlaşması, kendinin bilincinin dışlaşması durumuna dönüştüğü ve insanal etkinliğin ürünleri de kavramlar biçimini aldığı için, duyulur gerçeklik tinsel gerçeklik durumuna dönüşür ve insanın nesnel gerçeklik ile kendisi aracıyla ilişki kurduğu duyulur bilinç de, soyut duyulur bilinç biçimini alır.[28] Bundan dolayı, dünyanın tarihi tinin tarihine indirgenir, ve bu da, Hegel'in, *Tinin Görüngübilim*'inde gerçek insanın kendi somut üretken etkinliği ile kendi kendini yaratmasını değil, ama, sonucu, özne-nesne olarak, dünyanın yaratıcısı durumuna gelen saltık Düşün olan Tinin kendi kendini yaratmasını betimlediğini açıklar.

Bu idealist felsefeye karşı, Marx bu felsefenin insanı, doğayı ve insan-doğa ilişkilerini, bilince, bilinç nesnesine ve bilinç ile nesnesi arasında kurulan ilişkilere indirgediğini, bu biçimde tinselleştirilen insanal etkinliği yalanlaştırdığını, bunun da, Hegel'in, tarihi tinin gelişmesine indirgemesini sağladığını, böylece idealist bir diyalektik durumuna, kav-

[26] *İdem*, s. 244.
[27] *İdem*, s. 244-248.
[28] *İdem*, s. 244.

ramların diyalektik bir zincirlenmesi durumuna dönüştürülmüş bulunan diyalektiği de yalanlaştırdığını ileri sürer.

Marx, Hegel'in idealist dünya görüşünün karşısına, proletaryanın, dünyanın ideolojik bir plandaki bir dönüşümünü değil, ama varolan iktisadal ve toplumsal ilişkilerde köktenci bir değişiklik isteyen sınıf çıkarlarından esinlenerek hazırladığı tarihsel ve diyalektik bir materyalist görüşü, işte hegelci felsefe ve diyalektiğin bu eleştiri temeli üzerinde çıkarır. O bu görüşü "praxis" kavramına, o sırada ana düşünce olarak her ne kadar kapitalist rejimin insanlık dışı niteliğini belirtmesini ve bu rejimin çelişkilerini çözümlemesini sağlasa da, devrimci proletaryanın ideolojisi olarak yeni bir materyalist dünya görüşüne temel hizmeti görmeye "praxis" fikrinden çok daha az elverişli olduğu ortaya çıkan yabancılaşma kavramının yerine geçen üretken etkinlik kavramına dayandırır.

Hegel gibi, o da, insanın doğa ile ilişkileri içinde düşünülen gelişmesini tarihsel ve diyalektik nitelikte bir kendi kendini yaratma süreci olarak tasarlar, ama, Hegel'in tersine, o bu gelişmede pratik etkinlik tarafından, insanın üretken emeği tarafından yolaçılmış somut, maddesel bir süreç görür. Eğer, der, insan ve doğa somut gerçeklikleri içinde düşünülür ve insanal etkinliğin öznesi olarak o insan soyutlaması olan kendinin bilinci değil, ama gerçek, somut, maddesel güçlerle donatılmış insan ve, etkinliğinin nesnesi olarak da duyulur doğa konursa, artık karşımızda ürünü zorunlu olarak soyutlamalar tarafından oluşturulmuş soyut bir özne değil, ama ürünü yaşamının özsel öğeleri olan, ona dışsal somut nesneler tarafından oluşturulmuş gerçek bir özne, insanın somut güçlerinin nesnelliği kalır: "Kendinin bilincinin yabancılaşması şeyliği koyar. Özne olan ... gerçek insan değil ..., ama yalnızca insan soyutlaması, kendinin bilinci olduğuna göre, şeylik, yabancılaşmış kendinin bilincinden başka bir şey olamaz... Canlı, doğal, nesnel yani maddesel özsel güçlerle donanmış bir varlığın, varlığının *gerçek ve doğal nesnelerine* sahip bulunması, ve kendinin yabancılaşmasının da, gerçek, ama kendini *dışsallık* biçimi altında sunan... nesnel bir dünya koyması çok doğaldır."[29]

İnsan somut biçimde davranır, çünkü doğası gereği somut bir varlıktır ve etkinliğinin somut niteliği doğasını doğrulamaktan başka bir şey yapmaz: "Gerçek, etten kemikten, sağlam ve kararlı toprak üstünde yaşayan insan, doğanın tüm güçlerini soluyan *insan*, kendi gerçek nesnel *özsel güçlerini* yabancılaşması ile yabancı nesneler olarak koyduğu zaman, özne olan *koyma olgusu* değildir; eyleminin de *nesnel* olması gereken *nesnel* özsel güçlerin öznelliğidir. Nesnel varlık nesnel bir biçimde davranır, ve eğer özünün belirlenmesinde nesnellik olmasaydı, nesnel olarak davranamazdı. O, sadece nesneler yaratır, nesneler koyar, *çünkü* kendisi nesneler tarafından konulmuştur, çünkü başlangıçta o, *Doğa*dır. Öyleyse, koyma eyleminde, o kendi "arı etkinlik"-inden bir nesne *evrenin*e düşmez, ama *nesnel* ürünü kendi nesnel etkinliğini, kendi doğal nesnel varlık etkinliğini doğrulamaktan başka bir şey yapmaz."[30]

ÜRETKEN ETKİNLİĞİN BÜYÜK ÖNEMİ

İnsan, kendini insan olarak, etkinliğinin somut niteliği aracıyla olurlar. Gerçekten de o ancak somut, duyulur bir varlık olduğu, ve kendi dışında hem etkinliğini ve hem de bu etkinliğinin ürünlerini belirleyen somut nesnelere sahip bulunduğu ve öteki insanlar için duyulur bir nesne olduğu ölçüde gerçek bir varlıktır. Somut bir özne olmak, kendi dışında nesnelere sahip bulunmak ve aynı zamanda öteki için bir nesne olmak, insanın kendi varlığının nesnelleşmesi aracıyla gerçekleşmesinin koşulları işte bunlardır: "Doğa, yani kendisi insan bedeni olmayan doğa, insanın *örgensel-olmayan bedenidir*. İnsan, doğa aracıyla *yaşar*, şu anlama gelir: doğa, insanın, ölmemek için kendisi ile sürekli bir süreç sürdürmesi gereken *bedenidir*. İnsanın fizik ve entelektüel yaşamının doğaya sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemek, doğanın kendi kendine sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemekten başka hiç bir anlama gelmez, çünkü insan doğanın bir parçasıdır."[31]

[29] *İdem*, s. 249-250.
[30] *İdem*, s. 250.
[31] *İdem*, s. 159-140.

Marx'ta, onun "praxis" adı altında belirttiği üretken etkinliğin, hem Hegel'de tinselleşmiş insan ile tinselleşmiş doğa arasındaki bağ rolünü tin oynarken, somut gerçeklikleri içinde düşünülen insan ile doğa arasındaki bu rolü praxis'in oynaması, ve hem de böylece insanların yaşamında ve insanal tarihin gelişmesinde belirtici rolü praxis'in oynaması olgusu ile kendini gösteren büyük önemi kavramanın, insanın gerçek davranışının çözümlenmesinden nasıl çıktığı görülüyor.

Marx, "praxis"in rolünü, insanın yaşam biçimi ile hayvanın yaşam biçimi arasındaki ayrımdan yola çıkarak aydınlatır. Kendi varoluş biçimine önceden uyarlanmış bulunan içgüdüsel etkinliği aracıyla, derinden derine değiştirmekte yeteneksiz olduğu doğa ile doğrudan doğruya karışıp bütünleşen hayvanın tersine, insan, us ve teknik sayesinde, onu kendi gereksinmelerinin karşılanmasına uyarlamak ve böylece "insanlaştırmak" üzere, doğayı gitgide daha derin bir biçimde dönüştürebilir. Doğa hayvan için dış ve yabancı bir şey olarak kalır ve ilkel niteliği ile ilkel biçimini korurken, insan için bu niteliği ve bu biçimi yavaş yavaş yitirir ve onun için gitgide ancak onun emeği tarafından dönüştürüldüğü, insanlaştırıldığı ölçüde varolur: "Hayvan kendi dirimsel etkinliği ile doğrudan doğruya özdeşleşir. Kendini ondan ayırmaz. O, *bu etkinliktir*. İnsan kendi dirimsel etkinliğinin kendisini, kendi istenç ve bilincinin nesnesi durumuna getirir. Onun bilinçli bir dirimsel etkinliği vardır. Kendisi ile doğrudan doğruya kaynaştığı bir belirlenim değildir bu. Bilinçli dirimsel etkinlik, insanı, hayvanın dirimsel etkinliğinden doğrudan doğruya ayırır. İşte o tastamam bundan, ve yalnızca bundan ötürü cinsil bir varlıktır. Ya da o yalnızca bilinçli bir varlıktır, başka bir deyişle, yalnızca cinsil bir varlık olduğu için kendi öz yaşamı onun için bir nesnedir. Etkinliği yalnızca bundan ötürü özgür bir etkinliktir. Yabancılaşmış emek, insanın, bilinçli bir varlık olması sonucu, kendi dirimsel etkinliğini, kendi *özünü*, ancak *varoluşunun* bir aracı durumuna getirmesi biçiminde, ilişkiyi tersine çevirir.

İnsan, bilinçli cinsil varlık olarak, yani cins karşısında kendi has özü karşısındaymış, ya da kendisi karşısında cin-

sil varlık karşısındaymış gibi davranan varlık olarak, değerini, *nesnel bir dünyanın* pratik üretimi, örgensel-olmayan doğanın özümlenir duruma sokulması ile ortaya koyar. ... İnsan *cinsil varlık* olduğunun kanıtlarını, demek ki tam da nesnel dünyayı özümlenir duruma sokma olgusunda gerçekten vermeye başlar. Bu üretim onun etkin cinsil yaşamıdır. Bu üretim sayesinde, doğa onun yapıtı ve gerçekliği olarak görünür. Öyleyse emeğin amacı *insanın cinsil yaşamının nesnelleşmesidir*: çünkü insan, bilinçte olduğu gibi, kendini yalnızca entelektüel bir biçimde değil, ama etkin bir biçimde, gerçek bir biçimde ikiler, ve böylece yaratmış bulunduğu bir dünyada kendi kendini seyreder."[32]

İnsanal etkinliğin bilinçli ve evrensel niteliği, insanın cinsil niteliğine, hayvandan evrensel özü ile ayrılan insanal tür niteliğine yanıt verir.[33]

İNSANAL TÜR, EMEK, DOĞA

İnsanın evrensel niteliğine, etkinlik alanının evrensel niteliği karşılık düşer. Gerçekten de, insanın etkinlik alanı, yalnızca hayvan gibi fizik geçimi için zorunlu olan şeylere değil, ama ona çalışma nesne ve aleti hizmetini gören şeyleri, pratik ve teorik etkinliğinin öğelerini de çekip aldığı doğanın tümüne yayılır. "İnsanın evrenselliği, pratikte, ilkin doğanın dolaysız bir geçim aracı olması ölçüsünde olduğu kadar, [ikinci olarak] insanın dirimsel etkinliğinin maddesi, nesnesi ve aleti olması ölçüsünde de, tüm doğayı kendi *örgensel-olmayan* bedeni durumuna getiren evrenselliğin ta kendisinde görünür".[34] Doğa, yani insanal beden olmayan doğa, insanın örgensel-olmayan bedenidir. İnsan doğa aracıyla yaşar demek, doğanın, ölmemek için insanın kendisi ile sıkı ilişkiler sürdürmesi gereken kendi örgensel-olmayan bedeni olduğundan başka bir anlama gelmez. İnsanın fizik ve entelektüel yaşamı doğaya çözülmez bir biçimde bağlıdır demek, doğanın kendi kendine çözülmez bir biçimde bağlı olmasından başka bir anlama gelmez, çünkü insan, do-

[32] *İdem*, s. 161-162.
[33] *İdem*, s. 158-253.
[34] *İdem*, s. 159.

ğanın bir parçasıdır. İnsanın tam gelişmesi, böylece onun doğaya olduğu kadar sıkı bir biçimde bağlı bulunduğu toplum çerçevesindeki üretken etkinliği ile olur. Bu onun, "doğalaşması", yani varlığının kendi yapıtları içinde somutlaşması ile birlikte, doğanın "insanlaşması"nı da gerçekleştirmesini sağlar. Salt biyolojik yaşamının, onu hayvandan gitgide daha çok ayıran toplumsal bir yaşam durumuna dönüşmesi, kendini işte bu yoldan gösterir. "Etkinlik ve yararlanma, *köken türleri* bakımından olduğu kadar, içerikleri bakımından da *toplumsal*dırlar; *toplumsal* etkinlik ve *toplumsal* yararlanmadırlar. Doğanın *insanal* özü, ancak *toplumsal* insan için sözkonusudur; çünkü doğa ancak toplumda onun için *insan* ile *bağ* olarak, öteki için onun ve onun için ötekinin varoluşu olarak, ve insanal gerçekliğin dirimsel öğesi olarak vardır; doğa, onun için ancak toplumda kendi öz *insanal* varoluşunun *temelidir*. Onun *doğal* varoluşu ancak toplumda onun için kendi *insanal* varoluşudur ve doğa ancak toplumda onun için insan durumuna gelmiştir. Öyleyse, toplum, insanın doğa ile özsel birliğinin tamamlanmasıdır... toplumun kendisi *insanı insan* olarak ürettiği gibi, o da insan tarafından üretilmiştir... "Toplum"u birey karşısında bir soyutlama olarak yeniden saptamaktan özellikle kaçınmak gerek. Birey, *toplumsal varlıktır*. Yaşamının belirtisi... demek ki, *toplumsal yaşamın* bir belirti ve bir olurlanmasıdır. İnsanın bireysel yaşamı ile cinsil yaşamı birbirinden *ayrı* şeyler değildir."[35]

Marx'ın özel mülkiyet rejimi üzerine kurulu kapitalist ekonominin eleştirel çözümlemesini, föyerbahçı cinsil varlık olarak insan ve bu cinsil varlığın yıkıcı öğesi olarak yabancılaşma anlayışına nasıl dayandırdığı böylece görülüyor. Feuerbach'ın tersine, Marx bu cinsil varlığın kendini doğa ve öteki insanlar ile ilişkileri içinde göstermesini, seyredici ve duygusal bir biçim altında değil, ama üretken etkinlik, insanın kendi varlığını kendi emek üretiminde tamamen dışlaştırması ve onda kendini gerçekleştirmesini sağlayan "praxis" biçimi altında tasarlar. Bundan, Feuerbach'ın tersine, yabancılaşmanın kendini özsel olarak din alanında değil,

[35] *İdem*, s. 192-194.

ama kapitalist rejimde yabancılaşmış emek durumuna gelen emek biçimi altında, üretken etkinlik alanında gösterdiğini düşündüğü sonucu çıkar. Bu da onun, o sıralarda yalnızca temel bilgilerini kavradığı ekonomi politikteki bilgilerinin henüz büyük yetersizliği dolayısıyla, yabancılaşmış emek temeli üzerinde, yabancılaşmış emeğin bütün sonuçlarının çözümlenmesi aracıyla, özel mülkiyet rejimi ve kapitalist sistemin köktenci ve daha şimdiden çok derin bir eleştirisini yapmasını sağlar. Bu durum onu, burjuva iktisatçı olarak, emeği kendi başına, onu gerçekleştiren işçiden ayrı olarak düşünen, ve bu da kapitalist rejimi bir nesnel ilişkiler bütünü olarak, işçinin varoluş koşullarını hesaba katmadan tasarlamasını, böylece kapitalist sistemin kusurlarını susarak geçiştirmesini ve onu doğrulamasını sağlayan Ricardo'nun değer teorisini yadsımaya götürür: tersine, yabancılaşmış emeği, düşüncesinin merkezine koyduğundan, yabancılaşmış emeğin başlıca sonucunun işçiyi kendi emek ürününün bir parçasından yoksun bırakmak olduğunu göstermeye yönelen Marx tarafından Ricardo'nun değer teorisini yadsımasının derin nedeni de işte budur, ve sözü geçen yöneliş, ona, artı-değer teorisine doğru yolu açıyordu.

Hegel eleştirisi, Ricardo'dakinden başka bir biçimde de olsa, gene soyut bir nitelik taşıyan hegelci emek kavramına dayanıyordu. Özsel olarak *Tinin Görüngübilimi*'ne yönelen Hegel eleştirisinde, Marx ilkin Hegel'in, insanın kendi emeğiyle kendi kendisini yarattığını göstermiş olma yolundaki çok büyük değimini kabul eder.

Emeği, insanın kendi varlığını gerçekleştirdiği araç olarak tasarlayan Hegel, modern iktisatçıların görüş açısında yer alır, ama, başka bir yoldan da olsa, onlar gibi, emeği yalnızca soyut bir biçim altında düşünür, ve bu da, burjuva iktisatçılar gibi, emeğin olumsuz yönünü yabancılaşmış emek biçimi altında savsayarak, onun salt olumlu yönünü düşünmesine izin verir.[36] Bu onun için ancak, insanın, doğanın ve insanal etkinliğin, idealist filozof olarak gerçekleştirdiği tinselleşmesi ile olanaklı olur, bunun sonucu da, insanın kendinin bilincine, doğanın kendinin bilincinin nesnesine, ve bun-

[36] *İdem.*, s. 246.

lar arasında kurulan ilişkilerin bilinç ile nesnesi arasındaki ilişkilere indirgenmesidir. Bu durum onda böylece tinselleşmiş insanın, bilinç nesnesinden başka bir şey olmamaya indirgenmiş doğanın, özsel olarak tinin etkinliğine indirgenmiş insanal etkinliğin yalanlaşmasına, ve böylece de, Tinin bir gelişmesi ve idealist bir diyalektiğe dönüştürülmüş bulunan tarihin ve diyalektiğin yalanlaşmasına yolaçar. Marx, bu eleştiri üzerinde, tarihsel ve diyalektik nitelikte bir dünya görüşü hazırlamaya başlamak için, bütün bu yalanlaşmaların, özellikle de insan ile doğa arasındaki ilişkiler biçiminin eleştirisine dayanır.[37] Eğer, diye düşünür Marx, insan ve doğa tinselleştirilecek yerde, somut gerçeklikleri içinde düşünülürse, o zaman insan tinsel bir öze, kendinin bilincine indirgenmez, ama kendi üretken etkinliği ile dışlaştırdığı somut güçlerle donanıp bezenmiş bir varlık olarak görünür, doğa ise, kendi köşesinde, bir temel kavramlar (nitelik, nicelik) diyalektiği bütününe indirgenmez, ama insanın üretken etkinliğine nesne hizmeti gören maddesel bir alan olarak görünür, bundan dolayı, insan ile doğa arasında bağ hizmeti gören şey tinsel etkinlik değil, işte bu üretken etkinliktir. İnsanın üretken etkinliğinin, "praxis"in nesnesi, özsel olarak doğanın dönüştürülmesidir. Doğayı değiştiremeden onun ürünleri aracıyla yaşayan hayvanın tersine, insan, tekniklerden ve bilimlerden yararlanarak, onu gereksinmelerinin karşılanmasına uyarlamak için, doğayı gitgide daha derin bir biçimde dönüştürebilir, "insanlaştırabilir", ve doğayı dönüştürdüğü ölçüde de kendisini dönüştürür. Tarihin özünü ve Marx'ın o sıralarda *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nda taslağını yaptığı tarihsel ve diyalektik materyalizm anlayışının temelini, bu oluşturur.

Kapitalist rejimin föyerbahçı yabancılaşma kavramına dayanan eleştirisi ve tarihsel ve diyalektik materyalizmin hazırlanması, modern düşüncenin büyük destanlarından birini oluşturan bu yapıtın aynı zamanda hem büyüklük ve derinliğini, ve hem de sınırlarını ve kusurlarını gösterirler.

[37] Bu eleştirinin ayrıntıları için, bkz: *1844 Elyazmaları*, agy., s. 236-267; ayrıca bkz: A. Cornu, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*, aynı yapıt içinde, s. 330-350.

Bir yandan, gerçekten de, Marx kapitalist iktisat çözümlemesinde, sonradan *Kapital*'de yapacağı gibi bu iktisadın temel kategorilerinden değil, ama bu iktisadın ikincil bir sonucundan, onda kapitalist rejimin başlıca ayırdedicisi durumuna gelen yabancılaşmış emekten yola çıkar, bu da bu sistem üzerindeki eleştirel çözümlemesine yarı-ahlaksal bir nitelik verir.

FÖYERBAHÇILIĞIN VE RİCARDO'NUN DEĞER TEORİSİNİN YADSINMASI

Yeni iktisadal görüşlerinin olduğu kadar materyalist tarih görüşünün de gelişmesi, bu gelişmeyi engelleyen Feuerbach öğretisinin yadsınmasını zorunlu kılıyordu. *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nın sonunda ana düşünce olarak yabancılaşma kavramı yerine "praxis" kavramını geçirerek daha o zamandan tepeden tırnağa eleştirdiği föyerbahçılığın bu yadsınmasını, Feuerbach öğretisinin güçsüzlük ve kusurlarının, bu öğretinin incelemelerinde "praxis" kavramını hesaba katmamasından geldiklerini gösterdiği "Feuerbach üzerine Tezler"de gerçekleştirir.

Marx'ın föyerbahçılıktan, Engels'in kurtuluşu ile aynı döneme raslayan bu kurtuluşu, ortaklaşa yazdıkları *Alman İdeolojisi*'nde, tarihsel ve diyalektik materyalizmin genel ilkelerini, artık bunun genel çizgileri ile yetinerek değil, ama büyük tarihsel dönemlerin: İlkçağ, Ortaçağ ve Yeni zamanların ayrıntılı bir çözümlemesi ile, hazırlamalarına izin veriyordu. Onlar bu çözümlemede, Marx'ın temel düşüncesinden, yani üretken etkinlik tarafından insanın ve doğanın birlikte olan dönüşümünün insanal tarihin özünü oluşturduğu düşüncesinden yola çıkar ve, Engels'in *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* kitabındaki gibi, bu dönemlerden her birinde, üretim biçiminin o dönemin iktisadal, toplumsal, siyasal ve ideolojik ilişkilerini belirlemiş bulunduğunu belirterek, üç büyük tarihsel dönemin bir çözümlemesi ile, insanal tarihin gelişmesinin nasıl olduğunu gösterirler.

Föyerbahçılıktan kurtuluş, öte yandan, Marx'ın, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'ndakinden bambaşka bir bakış açısından, kapitalist ekonominin, bu ekonominin anlaşılması için Ricardo'nun değer teorisinin çok büyük öne-

mini hesaba katan bir çözümlemesine girişmesini de sağlıyordu; Marx bundan böyle kapitalist ekonominin çözümlenmesinde bu değer teorisinden yararlanır, ama kapitalist rejimde emek ücretinin işçinin sömürüsü anlamına geldiğini düşünmeye devam etmekle de, Ricardo'dan gene tepeden tırnağa ayrılır, bu da şimdi Marx'a, artık yabancılaşmış emek dolaylı yolundan değil, ama rikardocu değer öğretisi temeli üzerinde, artı-değer teorisine giriş yolunu açar.

Kısacası, Marx'ın *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nda, burjuva iktisatçılarının anladıkları ve Hegel'in de anladığı biçimdeki soyut emeğin eleştirisi ile, kapitalist ekonomi ile aynı zamanda hegelci idealizmi de yadsımakta nasıl başarı sağladığı görülüyor. Tarihsel ve diyalektik nitelikteki yeni bir materyalist dünya görüşüne temel hizmeti gören "praxis" kavramına, Marx, insanın, doğanın ve insanal etkinliğin Hegel tarafından gerçekleştirilmiş bulunan tinselleştirilmesinin yadsınması ile erişir. Öte yandan, emeğin ve insanların, özellikle işçilerin yaşam koşullarının "insanlaşması" ile birlikte, toplumsal ilişkilerin insanlaşmasını da sağlayacak yeni bir komünizm anlayışına da, kapitalist sistemin belirgin niteliği olan ve karşısına "gerçek" emeği, yani insanın gerçek doğasına uygun düşen emeği koyduğu "yabancılaşmış" emeğin eleştirisi ile ulaşır.

Geriye Marx'ın sonradan bu komünizm anlayışını hangi ölçüde koruduğunu ya da değiştirdiğini, ve bu anlayışın hangi ölçüde gerçekleşebildiğini araştırmaktan başka bir şey kalmıyor.

La Pensée, n° 194,
Ağustos 1977 s. 3-18.

ERİC VERNEY

LENİN GİZLİLİKTE*

ÇEVİREN
A. ALTINDAL

Rusya'ya Dönüş

Stockholm'de İsveçli İşçiler Lenin'i ve Rusya'ya dönmekte olan bolşevikleri coşkun bir gösteriyle karşıladılar. Burada sadece bir gün kalacak olmalarına rağmen Lenin, bu bir güne bir çok faaliyeti sığdırmayı başardı. Bunlara, Vorovsky, Ganetsky ve Radek'in atandıkları Bolşevik Partisi Dış Bürosunun kurulması da dahildir.

İsveç-Rus sınırını ve Finlandiya'yı geçen ekiptekiler, Petrograd'a vardıkları zaman Geçici Hükümet tarafından tutuklanacaklarından oldukça emindiler. Nedir ki, Petrograd halkının yarısının kendilerini karşılamaya gelmiş olduğunu görünce çok şaşırdılar. Finlandiya istasyonunun önündeki alanı elleri bayraklı işçi yığınları ve devrimci askerler tıklım tıklım doldurmuştu. Lenin'in dönmekte olduğunun haberi

* Ekim Devriminin 10. yıldönümü dolayısıyla yayınlanmıştır. —ç.

yayılır yayılmaz kendiliklerinden biraraya gelerek yüce önderlerine bir karşılama töreni düzenlemişlerdi. Karşılamaya katılanların birçoğu için, bu ana kadar sadece efsanevi bir şahsiyetti Lenin. Bu büyük gösteri, Lenin'in bir Alman ajanı olduğu şeklinde haberler yayan basının yalanlarına indirilen sert bir şamardı.

Tren istasyona girerken, Kronstadt'lı bahriyelilerden kurulu bir şeref kıtası da perondaki yerini almıştı. Biraz da vatan-millet edebiyatı yaparak söylev veren genç bir subay, Geçici Hükümet adına Lenin'i selamladı. Lenin, genç subayın söylevine üç kelimelik kısa bir konuşmayla karşılık verdi: "*Yaşasın Sosyalist Devrim!*" O sıralarda menşeviklerin çoğunlukta olduğu Petrograd Sovyeti İşçileri ve Askerlerinin temsilcileri dahi, Lenin'i karşılamak için, kendileri adına vekâleten Çheydze'yi göndermişlerdi.

Lenin, istasyonun önündeki meydana çıkınca, coşkun bir alkışla selamlandı. Hemen hemen tüm Bolşevik Partisi orada kendisini karşılamaya gelmişti. Derhal zırhlı bir aracın üstüne çıkartılan Lenin, buradan yaptığı kısa ve coşturucu bir konuşmayla işçilere, ekmek, toprak ve barışı güvence altına alabilmenin tek yolunun iktidarı kendi ellerine geçirmeleri olduğunu söyledi. Gökyüzü, Peter ve Paul Kalesinin[1] geceyi tarayan ışıldaklarından yayılan huzmelerle alev almış gibi parıldıyordu. Işıl ışıl parıldayan bu Nisan göğünün altında ve Petrogradlıların coşkulu alkışları eşliğinde Lenin, zırhlı aracın üstünde hemen her köşede durup, işçileri mücadeleye çağıran ateşli konuşmalar yaparak kenti baştanbaşa katetti. İşte bu unutulmaz 16 Nisan 1917 gecesindedir ki Lenin, ilk kez "*Tüm İktidar Sovyetlere*" sloganını attı.

1917 yılının Temmuzundan Ekimine kadar geçen dönem sırasında Lenin, menşeviklerin ve sosyalist-devrimcilerin uzlaşmacı siyasetlerini yeren, İşçi Devrimini öngören ve sovyette çoğunluğun kazanılması zeminini hazırlayan makaleler, bildiriler ve bildirgeler yayınladı peşpeşe. Mayıs ve Ha-

[1] Peter ve Paul Kalesi, çarın siyasal muhaliflerinin tutuklu olarak bulundukları hapisanedir. Son derece mahfuz bir bina olan bu hapisane Lenin'e göre, ayaklanma başlar başlamaz derhal işgal edilmesi gereken stratejik mevkilerden biriydi. —ç.

ziran ayları boyunca tek gün dahi dinlenemedi. Temmuz girdiğinde artık öylesine yorgun düşmüştü ki, Bontch-Bruévitch ısrarla kendisinin Finlandiya'daki evinde mutlaka birkaç gün geçirmesini istedi.

Lenin'in iyi bir dağcı, kayakçı, balık avcısı ve yürüyüşçü olduğu kadar iyi de bir yüzücü olduğu pek bilinmez. Finlandiya'da dinlenirken sık sık göllerde yüzer, soğuk su akıntılarına dikkat etmesi gerektiği yönünde yapılan uyarılara ise gülüp geçerdi. Çalılıkların dibine serili bir havluya uzanıp okumayı ve güneşlenmeyi seviyordu. Her zaman olduğu gibi gene çevresindeki her şeyle ilgilenmişti. Bontch-Bruévitch'in evinin bitişiğindeki sebze bahçesinin ne kadar zamanda hazırlandığı, ne kadar ürün verdiği konularında durmaksızın sorular sormuştu.

Temmuz ayaklanmasıyla birlikte, hareketi gereken seyrine yöneltebilmek için derhal kente döndü. Bu sıralarda Lenin'in "*aranmakta*" olduğu haberi de yaygınlaşmıştı. Lenin ve yanındakiler tren beklerken dikkati çekmemek için büfeye gidip kahve içtiler. Kompartmanda Lenin'i meraklı gözlerden gizleyebilmek için gazetelerini alabildiğince yaygın açarak okudular. Bu arada polis Bontch-Bruévitch'in, Maksim Gorki'nin ve Demian Biedny'nin sayfiyedeki evlerini basmış ve Lenin'i aramıştı.

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, gericilik yenilenmiş bir hevesle dikelmeye başladı. Kornilov'un[2] desteğini sağlayan karşı-devrimciler artık daha iyimserdiler ve anti-bolşevik kampanya doruk noktasına ulaşmıştı. Lenin'e karşı tam bir kumpas düzenlenmişti. Basında, Lenin'in bir "*Alman ajanı*" olduğunun kanıtları diye gösterilen düzmece belgeler yayınlanmaktaydı. Bu suçlamayı menşevikler dahi yalanlamak zorunda kaldılarsa da, Geçici Hükümet, Lenin aleyhindeki kampanyaya gözyumuyordu. Bolşevikleri ezebilmek için "*Temmuz Günleri*"ni ayaklanmayı bahane eden Kerenski, en nihayet bir mazeret bulmuş, ve böylelikle de Kara Yüzler basınının isteklerine teslim olmuştu. Trotski, Kollontay

[2] Lavr Georgievich Kornilov (1870-1918). Çar taraftarı, monarşist general. 1917 Temmuz-Ağustosunda Genel Kurmay Başkanı. Ağustostaki karşı-devrimci hareketin kumandanı. Daha sonra tutuklanan Kornilov, kısa bir süre sonra kaçtı ve Don bölgesine geçerek burada karşı-devrimci Beyaz Ordunun örgütleyicilerinden biri oldu.

ve diğerleri tutuklanmışlar ve Lenin ile Zinovyev'in tutuklanmaları için de müzekkereler çıkartılmıştı.

12 Temmuzda Merkez Komite, Lenin ve Zinovyev'in gizliliğe geçmelerine karar verdi. İlkin varoşlardaki bir işçi evinin çatısında gizlendiler. Burada Lenin, gözlüklü ihtiyar bir adam kıyafetine bürünmüştü. Nerede olduklarını sadece birkaç yoldaş biliyordu. Gene de tehlikeden uzak değillerdi. Evinde kaldıkları işçinin birçok çocuğu vardı ve polis muhbirleri her yeri gözaltına almışlardı. Bu çatı katında kaldıkları sırada Lenin'in yakındığı tek şey, düzenli olarak gazeteleri alamamak olmuştu. Sonunda kendisinin daha güvenilir bir yere nakledilmesine karar verildi. Bu, Finlandiya Körfezindeki lagunlara[3] yakın bir ormanın yamacındaki bir yerdi.

Burada, kendisinden Lenin'i gizlemesi istenmiş olan işçi Emeliyanov, saman ambarının bitişiğine bir barınak kurmuştu. Üzeri samanla, çevresi dal ve çalı-çırpıyla örülmüş bir tür kızılderili çadırı gibi bir şeydi bu. Lenin ve Zinovyev bu barınakta yaklaşık olarak bir ay kadar yaşadılar. Başlıca gıdaları ekmek, tuz ve arasıra da kızarmış patatesti. İşçi Emeliyanov, tahta, tel ve uzun saplı bir tencereden bir *"mutfak"* çatmıştı; böylelikle kamp ateşi yakabildikleri gecelerde çay içebilmeleri de mümkün oluyordu. Yiyecek, giyecek, bildiri ve benzerlerinin nakliyesini düzenleyen bu işçiydi. Göllere ve Finlandiya Körfezine çok yakın olan bu yer son derece rutubetliydi. Temmuz ayında olmalarına rağmen geceleri oldukça soğuk yapıyordu. Sivrisinekler de cabasıydı. Bir keresinde sağanak yağmur altında kalan bu küçük barınak, yerle bir olmaktan zor kurtuldu. Lenin, bir balta bulup hemen ormana dal kesmeye koştu. Diğer yoldaşlar da kuru saman topladılar ve *"kulübe"* de tamir edilmiş oldu. Daha önceki yorucu dönemi takiben bir de bir ay süreyle böylesine zorlu koşullar altında yaşamak, kuşkusuz Lenin'in sağlığının bozulmasında rol oynayan başka bir etken olmuştur.

Bu gizlilik günlerinde Lenin, tükenmez bir enerjiyle çalışmalarını sürdürdü. Her gün bir kadın yoldaş Petrograd'dan bir yığın gazete getirmekteydi. Haber iletmeye ya da bil-

[3] Lagun: Düşük kum banketleriyle denizden kopmuş, tuzlu su birikintileri. Daha çok Kuzey ülkelerinde rastlanır. —ç.

gi almaya gelen yoldaşlar da oluyordu. Lenin, tüm zamanını tartışmak, plan yapmak, örgüt-düzenlemek ya da yazmakla dolduryordu. *"Bolşevikler İktidarı Tutabilecekler mi?"* işte ilk kez bu tınazdan gün ışığına çıkmıştır. Bu broşür son derece dikkate değer öngörüler içerdiğini tanıtlamıştır. Lenin, *Devlet ve Devrim*'i yazmaya da burada gizlenirken başlamıştır. Yazı yazmak için en sevdiği yer, nehir kenarındaki bir söğüt ağacının dibiydi. Bu hareketli günlerde Lenin, idmanlarına da zaman ayırmamazlık etmemiştir. Ya lagunda yüzer, ya harmancılara yardım eder, ya da ormanda ava çıkardı.

Bir gün Zinovyev, yakalanmaktan kıl payı kurtuldu. Bitişikteki korulukta *"gizlice avlanırken"* koru bekçisi tarafından görülmüş ve silahı da elinden alınmıştı. Bekçi Zinovyev'e adını ve oturduğu-yeri sormuş, ama hiç bir karşılık alamamıştı. Tam o sırada işçi Emeliyanov çıkagelmiş ve Zinovyev'in Finli bir tırpancı (harmancı) olduğunu ve Rusça bilmediğini söyleyerek durumu kurtarmıştı. Bu son derece şanslı atlatılmış bir vartaydı, çünkü Lenin ve Zinovyev'in tutuklanmaları için 200.000 rublelik bir ödül konmuştu.

Lenin, bir aydan fazla bir zamandan beri gizlilikte olduğu halde, burjuva basını iftira ve tahrik kampanyasını sürdürmekten geri durmamıştı. Her ne pahasına olursa olsun, Lenin'in mutlaka tutuklanması isteniyordu. Lenin'in izini sürenler sadece Kerenski'nin hafiyeleri değildi, gazetelerde yer alan bir duyuruya göre *"Şok Taburu"*ndan 50 subay da Lenin'i *"bulacaklarına ya da öleceklerine"* yemin etmişlerdi. Ünlü polis-köpeği Tref de iz sürmesi için işe koşulmuştu. Bu nedenledir ki, Lenin'in, daha uzakta, daha emin olan ve uzun süre kalabileceği bir yere nakledilmesine karar verildi. Kararlaştırılan yer Finlandiya'ydı ve Lenin burada Finli yoldaşların yardımıyla, hem daha huzurlu, hem de daha uygun koşullar altında yaşayabilirdi.

"Lokomotifle" Finlandiya'ya

Lenin ve kendisine Finlandiya'ya kadar katılacak olan yoldaşları, Emeliyanov'un saman barınağından ayrıldıktan sonra tren istasyonuna varabilmek için 10 verstlik[4] bir yol

katetmek zorundaydılar. Yolda bir ara yönlerini kaybettiler ve kendilerini bir bataklıkta buldular. Bataklıktan kurtulduktan sonra bu kez de turba[5] mıntıkasına düştüler. Bir ara da elbiselerini çıkartıp, büyük bir zorlukla bir nehirden geçmek zorunda kalmışlardı. Lenin, yolculuğu dikkatsizce düzenledikleri için kılavuzlarına sertçe çıkıştı. Yola çıkmadan önce bir harita edinip, nerelerden geçileceğinin incelenebileceğini söyledi.

Udelnaya İstasyonunda Lenin'in, Finlandiya'ya giden bir trenin lokomotifine bindirilmesi kararlaştırılmıştı. Makinist daha önceden durumdan haberdar edilmişti. Yüklendiği tehlikenin önemi kendisine hatırlatıldığında, makinist, Finlilere özgü itidalle: *"Her şey yolunda gider."* demişti. Tren istasyona girer girmez Lenin lokomotife atladı ve hemen kolları sıvayıp fırına odun sürmeye koyuldu. Sınır istasyonunda çok sıkı bir kimlik muayenesi yapılıyordu. İşi sağlama bağlamak için, makinist, sınıra yaklaşırken treni yavaşlattı ve su almak bahanesiyle istasyonun biraz gerisinde durdurdu. Tren tam hareket etmek üzereyken geri döndüler. Finlandiya sınırını geçtikten sonra Lenin, kendisini kalacağı yere götürecek olan yoldaşlarıyla buluşacağı küçük bir istasyonda trenden indi. At sırtında uzun bir yolculuk yaptıktan sonra Helsingfors civarındaki küçük bir kasabada konakladılar. Geceyi burada geçiren Lenin, sonunda kalacağı yere sağ salim ulaştı. Bu, kendisi de bir sosyal-demokrat sempatizan olan Helsingfors Polis Müdürünün odasından başka bir yer değildi.

The Communist, v. 1, n° 2,
Mart 1927, s. 91-94.

[4] *Verst:* Eski bir Rus ölçüsü. 10 verst yaklaşık olarak 10.500 metrelik bir mesafedir. —ç.

[5] *Turba:* için için yanan bataklık kömürü. —ç.

EKİM DEVRİMİNİN SOSYALİST NİTELİĞİ VE DEMOKRATİK DEVRİMİ TAMAMLAMASI, BAĞIMLI ÜLKELERDE DEVRİMİN FARKLILIĞI

Bu, bir inceleme ya da bir yorum yazısı değil, dört kitabın belirli bir açıdan tanıtılması. Dört kitap şunlar: Lenin, *Demokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği* (Ankara 1977), Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi* (Ankara 1975), Stalin, *Leninizmin Sorunları* (Ankara 1977), Stalin, *Trotskizm mi, Leninizm mi?* (Ankara 1976). Yazının konusu: burjuva demokratik devrim ile sosyalist devrim arasındaki fark, ve sosyalist devrimin, demokratik devrimin tamamlanmamış görevlerini tamamlamasının teorik açıklaması; ezen ve ezilen ülkelerde devrimin farklılığı, ve bağımlı ülkelerde devrimin üç evresi. Yazımızın, sözkonusu kitapların, sözkonusu açıdan bir tanıtma denemesi ile sınırlı olduğunu, güncel sorunlara yönelik bir yoruma —pek gerekli görmedikçe— geçmediğimizi ayrıca belirtelim.

I

Lenin, daha 1905'te, ünlü yapıtı *İki Taktik*'te, burjuva demokratik devrimin, "ne kadar tam, kararlı ve tutarlı olursa, proletaryanın sosyalizm uğruna burjuvaziye karşı başarısı[nın] o ölçüde güvence altına alınmış olacağı[nı]" vurguluyordu. (*De-*

mokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği, s. 51.) Burjuvazi, çıkarı gereği, burjuva demokratik devrimde, tutarlı ve kararlı değildir, geçmişin kalıntılarını tam olarak süpürüp atmaz, devrimi tamamlamaz. "Sınıf olarak burjuvazinin kapitalist toplumda tuttuğu yer, onu demokratik devrimde kaçınılmaz olarak tutarsızlığa götürmektedir." (Aynı yapıt, s. 53.) "Sınıf olarak proletaryanın tuttuğu yer [ise], onu tutarlı bir demokrat olmaya zorlar. Burjuvazi, proletaryayı güçlendirme tehlikesi yaratan demokratik ilerlemeden korktuğu için *geriye dönüktür.* Proletaryanın zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi yoktur, ama *demokrasinin yardımıyla kazanacağı* tüm bir dünya vardır." (s. 53.) Lenin, bu nedenle, demokratik devrimi, tutarlılığı, kararlılığı ve tam olması açısından kalın bir çizgiyle ikiye ayırmıştır. Demokratik devrimin bu nicel farklılığını, bu devrimin önder sınıfı belirleyecektir. Ya burjuvazinin önderliğinde eksik, kararsız, duraksamalı bir devrim; ya da proletaryanın önderliğinde tam, kararlı ve tutarlı bir devrim.

Lenin, burjuva demokratik devrimin, öncü sınıf (ve onun müttefiki) açısından geliştirdiği tezlere uygun düşen, yeni programını (Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin yeni asgarî programını) belirtir. "*Yeni* bir sloganımız var: proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü." (s. 63.)

Öncü sınıfının burjuvazi ya da proletarya olmasına göre, devrimin, burjuva demokratik niteliği değişmemektedir. Ne var ki, demokratik devrim ancak proletaryanın öncülüğünde ve tüm köylülükle birlikte, kararlı ve tutarlı bir biçimde güvence altına alınabilir ve tamamlanabilir. "Ancak köylü yığınlarının, proletaryanın devrimci savaşımına katılmasıyladır ki, proletarya, demokrasinin başarılı bir savaşçısı olabilir". (s. 64.)

Proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü, burjuvazinin öncülüğünde gerçekleştirilecek demokratik devrimden nicelik yönünden farklı olduğu gibi, proletarya diktatörlüğünden de farklıdır. Proletarya ve köylülüğün iktidarı, demokratik bir diktatörlük; proletaryanın iktidarı, sosyalist bir diktatörlük olarak birbirinden ayrılır. Proletarya ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü, kuşkusuz, "sosyalist bir diktatörlük değil, demokratik bir diktatörlük olacaktır". (s. 59.) "Bugünkü devrimin kesin zaferi, demokratik devrimin sona erdiği ve sosyalist devrimin kararlı savaşımının başladığı nokta olacaktır. ... devrimin kesin zaferi kesin bir olgu haline geldiğinde (...) demokratik diktatörlük sloganını, proletaryanın sosyalist diktatörlüğü, yani eksiksiz bir sosyalist devrim sloganı ile 'değiştireceğiz'." (s. 155, 156.)

Görülüyor ki, burjuva demokratik devrim demek, burjuvazinin önderliğinde bir devrim demek değil, burjuva demokratik devrimin gerçekleştirilmesi demektir, ve Lenin, 1905'te, yeni bir slogan ile, burjuva demokratik devrimin, kararlı ve tutar-

lı bir biçimde, proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü altında tamamlanabileceğini vurguluyor ve bunu, proletarya diktatörlüğünden ayırıyordu.

II

Kuşku yok ki, köylü sorunu, proleter devrimin temel sorunu, hareket noktası değildir. Proletaryanın iktidar için savaşımında köylü sorunu, proletaryanın müttefiki sorunu olarak ortaya çıkar. Böyle olmakla birlikte, köylü sorunu, proletaryanın devrimci savaşımı açısından hayatî bir önem taşır, bu nedenle, devrimin en önemli sorunlarından biri olmuş ve demokratik devrim döneminde, proletarya, köylülüğün *tümüyle* birlikte yürümüştür. 1918'de, *Proletarya Devrimi ve Dönek Kautsky*'de Lenin, yineliyordu: "Evet, köylülüğün *tümüyle* yürüdüğümüz *sürece* bizim devrimimiz burjuva bir devrimdir." (*Leninizmin Sorunları*, s. 205.)

"Proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü, kuşkusuz, sadece kalımlı olmayan, geçici bir sosyalist amaçtır, ama bu amacı demokratik devrim dönemi içersinde ihmal etmek düpedüz gericiliktir." (s. 100) diyen Lenin, demokratik devrim dönemi geride kaldığı zaman proletarya ve köylülüğün, demokratik diktatörlük vb. konusunda "irade birliği"nin de geride kalacağını, ve ancak o zaman proletaryanın sosyalist diktatörlüğü sorununa gelineceği söyleyecektir (s. 100-101). Açıktır ki, tüm köylülüğün amacı olarak demokratik devrim, proletarya açısından, sosyalist amacın, *geçici* bir aşamasıdır; bu aşama geride bırakıldığı zaman, tüm köylülük ile proletarya arasında irade birliği ortadan kalkacak, ve proletarya ve köylülüğün diktatörlüğünün yerini, proletaryanın sosyalist diktatörlüğü alacaktır.

Şubat-Mart 1917 devrimiyle, iktidar, başında çarın bulunduğu feodal toprak soylularının elinden farklı bir sınıfın, yeni bir sınıfın, proletaryanın bilinç ve örgütlenme düzeyinin yetersizliğinden dolayı, *burjuvazinin* eline geçmiştir.

Lenin, bu dönemin, Rusya'da son derece özgün, yeni ve görülmemiş, farklı bir biçimde geliştiğini belirtir: Rusya'da içiçe geçmiş ikili iktidar vardır. Burjuvazi iktidardadır, ve bunun yanısıra, Petrograd'da, iktidar fiilen işçi ve askerlerin (sovyetlerin) elindedir. Bu anlamda, proletaryanın ve köylülüğün iktidarı (sovyetler) ile burjuvazinin iktidarı, yanyana, birarada, eşzamanda mevcuttur.

Köylülüğün, burjuvaziden ayrılması, burjuvaziye karşı toprağı ve iktidarı ele geçirerek burjuva demokratik devrimde yeni bir aşama meydana getirmesi kuşku yok ki, teorik olarak, olanaksız değildir. Ama, teoriye karşılık, olgular, somut olaylar, başka bir yol izlemektedir. Küçük-burjuva sosyalizminin (menşeviklerin, sosyalist-devrimcilerin vb.) ağır bastığı sovyetlerde, serbestçe seçilmiş köylü ve asker vekilleri, aynı serbestlikle, iktidarı burjuvaziye teslim etmekte, bu iki iktidardan biri, proletaryanın ve köylülüğün devrim-

ci demokratik diktatörlüğü, kendi isteğiyle, iktidarı burjuvaziye bırakmakta, isteyerek burjuvazinin kuyruğuna takılmaktadır. Somut olgular köylülüğün burjuvaziye doğru kaymakta olduğunu göstermektedir.

Köylülüğün burjuvaziyle anlaştığı, burjuvazi ile köylülük arasında bir sınıf işbirliği *olgusu karşısında,* bir teorik olasılık olarak, köylülüğün burjuvaziden ayrılıp iktidarı elegeçirebileceği ve demokratik devrimi tamamlayacağı görüşüne bağlanan bir marksistin, bir küçük-burjuva durumuna düşeceğini vurgulayan Lenin, "Nisan Tezleri"nde, yeni bir hedef koyar: sovyetlerin, yani proletaryanın ve köylülüğün demokratik diktatörlüğünün bağrında, proleter unsurlar ile küçük-burjuva (küçük mülk sahibi) unsurlar arasında bir *ayrılma,* bir *bölünme.*

Eski slogan, proletaryanın ve köylülüğün diktatörlüğü sloganı yerine, yeni bir slogan, proletaryanın ve *yoksul* köylülüğün diktatörlüğü sloganı, bu temel üzerinde doğacaktır. Köylülüğün küçük-burjuva (küçük mülk sahibi) unsurları ile yoksul (yarı-proleter) unsurlarını birbirinden *ayırma,* devrimin birinci aşamasından (burjuva demokratik devrimden), devrimin ikinci aşamasına (sosyalist devrim) geçişi simgeler. Proletarya, devrimin birinci aşamasında, burjuva demokratik devrim için *bütün* köylülükle birlikte yürümüş, devrimin ikinci aşamasında, sermayenin iktidarına karşı, proletarya devrimi için (*bütün* köylülükle değil) *yoksul* köylülükle birlikte yürümüştür. (*Leninizmin Sorunları,* s. 203.) Orta köylünün tarafsızlaştırılması, devrimin ikinci aşamasıyla birlikte gelişir. Burjuvaziye karşı, orta köylüyü ve küçük-burjuvaziyi tarafsızlaştırarak, yoksul köylülükle, yarı-proleterlerle ittifak kurarak, proletarya, sosyalist devrimi, proletaryanın diktatörlüğünü gerçekleştirecektir. (Orta köylülükle, 1918'den *sonra,* yani burjuvazi etkisiz hale getirildikten sonra, sağlam bir ittifak kurulması, Ekimden *önce,* orta köylülüğün tarafsızlaştırılmasıyla karıştırılmamalıdır.)

Proletaryanın, devrimin ikinci aşamasında, orta köylülüğün tarafsızlaştırılması ve yoksul köylülükle ittifakı sorununa değinen Stalin şöyle devam ediyor: "Bu sözlerden, bizim *bugünkü* iktidarımızın, proletaryanın *ve* yoksul köylülüğün iktidarı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bu, besbelli ki yanlıştır. Ekime doğru proletaryanın ve yoksul köylülüğün diktatörlüğü sloganı altında yürüdük ve bunu, ... biçimsel olarak, Ekimde gerçekleştirdik. Bununla birlikte, ... iktidarın *tamamı kayıtsız şartsız tek bir* partinin, devletin yönetimini başka bir partiyle paylaşmayan ve paylaşamayan bizim partimizin eline geçtikten sonra, proletaryanın *ve* yoksul köylülüğün diktatörlüğü resmen sona erdi. Bu, bizde, proletarya diktatörlüğü denen şeydir." (*Leninizmin Sorunları,* s. 205.)

Ekime doğru, köylülük, stratejik slogan açısından, üç sınıfa bölünmüş görünüyor: zengin köylüler ile kulaklar, orta köylülük ve yoksul köylülük (tarım proleterlerini, proletarya içinde

ele alıyoruz). Bir başka anlatımla, köy burjuvazisi, köy küçük-burjuvazisi ve köy yarı-proleterleri. Proletarya, burjuvaziye (ve köy burjuvazisini oluşturan zengin köylüler ile kulaklara) karşı, küçük-burjuvaziyi (ve köy küçük-burjuvazisini oluşturan orta köylüyü) tarafsızlaştırarak, yarı-proleterlerle (ve esas olarak küçük köylülüğü de içeren yoksul köylülükle) ittifak kurarak, Ekime doğru yürümüş, Ekimde yoksul köylülükle birlikte burjuvazinin itkidarını devirmiş ve proletarya diktatörlüğünü kurmuştur: "... proletarya diktatörlüğü için, burjuvaziye karşı, proletaryayla yoksul köylülüğün ittifakı". (*Leninizmin Sorunları*, s. 203.) İktidarın, burjuvaziden proletaryaya geçişi ve proletarya diktatörlüğü, devrimin niteliğini belirleyen ilk, başta gelen, esas unsurdur.

Lenin, *İki Taktik*'te, "marksist açıdan devrim" diyordu, "yeni üretim ilişkilerine uygun düşmeyen ... eskimiş siyasal üstyapının, belli bir anda, zor yoluyla yıkılmasıdır" (s. 153); "her devrimin en temel sorunlarından biri, devlet iktidarı sorunudur". Stalin devam eder: "İktidarı elinde tutan hangi sınıftır ya da hangi sınıflardır; devrilmesi gereken hangi sınıftır ya da hangi sınıflardır; iktidarı alması gereken hangi sınıftır ya da hangi sınıflardır, işte 'her devrimin en temel sorunu' budur." (*Leninizmin Sorunları*, s. 198.) Lenin, "Taktik Üzerine Mektuplar"da da, "devrimin bir *sınıftan* ötekine geçişi, —*diyordu*—, ... devrimin birinci (ilk), başlıca ve esas belirtisidir". (*Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, s. 18.) Demokratik devrimi niteleyen, iktidarın, proletarya ve köylülüğün eline geçmesi; sosyalist devrimi niteleyen, iktidarın, proletaryanın eline geçmesidir.

Ekim devriminin, "sosyalist" niteliği, devlet iktidarının, proletaryanın eline geçmiş olmasıdır.

III

Rusya'da, bu dönemde, önemli iç ve dış koşullar, proletaryanın iktidara gelmesini, ertelenemez, geciktirilemez âcil bir görev haline getirdiği zaman, burjuva demokratik devrimin, iktidar sorunu anlamında tamamlanmış olması, demokratik devrimin, özellikle tarıma ilişkin sorunlarının sosyalist devrime bırakılmış olduğu anlaşılır bir şeydir. Bu nedenle, Rusya'da, proletarya diktatörlüğünün hedeflerinden biri, burjuva devrimi tamamlamak olmuş ve 1918-1920 yılları arasında, bu devrimi adım adım gerçekleştirmiştir. (*Leninizmin Sorunları*, s. 206 ve 202.)

Lenin, bu soruna, daha *İki Taktik*'te açıklık getiriyor ve diyordu ki: "Hepimiz burjuva devrim ile sosyalist devrimi karşı karşıya koruz; hepimiz ikisi arasında kesenkes bir ayrımın mutlak zorunluluğu konusunda direniriz; ama tarihin akışı içersinde, bu iki devrimin tek tek *özgün* unsurlarının içiçe geçmiş oldukları yadsınabilir mi? Avrupa'da demokratik devrimler dönemi birtakım sosyalist hareketler ve sosyalizmi kurma yolundaki girişimlerle karşılaşmadı mı? Ve Avrupa'daki geleceğin sosyalist devrimi, demokrasi alanında geride bırakılmış olan bir

sürü tamamlanmamış şeyi tamamlamak zorunda kalmayacak mıdır?" (s. 99.) Açıktır ki, geçmişin unsurları ile geleceğin unsurlarının içiçe geçmiş olmasının doğal sonucu olarak, kimi durumlarda, demokratik devrim, sosyalist devrimin bazı görevlerini üstlendiği gibi, sosyalist devrim de, demokratik devrimin tamamlanmamış görevlerini tamamlamak zorunda kalacaktır. Sosyalist devrim olan Ekim devriminin, kendisine miras kalmış bulunan demokratik görevleri tamamlamasının teorik anlamı buradadır.

Stalin, burjuva devrimin tamamlanmasının, Ekim devriminin *başlıca* (*essentiel*) yönü değil, yalnızca bir *yan* (*accessoire*) ürünü olduğunu; Ekim sosyalist devriminin, burjuva devrimi geçerken tamamladığını belirtiyor. "... canlı gerçeğin temsil ettiği süreçlerin çapraşıklığı ve çeşitliliğini, doğrudan doğruya sosyalist nitelik taşıyan görevler ile burjuva devrimi tamamlama niteliğindeki görevler arasında "kaprisli" kucaklaşmayı, daima gözönünde bulundurmak gerekir. ... burjuva devrimini tamamlamak için, ilkönce, Ekimde iktidarı burjuvaziden almak ve proletaryanın iktidarını kurmak gerekti, çünkü, ancak bu iktidar, burjuva devrimini tamamlayabilirdi." (*Leninizmin Sorunları*, s. 202-203.)

Ekim devriminin *başlıca* yönünü, iktidarın, burjuvaziden proletaryanın eline geçmesi, yani sınıfsal değişikliğin niteliği, belirlemektedir. Ekim devriminin "sosyalist" niteliğini belirleyen, kuşku yok ki, iktidarın, burjuvaziden, tek başına proletaryanın eline geçmesi, proletarya diktatörlüğü olduğu açıktır. Şubat-Mart 1917'de, Rusya'da proletarya ve köylülüğün diktatörlüğünü simgeleyen işçi ve köylü sovyetlerinden, iktidar, yalnızca proletaryanın eline geçmiş olsaydı, bu devrim, gene sosyalist devrim olacaktı. (Bu geçişin koşullarının farklı olması, ve bu ikinci tip iktidarın, sosyalist devrime aktaracağı demokratik görevleri önemli ölçüde azaltması, devrimin niteliğini değiştirmeyecekti.) Proletaryanın tek başına iktidarı, proletarya diktatörlüğü, proletaryanın sosyalist diktatörlüğü — Ekim devriminin başlıca yönünü belirlemiş, ve bu devrime, sosyalist niteliğini vermiştir. Demokratik devrimin tamamlamadığı görevleri, sosyalist devrimin tamamlamış olması da —bunlar ne denli önemli olursa olsun—, devrimin sosyalist niteliğini değiştirmemektedir.

IV

Bağımlı ve yarı-bağımlı ülkelerde, devrimin aşamalarının, ve bu aşamalarda sınıflar ittifakı sorununun değişikliğe uğrayacağı doğaldır. Çünkü, *ezilen* ülkelerdeki devrim ile *ezen* ülkelerdeki devrim arasındaki ayrım (fark), proletaryanın, devrim stratejisinin farklılığını oluşturur.

Rusya'da burjuvazi ile anlaşmaya karşı yıldırımlarını indiren Lenin, III. Enternasyonalin, sömürgelerin ve gerikalmış ülkelerin burjuva demokratlarıyla, *geçici bir ittifak* kurmasını önerecektir. "III. Enternasyonal, sömürgelerin ve gerikalmış ül-

kelerin burjuva demokratlarıyla geçici bir ittifak kurmalıdır, ama onlarla kaynaşmamalı, ve en ilkel biçimde olsa da proleter hareketin bağımsızlığını bağnazlıkla korumalıdır." (Lenin, "Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu Üzerinde Tezlerin İlk Tasarısı", *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, s. 220-221.)

Trotski ve muhalefet grubunun, "emperyalist bir ülke olan Rusya'daki 1905 devrimi ile, ezilen, yarı-sömürge, emperyalist boyunduruğu ile savaşım zorunda bir ülke olan Çin'deki devrimi *bir tutması*" (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, 320), 1927'lerde, devrimin, yeni boyutlarının tartışılmasına yolaçıyor.

Lenin'in, Komünist Enternasyonalin II. Kongresine sunduğu rapora göndermede bulunan Stalin, bu rapordan, şu satırları alıyor: "Birincisi, bizim tezlerimizin *temel, esas* fikri nedir? *Ezilen* halklarla *ezen* halklar arasında *ayrımın* yapılması. Biz, II. Enternasyonalin ve burjuva demokrasisinin tersine, bu ayrımı özellikle belirtiyoruz." Altını çizerek aktaran Stalin, şöyle devam ediyor: "Muhalefetin temel yanlışlığı, bir tür devrim ile bir başka tür devrim arasındaki bu ayrımı anlamaması ve kabul etmemesidir." (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, s. 319-320.)

"Bizde, Rusya'da *—diyor Stalin—*, 1905 yılında, devrim, burjuva demokratik bir nitelik taşımasına karşın, burjuvaziye karşı, liberal burjuvaziye karşı yürüyordu. Neden? Çünkü *emperyalist* bir ülkenin liberal burjuvazisi, karşı-devrimci olmaktan geri kalamaz. İşte tam bu nedenden ötürüdür ki, o zaman bolşevikler için liberal burjuvazi ile geçici bloklar ve anlaşmalar sözkonusu değildi ve olamazdı." (*Trotskizm mi, Leninizm mi?* s. 320.) Buna karşılık, Lenin, sömürgelerde, ve gerikalmış ülkelerde, proletaryanın, bu ülkelerin burjuva demokratlarıyla geçici bir ittifak kurması, sömürge ülkelerin burjuva kurtuluş hareketlerini, bu hareketler gerçekten devrimci oldukları takdirde, desteklemesi gerektiğini söyleyecektir.

Stalin, Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi VI. Genel Toplantısı Kararından, Çin'de, "emperyalist kamptaki iç çelişkilerden yararlanarak, ve onlara karşı, devrimci demokratik örgütlerin yönetimi altında, *nüfusun en geniş katmanlarının* (işçilerin, köylülerin, *burjuvazinin*) *ulusal devrimci tek cephesini* çıkartarak, en geniş siyasal çalışmayı göstermelidir" pasajını aktararak, şöyle devam ediyor: "Demek ki, sömürge ülkelerde, sömürgesel devrimin belli bir evresinde, *burjuvazi* ile geçici blok ve anlaşmalar, sadece kabul edilebilir şeyler değil, ama kesenkes zorunlu şeylerdir de." (s. 330.)

(Bizim, *burada*, bugün, ne ulusal burjuvazinin devrimci olanaklarının ne ölçüde azaldığını ya da tükendiğini, ne de sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde, bu farklı türdeki devrimin adını koymaya hakkımız olmadığını belirtelim. Çünkü bu, bir tanıtma yazısının dışına çıkmak olacak.) Yalnız şunu belirtelim ki, emperyalist bir ülkede, devrimin iki evresine karşılık, sömürge ve yarı-sömürge bir ülkede, Stalin,

devrimin üç evresi olabileceğini söyler.

Birinci evre: devrimin darbelerini, esas olarak, yabancı emperyalizme (yabancı kapitalizme) karşı yönelttiği, ve ulusal burjuvazinin devrimci hareketi desteklediği genel *birleşik* ulusal cephe devrimi.

İkinci evre: ulusal burjuvazinin devrimden çekildiği, ve tarımsal hareketin, on milyonlarca köylünün güçlü bir devrimci biçimde geliştiği burjuva demokratik devrim.

Üçüncü evre: sovyetik devrim. (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, s. 322.)

Öyle anlaşılıyor ki, bağımlı ve yarı-bağımlı ülkelerde ortaya çıkan birinci evre, devrimin evrelerine ekleniyor, ve dolayısıyla devrimin birinci evresi (burjuva demokratik devrim) ikinci evreyi, ikinci evresi (sosyalist devrim) üçüncü evreyi oluşturuyor. Komünist Enternasyonalin II. Kongresinin (Çin ve Hindistan'ı konu alan) "Ek Tezler"inde 'yabancı egemenliğin *toplumsal yaşamın gelişmesini durmadan engellediği*, ve bu nedenle, sömürgelerdeki devrimin *ilk adımının* yabancı kapitalizmin yıkılması olması gerektiği" görüşü yer alıyordu. Stalin, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki devrimin birinci evresinin, "ilk adımının", genel birleşik ulusal cephe devrimi döneminin Çin'de aşılmış olduğunu, devrimin ikinci evresine, tarımsal devrim dönemine girmiş bulunduğunu (1927), buna karşılık, Türk devriminin (kemalist devrimin) ilk adımda, birinci evresinde çakılıp kaldığını belirtir: "Örneğin Türk devriminin (kemalist devrim) ayırdedici özelliği, tersine, 'ilk adım'da, gelişmesinin birinci evresinde, gelişmesinin ikinci evresine, tarımsal devrim evresine geçmeye bile kalkışmaksızın, çakılıp kalmasıdır." (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, s. 313.)

Çin'de devrimin bu üç evresinin, birbirlerinin tamamlanmamış, ya da yarım kalmış görevlerini yerine getirmek zorunda olduğunu belirten Stalin'den şu parçaları aktaralım: "Birinci evre, yabancı emperyalizmi devirmek olan görevini yerine getirdi mi? Hayır, getirmedi. Bu görevin gerçekleşmesini, miras olarak Çin devriminin ikinci evresine bıraktı. ... Devrimin ikinci evresinin de, emperyalistleri dışarı atmak olan görevini tamamen yerine getirmeyi başaramayacağına inanmak gerek. Emperyalizme karşı büyük Çin işçi ve köylü yığınlarına yeni bir atılım verecek, ama bu işi, daha sonra, bu işin tamamlanmasını Çin devriminin bir sonraki evresine, sovyetik evreye aktarmak üzere yapacaktır. ... Eğer Çin devriminin ikinci evresinde, tarımsal devrimin sonuna kadar tamamlanması başarılamaz ve eğer devrimin ikinci evresi, sayısız köylülük yığınlarına ilk adımı attırdıktan ve onları feodal kalıntılar karşısına diktikten sonra, bu işin tamamlanmasını devrimin bir sonraki evresine, sovyetik evreye aktarırsa, bunda şaşılacak hiç bir şey olmayacaktır." (s. 332-333.)

Burada, bizi, tarihsel olguların, teorik olasılıkların hangisiyle, ne ölçüde uyuştuğu değil, üç evrenin, başlıca yönleriyle birbirlerinden ayrılması, ve birbirleri-

nin görevlerini, "yan" görevler olarak (önemi bakımından değil, niteliği bakımından "yan" görevler olarak) tamamlaması ilgilendirmektedir. Bizce, burada, teorik olasılık bakımından eksik kalan iki yön şudur: *Birincisi*, Lenin'den daha yukarda aktardığımız gibi, yalnız bir sonraki evrenin, bir önceki evrenin tamamlamadan bıraktığı görevleri tamamlaması sözkonusu değildir; bir önceki evrenin, bir sonraki evrenin bazı görevlerini de tamamlayabileceğidir. *İkincisi*, devrimin evrelerinin, karşı-devrimin başarılarıyla, yeniden yer değiştirmesi, bağımsızlığına kavuşmuş ve dolayısıyla devrimin birinci evresinden, ikinci evresine geçmiş bir ülkenin, yeniden bağımlı bir ülke durumuna geçerek, devrimin birinci evresinin —bu kez, daha değişik koşullarda— yeniden gündeme girmesidir. Şu da var ki, soruna Türkiye devrimi açısından eğilmek için, bütün bunlar, ancak yararlanılabilecek kaynaklardır. Değişen iç ve dış koşulları, sınıfsal yapıdaki değişmeleri ve sınıfların değişen niceliklerini gözönünde tutarak, soruna, marksist bir açıdan yaklaşmak, yeni bir senteze varmak, Türkiye devrimcisinin görevidir, ve bu kaynaklar, böyle bir irdelemenin teorik malzemeleri olmak gerekir.

M. E.

"EN BÜYÜK TEHLİKE" ÜZERİNE AÇIKLAMA, MEKTUP VE NOTLAR

ÜLKE'nin birinci sayısında yayınladığımız "En Büyük Tehlike" ile ilgili olarak, *Bağımsız Türkiye*, sözkonusu yazının yazıldığı koşullara ve özel amacına ilişkin bir açıklama yaptı. *Abdürrahim Uluğer*'in dergiye gönderdiği bir mektupta ise, "En Büyük Tehlike"nin *Reşat Fuat Baraner* tarafından değil, *Faris Erkman* tarafından yazıldığı öne sürülmekteydi. Bu konuyla ilgili yazışma ve açıklamaları aşağıda sunuyoruz.

BAĞIMSIZ TÜRKİYE'NİN AÇIKLAMASI:

"EN BÜYÜK TEHLİKE"

Bir araştırma dergisi olarak yayın hayatına başlayan *ÜLKE* Reşat Fuat Baraner arkadaşın 1943 yılında yazmış olduğu "En Büyük Tehlike" adlı broşürü tam metin yayınladı...

Bir yanlış anlamaya meydan vermemek için Reşat Fuat'ın "En Büyük Tehlike"yi hangi koşullarda ve ne maksatla yazdığına açıklık getirmek isteriz.

1943 yılı Alman Nazi sürülerinin Stalingrad'a kadar ilerleyebildiği ve Türkiye'nin egemen çevrelerinin Alman zaferini bir olup bitti saymaya başladıkları,

bu yolda hazırlıklara giriştikleri yıldı. Türkiye'yi tek parti yönetiyordu: CHP. Onun başında Cumhurbaşkanı, "Millî Şef" İsmet İnönü vardı. Nazi Almanya'nın askerî zaferlerine paralel olarak CHP kapıları faşist, ırkçı, turancı takımına açılmıştı. Yeraltında eylemde bulunan sol, ağır baskı altındaydı. Basında fiilen sansür vardı. Ünlü aktör Şarlo'nun "Diktatör" filminde Hitler giysileriyle çekilmiş resmini sanat sayfasında yayınlayan bir burjuva gazetesi uzun süre kapatılabiliyordu.

Egemen çevrelerin iddiası şuydu: Tüm Türk ulusu bir bütün oluşturuyordu ve bütün Türkler bütün siyasal konularda aynı görüşteydiler. Bu görüşü de ülkeyi yönetmekte olan CHP temsil ediyordu. Ülkede ne komünist ne de faşist olamazdı. Tüm Türkiye halkı "Millî Şef" İnönü'nün çevresinde bir bütün oluşturuyordu. Bu idi iddiaları.

Bu koşullarda legal basında herhangi bir yazı ancak CHP içindeki faşizm ile özdeşleşmemiş unsurları kollayan, yani CHP'ye karşı olumlu tutum içinde olmakla birlikte bu partinin faşist tehlike konusunda aymazlığını eleştiren bir yazı olabilirdi. Reşat Fuat böyle ılımlı demokrat bir kimlikle "En Büyük Tehlike"yi kaleme aldı. Ve ılımlı diline karşın o günün koşullarında Türkiye'de palazlanan faşizme en ağır darbeyi indirdi. Elbette ki yazar, daha demokratik koşullarda böyle bir broşürü kaleme alsaydı, bilimsel sosyalizmi benimsemiş bir proleter devrimcisi olarak ortaya çıkar ve terminolojisi de, ifadesi de ona göre olurdu. Broşürü okurken bu gerçek gözönünde tutulmalıdır.

Bağımsız Türkiye, n° 34,
24 Ekim 1977

ABDÜRRAHİM ULUĞER'İN MEKTUBU:

"EN BÜYÜK TEHLİKE" BROŞÜRÜ İLE İLGİLİ ZORUNLU BİR AÇIKLAMA

Sayın Vahap Erdoğdu,

Yayınlandığı zaman basında ve parlamentoda geniş yankılar yapmış olan "En Büyük Tehlike" adlı broşür, 34 yıl sonra derginizin ilk sayısında yeniden yayınlanırken, tanıtma yazısında yaptığınız iki yanlışlığa dikkat çekmek istiyorum.

Reşat Fuat Baraner'in bu broşürü 943 yılında F. Erkman adı ile yayınladığını yazıyorsunuz. Genç kuşaklar ve yazıyı sonra okuyacaklar bu tanıtma yazısından, F. Erkman adının usulen konulmuş takma bir ad olduğu kanısına varacaklardır. Birinci yanlış buradadır. F. Erkman takma bir ad değildir, yaşamış bir kimsenin adıdır. Aziz Nesin'in *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* adlı yapıtında[1], o usta kalemi ile portresini çizdiği Faris işte bu F. Erkman'dır. Darüşşafaka ve Hukuk çıkışlı, Avukat, Ressam, veremden tek ciğeri alınmış, şiddetli ülser, M. E. Bakanlığı kabartma haritalarını boyayarak hayatını kazanan bir emekçi, 943 yılında "En Büyük

Tehlike" broşürünü yayınlamış, Bu tarihte 28-30 yaş arasında olmalı) 945 yılında İstanbul Belediye Reisliğine adaylığını koymuş ve "Proğramım"[2] adlı bir broşürle seçimlere katılmış, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisinin Fatih İlçe Başkanlığını yapmış[3], 946 yılında tutuklanmış ve işkence görmüş, 5 yıl hapis yatmış[4], 952 yılında da kanamadan Haseki Hastahanesinde ölmüş yiğit ve namuslu bir devrimcidir Faris Erkman.[5] Birinci yanlışı böylece düzeltirim.

Bu broşürü ilk kez yayınlayarak "unutulmaktan"? kurtarma şerefinin EMEKÇİ dergisine ait olduğunu yazıyorsunuz. Bu övgünüze katılmak mümkün değildir. Emekçi dergisi, broşürü "unutulmaktan"? kurtarmış olabilir ama Faris'i unutulmağa bırakarak... Övgü değil yergi gerekir.

Broşürü Reşat Fuat Baraner adı ile yayınlatan kimsenin, o dönemlerin sosyalist hareketlerini, F. Erkman'ın devrimci kişiliğini ve bu broşürü yazacak güçte olduğunu bilmemesi düşünülemez. Böyle bir şey olanaksızdır. O halde bu broşürü, 34 yıl sonra yeniden yayınlarken, broşürün başına Reşat Fuat Baraner adını oturtmak ve sosyalist hareketten soyutlamak büyük bir yanlışlıktır.[6] Bu, hem Reşat Fuat'ı küçültmektedir, hem de Faris Erkman'ı. Buna ise hiç kimsenin hakkı yoktur. Geçmiş dönem sosyalist hareketine emeği geçmiş devrimcilerin anısına, burjuva bireyciliğinin üzerinde, saygılı olmak zorundayız. İkinci yanlışınızı da böylece düzeltirim.

O dönemlerin ünlü işkencecisi olan I. şube polis şefi Parmaksız Hamdi'ye bir işkence sonu Faris şöyle der: "Hamdi Bey, Hamdi Bey.., bana yaptıklarınızı ben unutsam bile kemiklerim sizden hesap soracaktır. Vazife böyle yapılmaz, bize burada yaptıklarınıza vazife denilmez". Aziz Nesin bunu şöyle değerlendirir: "Faris'i bilmiyorsunuz ki, o altın yürekli ince çocuğun bu çıkışının ne demek olduğunu gereğince anlayabilesiniz'. Bilmem anlatabildim mi? saygılarımla.

ABDÜRRAHİM ULUĞER

[1] Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, c. I, s. 344-347.

[2] Faris Erkman, *Proğramım*, Milli Kütüphane, 1945, n° 1195; Faris Erkman, *En Büyük Tehlike*, Milli Kütüphane, 1943, n° 1035.

[3] Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s. 571.

[4] Aziz Nesin, a.e., s. 347; Fethi Tevetoğlu, a.e., s. 653; Aclan Sayılgan, *Solun 94 Yılı*, s. 315.

[5] 952 yılı sol dergilerinin birinde, Faris Erkman'ın bir resmi basılmış, yaptıkları ile ilgili övücü bir yazı yayınlanmıştır.

[6] Aclan Sayılgan, a.e., s. 243.

ÜLKE'NİN NOTU

Ülke dergisi sahibi Vahap Erdoğdu, "En Büyük Tehlike" adlı yazının fotokopisini, bir yıl kadar önce Rasih Nuri İleri'den almış ve uzun zamandan beri çıkarmayı tasarladığı üç aylık teorik bir dergide, belge olarak yayınlamak üzere muhafaza etmiştir. Hem gerici küçük-burjuva ideolojisinin köklerinin faşizme sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıklayan bir belge olması, hem dev-

rimci hareketimizin geçmişinde, faşizme karşı uyanıklığın belirgin bir örneğini içermesi nedeniyle, güncel ve tarihsel değerini gözönünde tutarak, "En Büyük Tehlike" adlı yazıyı, *Ülke*'nin *ilk* sayısında yayınlamayı kararlaştırmış ve bunu derginin ilk ilânı ile okura açıklamıştır. Ancak, açıklamadan sonra, "En Büyük Tehlike"nin, *Emekçi*'de, daha önce yayınlandığını öğrenmiş yazının *Ülke*'de yayınlanacağı ilân edilmiş olduğu için de bir kez daha yayınlamakta sakınca görmemiştir. Esasen, "En Büyük Tehlike"nin, Reşat Fuat Baraner tarafından yazıldığı, sekiz yıl önce, *Aydınlık Sosyalist Dergi*'nin 10. sayısında Rasih Nuri İleri'nin "Reşat Fuat Baraner" adlı yazısında açıklanmış (Ağustos 1969, s. 297.), ama o zaman bunu tekzip eden herhangi bir açıklama da yapılmamıştır.

Ülke, "En Büyük Tehlike" adlı broşürü, devrimci hareketin geçmişteki bir ürünü olarak yayınlamayı amaçlamış, herhangi bir devrimcinin kişiliğini zedelemek, çabalarına gölge düşürmek amacını kesenkes gütmemiştir, ve böyle bir amaç güdülmesini de ilkeleriyle bağdaştırmak olası değildir. Bunun yanısıra, *Ülke*, broşürün kimin tarafından yazıldığının doğru olarak bilinmesinde de yarar görür.

Broşürün hazırlanması sırasında, olayla yakın ilgisi olması dolayısıyla, Mihri Belli'nin, *Ülke*'nin sorusuna verdiği yanıtı, konuya aydınlık getireceği inancıyla aşağıda sunuyoruz.

MİHRİ BELLİ'NİN AÇIKLAMASI

"1943 yılındaydı. Reşat Fuat, Kadıköy'de, Mühürdar semtinde bir evde gizli kalıyordu. Broşürün malzemelerini ben toplayıp Reşat Fuat'a verdim. "En Büyük Tehlike"yi, Reşat, burada yazdı. Yazdıktan sonra, redaksiyonunu bir-iki arkadaşla birlikte yaptık. Bunu, Hulusi Dosdoğru da bilir. O sıralarda böyle bir broşürün takma bir adla yayınlanması olanaksızdı. Birinin sahip çıkması gerekirdi. Faris, bu zor işi yüklendi. Basımevine, Faris, kendi broşürü olarak götürdü ve yayımlattı. Broşür bomba etkisi yaptı, Mecliste tartışıldı; o zaman faşizmi böyle açıkça eleştirmek olanağı yoktu. Broşür yayımlandıktan sonra, Faris defalarca Birinci Şubede, gerek polis tarafından, gerek sıkıyönetim savcıları tarafından sorguya çekildi. Yazarın adını vermesi için sıkıştırıldı. Faris, ısrarla bunu kendisinin yazdığını, bir başkasının bulunmadığını söyledi ve direndi. Faris, bu broşüre imzasını atmakla, ikincil bir adam durumuna düşmemiştir; savaş yıllarında faşizme karşı mücadelede hareketimize önemli katkıları olmuş biridir. Bu, ayrıca, Faris, yazı yazamaz anlamına gelmez, o da yazabilir. Faris Erkman, iyi bir ressam, iyi bir aydındı, örgütlü ve disiplinli bir arkadaşımızdı. Ama bu broşür, bireysel bir davranışın ürünü değildir, Faris'in de, böyle bireysel bir davranışta bulunması sözkonusu değildir. Kolektif bir çalışmanın ürünüdür, ama broşürü yazan Reşat Fuat'tır."

Karl Marx

KAPİTAL

BİRİNCİ CİLT

İKİNCİ BASKISI ÇIKIYOR

İKİNCİ CİLT

60 lira

ÜÇÜNCÜ CİLT

ÇIKIYOR

yeni ÜLKE

1

İÇİNDEKİLER

yeni

İLKE

ÜÇ AYLIK SİYASAL DERGİ

Sahibi: *Vahap Erdoğdu*; Yazıişleri Müdürü: *Ali İhsan Torun*; Yönetim Yeri: Bağlar Caddesi, Seyran Sokak 13/a, Ankara; Yıllık Abone: 150 TL. (Yurtdışı aboneler, ayrıca 100 TL. posta gideri eklemelidir); Basıldığı Yer: *İlkyaz Basımevi*, Ankara; Yazışma ve Havale Adresi: ÜLKE, P.K. 512, Kızılay-Ankara.